

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 25 (1068) 2014

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2014

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». –
2014. - № 25 (1068) – 155 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України

КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О. ГОРБУНОВ, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П. МАРЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; Є.І. СОКОЛ, д-р техн. наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є. АЛЕКСАНДРОВ, д-р техн. наук, проф.; А.В. БОЙКО, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф. ГЛАДКИЙ, д-р техн. наук, проф.; М.Д. ГОДЛЕВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.;

А.І. ГРАБЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; В.Г. ДАНЬКО, д-р техн. наук, проф.;

В.Д. ДМИТРИЄНКО, д-р техн. наук, проф.; І.Ф. ДОМНІН, д-р техн. наук, проф.;

В.В. СПІФАНОВ, канд. техн. наук, проф.; Ю.І. ЗАЙЦЕВ, канд. техн. наук, проф.;

П.О. КАЧАНОВ, д-р техн. наук, проф.; В.Б. КЛЕПІКОВ, д-р техн. наук, проф.;

С.І. КОНДРАШОВ, д-р техн. наук, проф.; В.М. КОШЕЛЬНИК, д-р техн. наук, проф.;

В.І. КРАВЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; Г.В. ЛІСАЧУК, д-р техн. наук, проф.;

О.К. МОРАЧКОВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.; М.А. ТКАЧУК, д-р техн. наук, проф.

В.І. НІКОЛАЄНКО, канд. іст. наук, проф.; П.Г. ПЕРЕРВА, д-р екон. наук, проф.;

В.О. ПУЛЯЄВ, д-р техн. наук, проф.; М.І. РИЩЕНКО, д-р техн. наук, проф.;

В.Б. САМОРОДОВ, д-р техн. наук, проф.; Г.М. СУЧКОВ, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В. ТИМОФІЄВ, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І. Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П. Савченко, канд. іст. наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викл.

Члени редколегії: Л.М. Бєсов, д-р іст. наук, проф. В.Я. Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я. Заруба, д-р екон. наук, проф., В.В. Калініченко, д-р іст. наук, проф.,

В.І. Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М. Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст.

наук, ст. викл., Л.П. Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М. Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П. Требін,

д-р. філос. наук, проф., В.Я. Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № 5 від 30 травня 2014 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2014

О. В. ВІТРИНСЬКА, старший викладач, ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка,
Полтава

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ТА ЛІТЕРАТУРА 1920–30-Х РР. ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА РЕЛІГІЙНУ СВІДОМІСТЬ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ

Авторка визначає, які газети і журнали друкували статті атеїстичної тематики; наскільки антирелігійна преса та література користувалися попитом серед єврейського населення; як проходила робота по популяризації цих видань; як використовували атеїстичну літературу антирелігійні гуртки. Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення.

Ключові слова: юдаїзм, безвірники, комуністичний світогляд, радянська влада, антирелігійна пропаганда.

Вступ. У наш час ні у кого не викликає сумніву значний вплив на громадську свідомість засобів масової інформації. Телебачення, Інтернет, радіо, газети та журнали формують ставлення людей до політичних подій, економічного становища, соціальних проблем, міждержавних відносин та окремих персон. На початку ХХ ст. газети і журнали, як джерела донесення інформації, лише починали набувати масового характеру. Роль друкованої преси та літератури зросла після проведення більшовиками заходів щодо ліквідації неписьменності. Прийшовши до влади більшовики почали активно використовувати періодичну пресу та літературу для поширення комуністичного світогляду. Однією із умов його розповсюдження було витіснення релігійної свідомості.

Наразі, преса і література міжвоєнного періоду є неоціненим джерелом інформації для дослідників історії Радянської України. Антирелігійна пропаганда, як і багато інших аспектів розвитку тогочасного суспільства, знайшла відображення на шпальтах преси та на сторінках книжок. Самі публікації також часто ставали окремими об'єктами дослідження [13; 23]. Питання антирелігійної преси та літератури для євреїв побіжно розглядали автори робіт з історії євреїв України та Радянського Союзу Е. Школьников та С. Резник [34; 50]. Оцінку наукового рівня антирелігійних робіт зробила дослідниця бібліїстики М. Міхейкіна [24]. Найбільш ґрунтовною працею, аналізуючою зміст антирелігійних газет, журналів і книг, є монографія Ганни Штерншис «Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture In The Soviet Union, 1923–1939» [51]. Авторка описала радянську їдишо- та російськомовну єврейську культуру. Втім, на наш погляд, проблема ще не достатньо вивчена і потребує подальшого розгляду.

Саме тому **метою** даної статті є дослідження антирелігійних публікацій 1920-1930-х рр., шляхів їхнього поширення та рівню популярності серед євреїв України.

Виклад основного матеріалу. Справою тотальної атеїзації населення України займалися до десятка спеціалізованих журналів і газет, які виходили протягом означеного періоду. Першим офіційним анитрелігійним виданням став російський щомісячний журнал «Революция и церковь» – друкований орган спочатку столу культів, пізніше – VIII, а потім V відділу Наркомату юстиції Росії. Журнал виходив з лютого 1919 р. і поширювався по всій території радянської України. За два роки вийшло дванадцять його номерів у п'яти випусках. Відповідальним редактором був керуючий відповідним відділом Наркомату юстиції П. А. Красіков У постійних рубриках «Дії та розпорядження уряду», «Відгуки», «Під прапором релігії», «Поштова скриня» та «Книжна полиця» друкувалися офіційні матеріали, статті відомих антирелігійників, наприклад, А.В. Луначарського, І. І. Степанова-Скворцова та П. І. Стучки, інформація про роботу на місцях і повідомлення про нові антирелігійні видання. Через брак коштів виходив він нерегулярно й незначним тиражем. Так, у 1920 р. було надруковано всього три номери за одним виданням, яке побачило світ лише у березні 1921 р. З 1922 р. при журналі виходив щомісячник «Наука та релігія». Було видано його сімнадцять номерів.

У Москві друкувалися й такі антирелігійні видання, як газета «Атеист» (1922 р., редактор І.А. Шпіцберг), газета «Безбожник», що стала пізніше друкованим органом Союзу Безвірників (1922-1932 рр., редактор Є. Ярославський, а з 1932 р. – Ф. Путінцев), журнал «Безбожник у станка» (1923-1931 рр., редактор М. Костеловська), журнал «Безбожник» (1924-1941 рр.), журнал «Антирелигиозник» (1926-1941 рр., редактор Є. Ярославський). Наукові матеріали друкувалися в журналі «Атеист» (1926-1930 рр.; 1931р. виходив під назвою «Воинствующий Атеист»).

У Києві протягом 1923-1924 рр. видавали журнал «Безвірник». Головним друкованим органом Центральної ради Спілки Войовничих Безвірників України (далі – СВБ) став журнал «Безвірник», що видавався в Харкові з 1925 по 1935 рр. Йому належала провідна роль у насадженні масового атеїзму в Україні [14, с. 10].

Органом Київської окружної ради СВБ (із 1929 р.), Київської міськради СВБ (з 1931 р.) була газета «Войовничий безвірник», що виходила протягом 1929-1933рр. двічі на місяць.

Із 1 січня 1930 р. у Харкові побачила світ газета «Войовничий безвірник» – орган Центральної ради СВБ України. Видання містило директиви цієї організації, методичні матеріали та висвітлювало антирелігійну роботу на місцях. Учасники Одеської конференції читачів і кореспондентів атеїстичної преси у 1931 р. відзначали, що газета швидко стала масовою, допомагала своєчасно організовувати участь безвірників у всіх господарсько-політичних кампаніях для «викриття шкідницької ролі і діяльності релігійників», періодично друкувала наукові статті з питань атеїзму та природознавства, видавала літературну сторінку і сторінку юного безвірника, сприяла організації мас на проведення передсвяткових заходів [21]. Проіснувала газета до 1933 р.

Тему боротьби з релігією не оминала більшість українських періодичних видань 1920-1930-х рр. Дописи подібної тематики у них виходили час від часу, певної системи і послідовності не було. Наприклад, іноді розміщувала антирелігійні матеріали одна з найбільших газет – «Пролетарська Правда» (Київ). Номер від 25 грудня 1928 р. був увесь присвячений даній тематиці, видання 6 січня наступного року антирелігійною зробило одну сторінку. Але після виходу цих двох номерів богоборчій пропаганді увага не приділялася по півроку [40, с. 61].

Часто пропонувалися матеріали, спрямовані на дискредитацію юдаїзму і поширення матеріалістичних поглядів. Друкувалися вони і в місцевих виданнях, наприклад, у газеті «Кременчугский рабочий» [35].

Основною комуністичною газетою на їдиші, для єврейського населення, була «Дер Емес» («Правда»), що виходила протягом 1918-1937 рр. – центральний друкований орган Євсекції до її ліквідації у 1930 р., а потім орган Ради національностей ЦВК СРСР. Виходила газета в Москві та поширювалася по території всього Радянського Союзу. Для основної маси читачів «революційна» мова її публікацій була незрозуміла та незвична. Семен Резнік, автор книги «Между двух жерновов» пише, що деяку кількість екземплярів «Дер Емес» розклеювали в Москві та Петрограді. Часто газети висіли догори ногами, бо найняті для їх поширення хлопці просто не знали, де верх і низ тексту, а контролювати їхню роботу було нікому. Більшу частину п'ятитисячного тиражу співробітники редакції забирали додому для розпалювання печей [34, с. 463]. Часопис вміщав значну кількість антирелігійних матеріалів, особливо після того, як головний редактор, колишній соціаліст Моше Литваков, дізнався, що друкарі цієї «революційної» газети відмовилися працювати на свята Рош Ха-Шана та Йом Кіпур. М. Литваков був збентежений, що це явище було масовим: «Єврейський робітник загруз в трясині старого юдейського сміття, він посилає своїх дітей в хедер, дотримується Суботи та свят і часто тремтить над релігійними дрібницями» [12, с. 114].

Однією з найважливіших тем, яка піднімалася на шпальтах газети був розвиток єврейської культури та освіти. Дописувачі та редактори газети приділяли значну увагу поширенню мови їдиш, та підвищенню її статусу в радянській державі.

З 1931 р. в СРСР на їдиші виходив журнал «Дер Апікойрес» («Безвірник»), як одне з видань органів Центральної ради СВБ СРСР. Редактором був М. Альтшулер. Перша Всесоюзна нарада про роботу серед євреїв ставила наступні завдання щодо роботи журналу: надати йому масового характеру та зробити більш доступним для масового читача за мовою та змістом; відвести в журналі окреме місце для матеріалів на допомогу низовим агітаторам; перетворити журнал на «великого організатора широких мас безвірників на активну боротьбу з релігією – навколо конкретних гасел та директив партії і радянської влади» [4].

У районах компактного проживання євреїв виходили місцеві газети. Наприклад, «Колвірт Штерн» – у Новозлатопольському національному районі, «Колвірт Емес» – у Калініндорфському та «Сталіндорфер Емес» – у Сталіндорфському. Однак атеїстична преса критикувала ці видання за мляве проведення антирелігійної пропаганди. І дійсно, протягом серпня-вересня 1932 р. «Колвірт Штерн» не

розмістила жодного матеріалу проти юдейських осінніх свят, не зважаючи на те, що в 1931 р. спостерігалися масові невиходи на поле під час свят. Лише 22 вересня, за 8 днів до початку свят, і через 20 днів після звернення центральної газети «Дер Емес» до всіх єврейських газет із чіткою програмою проведення антирелігійної кампанії, з'явилися відповідні публікації. Наступні статті на цю тему були надруковані 1 жовтня. При цьому, усі дописи, крім одного, були переписані з інших антирелігійних брошур та журналів. Газета «Войовничій безвірник» підсумовувала: «Жодної оперативно-масової роботи проти старого побуту газета на провадила і не провадить. Антирелігійну кампанію, у зв'язку з осінніми релігійними єврейськими святами, «Колвірт Штерн» цілком змазав». Подібна ситуація була і з газетою «Сталіндорфер Емес» [3]. Не зважаючи на критику, у серпні-вересні 1932 р. в «Колвірт Штерн» так і не з'явилося жодної антирелігійної замітки. Лише 3 жовтня, після Рош Ха-Шана, на третій сторінці надрукували невеличку статтю. На думку безвірницьких пропагандистів, антирелігійні публікації, що іноді з'являлися на шпальтах «Колвірт Штерн» були «бліді, безбарвні і слабосилі... та навряд чи справили якесь враження на читача»; і взагалі, «антирелігійну кампанію «Колвірт Емес» свідомо чи несвідомо проморгав» [3].

Важливе місце у богоборчій справі належало антирелігійній літературі. У РСФРР було створено спеціальне державне антирелігійне видавництво, яким керував А. Богад [23]. Масовими тиражами почали виходити праці майбутнього доктора філософських наук, співробітника журналу «Антирелигиозник» І.А. Кривелева – «Против Пасхи», «Освященное тунеядство и доблесть труда», «Правда о Євангеліях», «Контрреволюція під прикриттям Євангелія», метою яких була дискредитація релігії, а не її науковий аналіз. Будь-яка згадка про релігію супроводжувалася приставкою «анти» [24, с. 45-46].

Для поширення атеїстичних поглядів друкували брошури та невеликі за обсягом книжки. Окремі звернення видавали для молоді, зокрема, для комсомольців. 1922 р. у Кременчузі, напередодні свят Нового року та Судного дня, Губернським комітетом КП(б)У, КСМУ та Губернською радою профспілок було видано 2 тис. брошур «До робітників міста Кременчука» та «До єврейської робітничої молоді». 1 тис. з них – російською, друга – єврейською мовами [45, арк. 60, 60 зв., 61, 61 зв].

Газети і журнали єврейською мовою часто не користувалися популярністю. У звіті єврейського відділу Кременчуцького губернського комітету в жовтні 1922 р. зазначалося, що більшість єврейських робітників, не зважаючи на незнання російської мови, мали певний потяг до читання лише російськомовних газет [45, арк. 53 зв.]. При цьому особливо відмічалася нерегулярна доставка газети (через 5-6 днів після друку). Для покращення становища Агітпроп Губернського комітету розіслав всім осередкам циркуляр про обов'язкову підписку на єврейські газети. Посилена агітація за підписку співробітники єврейських газет проводили на фабриках, заводах та в установах, але бажаних результатів вона так і не досягла. Роздрібний продаж також йшов погано [45, арк. 53 зв.].

Завідуючий евсекцією херсонського окружного комітету КП(б)У після огляду єврейських колоній округи у звіті відмітив «сумний» стан культури: у сільбудах

немає бібліотек, а там, де є, вони переповнені старими, сто разів перечитаними книгами; політичної літератури, написаної єврейською мовою, взагалі не було [42, арк. 93]. Проблема полягала не стільки у донесенні книжки до читача, скільки у відсутності необхідної літератури. Червневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р. прийшов до висновку, що антирелігійна література не підходить для села, необхідно розробити і випустити матеріали, пристосовані для мешканців невеликих населених пунктів [45, арк. 15].

Радянська цензура не пропускала жодної книги чи статті на релігійну тематику, що не містила засудження або дискредитації віри. У 1924 р. була поновлена робота Єврейської історико-етнографічної спілки, створеної в 1909 р., і випуск нею збірника «Єврейська старовина», в якому з'явився ряд статей на біблійні теми. Але спілкою «Безбожник» цей збірник був оголошений націоналістичним і, вийшовши всього три рази, в 1930 р. припинив своє існування. Таким чином, монополія «Безбожника» була відновлена [24, с. 43].

На різноманітних зборах та конференціях безвірників часто наголошувалося на необхідності пожвавити політико-освітню роботу всередині бібліотек «через просунення... ідеологічно-витриманих книжок серед читачів.., підсилити пересувну роботу в справі обслуговування єврейського населення...» [43, арк. 53 зв.]. Книжки, зміст яких суперечив комуністичній ідеології, вносилися до спеціальних списків, як заборонена та ідеологічно невитримана література, котру не дозволяли видавати читачам [44, арк. 53 зв.].

Антирелігійні книги не користувалися великим попитом. 1928 р. було підраховано, що лише 3% запитів у сільських бібліотеках стосувалися безвірницької літератури. У першу чергу, питаннями атеїзму цікавилися молоді чоловіки. Жінки ж уникали подібної літератури; у середньому, лише одна із сотні книг, прочитаних ними, була антирелігійною [18].

Антирелігійна агітація призводила до того, що друкарі відмовлялися видавати релігійні книги. У часописі «Селянин Харківщини» в грудні 1928 р. повідомлялося, що друкарі м. Охтирка та робітники друкарень Книгоспілки й Комгоспу на зборах ухвалили приєднатися до постанов харківських друкарів відносно припинення видання релігійної літератури [44, арк. 16]. У статті наголошувалося, що «враховуючи надзвичайно велику шкоду, яку проводять попи, рабини та різні сектанти, друкарі Охтирки закликають друкарів усіх районів Харківщини піти за їхнім прикладом» [44, арк. 16].

Найбільшої активності видавнича справа набувала напередодні великих релігійних свят. Відомим пропагандистам замовляли написати антирелігійні роботи. У 1927 р. Головне бюро євсекцій при ЦК КП(б)У для проведення антирелігійної кампанії напередодні свята Песах замовили у «т. Лурье» підготувати брошуру і піклувалися про її вчасне видання [42, арк. 19]. У газетах і журналах з'являлися статті із промовистими заголовками: «Рош-Гашоно та Йом-Кіпур – свята єврейської буржуазії», «Єврейське осіннє свято «Сукойс», або кущі, та його значення», «Звідки пішло весняне єврейське свято «Песах», «Трудящі пасхи не святкують» та багато інших [27; 25; 26; 38].

Авторами дописів у пресі були працівники Євсекції, Агітпропу, Спілки безвірників і ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави Наркомату юстиції. Голова Спілки Безвірників Е. Ярославський був євреєм за національністю та здобув традиційну освіту в хедері. Через це він зазвичай критикував канони юдаїзму. У своїх численних виступах і публічних роботах постійно наполягав на необхідності наукового підходу до аналізу релігій та їх походження, про важливість всесвітнього розвитку релігієзнавства. Науково-популярні роботи О. Ярославського «Як народжуються, живуть і помирають боги і богині» та «Біблія для віруючих і невіруючих» були хоч і досить примітивними, але кращими у порівнянні із тим, що друкували в численних виданнях спілки «Безбожник» [24, с. 41].

Для забезпечення агітаторів матеріалами до лекцій і доповідей у журналі «Безвірник» виходив додаток. Наприклад, протягом 1927-1928 рр. у ньому друкували текст антирелігійних бесід: «Як і чому з'явилася в людей віра в Бога», «Християнство і нехристиянські релігії» та інші. Статті завершувалися контрольними питаннями для читачів[7].

Друкований матеріал антирелігійні видання рекомендували використовувати не лише під час антисвяткових кампаній, а і для систематичної пропагандистської роботи. З метою допомоги активним безвірникам розміщували матеріали для групової агітації. Накопиченим досвідом ділилися осередки атеїстів. Ідеологи безвірницької роботи радили, як краще здійснювати антирелігійну агітаційну роботу, які форми і методи використовувати. Рекомендували теми виступів: «Для кого потрібна пасха», «Релігія – ворог колективізації», «Хрестовий похід проти СРСР та свято пасхи», «Новий соціалістичний побут не може бути сполученим з релігією», «Всі релігії однакові» [22]. Серед членів юдейських громад В. Фаворський пропонував проводити заходи на теми «Чи жив Моїсей», «Походження єврейського культу», «Талмуд та його критика», «Про обрізання», «Равінат у царській Росії» [39].

Щоб полегшити агітаційну роботу місцевих органів влади та громадських організацій, складалися списки книг з антирелігійної пропаганди [46, арк. 59]. У 1927 р. про єврейську пасху рекомендували читати частину третю книги О. Ярославського «Біблія для веруючих и неверуючих», А. Логінова «Чудо про переход Израиля через Чорное море», Г. Лурье «Песах», антирелігійні статті в газетах «Дер Емес» та «Дер Штерн», у журналі «Юнгвальд» тощо. Більшість з них були надруковані на їдиші [32]. Для роботи гуртків антирелігійної грамоти на селі у 1930 р. рекомендували такі книги, як: В. Соколов «Чия віра краща», М. Шахнович «Кому служить религия Израиля», З. Наумов «Єврейські релігійні свята. Економічна основа їх та експлуаторська роля в минулому й сучасному», Н. Дайрі «Антисемітизм і релігія» [2]. 1930 р. напередодні осінніх єврейських свят випустили на їдиші брошуру «Геть релігію», збірник літературних матеріалів для проведення антирелігійних вечорів і книжечку А. Кіржніца «Святыє вредители нашей культурной революции». Книги обсягом 58 і 32 сторінки, ціною по 10 копійок і тиражем у 20 000 екземплярів були доступні та прості для прочитання [49].

Серед робітників і селян, на заводах і фабриках на підставі цих публікацій проводили антирелігійні лекції та дебати. Осередки Спілки войовничих безвірників та комсомольські організації випускали стінгазети, організовували виставки, матеріал для яких брали з антирелігійних книг та друкованих засобів масової інформації.

Активно випускалась і художня антирелігійна література. У книгах доступно зображувалося життя звичайних людей, викривалася «підступна» діяльність духовенства і «розкладаюча» роль релігії. Так, у роботі Е. Й. Ожешка «Исторический роман», що вийшла друком у 1929 р., описувався побут населення західноукраїнського єврейського містечка в межах «Смуги осілости» на початку ХХ ст. Сюжет показував «залежність неосвіченого єврейського населення – бідноти – від релігійних фанатиків-рабинів та їх найближчих друзів – багатіїв» [41].

Поширення антирелігійної літератури серед населення було одним з найважливіших методів масової боротьби з вірою в Бога. Значну роль у виданні атеїстичних книг, газет і журналів відіграла Спілка войовничих безвірників України. За її ініціативи великими тиражами вийшли у світ десятки публікацій, що висвітлювали майже всі основні антирелігійні кампанії [28].

Поширювалася безвірницька література кількома шляхами: через книжкові крамниці та бібліотеки, колективні закупівлі, організацію виставок, влаштування театральних вистав, чергувань безвірників для видачі антирелігійних книг, складання рекомендаційних списків [28].

Для збільшення передплатників антирелігійних видань проводили соціалістичні змагання. Ніжинська окружна рада Спілки войовничих безвірників у 1929 р. викликала на соціалістичне змагання колег із Чернігівщини. Вони поставили завдання подвоїти передплату на антирелігійну літературу [37].

Активна робота зі збільшення передплатників проводилася і з самого початку існування харківської газети «Войовничий безвірник». Улаштовувалися змагання між районами за більше число отриманих журналів і газет, встановлювалися плани підписки. Завдяки активній агітації за підписку, газета «Войовничий безвірник», яка після заснування у 1930 р. мала лише 30 тис. передплатників, у 1931 р. збільшила їх кількість до 150 тис. Журнал «Безвірник» мав тираж 35 тис., а в 1931р. він збільшився до 60 тис. Один з авторів «Войовничого безвірника» Волков констатував, що у 1930 р. по Кременчуцькому округу було розповсюджено 1 016 екземплярів цієї газети, а хтось Нестеровський у «Безвірнику» стверджував про передплату 3 116 її примірників у цьому ж регіоні [10; 30].

Постійно збільшувалася кількість неперіодичної антирелігійної літератури. У 1929 р. було видано 82 найменування, а за 1930 і перший квартал 1931 р. випустили 170 найменувань книг, об'ємом 592 друкарські аркуші з 2 293 тисяч примірників [5].

У пресі хвалили регіони, які передплатили значну кількість антирелігійної літератури, і соромили відстаючих. «Войовничий безвірник» у 1932 р. закликав кожен район передплатити не менше 200 примірників газети [19]. У тому ж номері наголошувалося, що існує багато регіонів, де безвірники показують приклад більшовицької боротьби за поширення газети, наприклад, Градизький район

Полтавської області отримав у липні 2 189 примірників, Недригайлівський – 1604. У той же час у Вінницькій області з 69 районів 17 передплатили менше десяти штук [19]. У серпні 1932 р. газета повідомляла, що чотири райони в Україні взагалі не одержували газету [9].

На території радянської України поширювалася й література видана в Росії. Замовити її можна було через Харківську філію книгоцентру РСФРР, книгарню № 1 у м. Харків (вул. Першого травня № 6), книгарню № 2 (вул. Свердлова, 14) та у філіях Книгоцентру в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Артемівську. 1931 р. видавництво «Московский рабочий» пропонувало «Антипасхальный сборник для города» ціною в 20 коп., такі ж збірники для села, шкіл та Червоної Армії по 15 коп.; набір із 100 кольорових малюнків для організацій виставок для клубів, червоних куточків, хат-читалень та будинків колгоспників за 4 крб.; збірник художніх матеріалів (п'єси, вірші, художні твори та пісні) для передпасхальної вечірки за 45 коп.; двокольорові стінгазети по 8 коп. окремо для міст, сіл та Червоної армії; шість різних брошур по 10 коп. і 5 різновидів листівок ціною в 1 коп.; книгу Н. Румянцева «Происхождение Пасхи» за 20 коп. [1]. Матеріали мали доволі прийнятну ціну: від 1 коп. за листівки до 45 коп. за збірку художніх матеріалів. Лише виставка коштувала відносно дорого – 4 крб.

Не зважаючи на всі ці заходи, у 1930-х рр. справа популяризації антирелігійної літератури була дуже слабо розвинута. Наприклад, у 1930 р. у Ржищівському, Кагарлицькому та Обухівському районах Київщини виписували газету «Войовничий безвірник» у кількості до 12 примірників; журнал «Безвірник» у Кагарлицькому районі 52 екземпляра, в інших – 29. Газету «Безбожник», журнали «Безбожник у станка» та «Атеїст» отримували у кількості 3 штук, або не виписували зовсім [15]. Деякі члени осередків Спілки войовничих безвірників у середині 1930 р. не знали про наявність газети «Войовничий безвірник». Більшість наявних у сільбудах, клубах та хатах-читальнях антирелігійних часописів зберігалися навіть не розрізаними. Не кращою була ситуація з книгами. У Ржищівській районній книгарні із 10 тис. книжок лише 70 мали антирелігійне спрямування. У Кагарлицькому районі ситуація була дещо кращою. Атеїстичної літератури там було 3%. Обухівська книгарня майже зовсім не мала такої літератури [15].

Багато районних, освітніх і соціально-виховних закладів взагалі не були забезпечені антирелігійною пресою. Причини такої ситуації керівники атеїстичної роботи вбачали у тому, що не всі безвірницькі організації усвідомили роль газет і журналів у боротьбі проти релігії та не вміли використовувати пресу; а пошта проявляла бездіяльність у поширенні газети. Перед Спілкою войовничих безвірників ставилося завдання забезпечити антирелігійними виданнями всі свої районні ради та місцеві осередки, школи, клуби, будинки колгоспників [9]. Але передплатники часто скаржилися на несвоєчасну доставку безвірницької преси [16]. «Войовничий безвірник» критикував неякісну роботу пошти. У газеті від 5 травня 1931 р. говорилося, що в м. Одесу видання прибувало із запізненням на 5-8 днів, передплатники одержували менше примірників, ніж виписували [21]. Такі недоліки не сприяли збільшенню підписки.

Як і в 1920-х рр., у наступному десятилітті, на думку професійних агітаторів, атеїстичної літератури на місцях не вистачало. Особливо підкреслювалася відсутність книг на їдиші. Цей факт значно гальмував проведення антиюдейської агітації. Дописувач газети «Войовничий безвірник» Борман у жовтні 1930 р. скаржився, що осередок Спілки войовничих безвірників колонії Добра складався із євреїв, які слабо знали українську і російську, тому відсутність книг єврейською перешкождала нормальній роботі [8].

У 1931 р. дописувач «Войовничого безвірника» Айнштейн повідомляв, що пропагандистському активу дуже потрібна антирелігійна література для проведення доповідей, розмов і лекцій. Великою перешкодою в роботі було запізне надходження матеріалів [6].

Іноді систематичну роботу, засновану на атеїстичній літературі, все ж таки вдавалося налагодити. У третьому номері «Безвірника» за 1930 р. сповіщалося, що осередок атеїстів на харківській швацькій фабриці імені Тинякова налічував до 500 осіб і мав куток безвірника у клубі в залі відпочинку; куток був непогано обладнаний наочним приладдям, антирелігійними експонатами та літературою. Робітники фабрики передплачували понад 300 примірників антирелігійної періодичної літератури, більшість якої становила газета «Безбожник», а «Безвірник» не був поширений на фабриці, при цьому, зазначалося, що передплата на антирелігійну літературу зростала, четвертий та п'ятий поверхи підписали договір на поширення подібних книжок, і в бібліотеці «безбожницька» література мала чималий попит [31].

Друковані засоби масової інформації не мали великої популярності серед єврейського населення. Дослідниця Е. Школьнікова зазначає, що будучи символами нового, вони приваблювали, передусім, молодь і «передових» євреїв [50]. Історик Ф. Кандель стверджує, що газети друкувалися малим тиражем на поганому папері, з нерозбірливими літерами, із складно зрозумілими новими словотвореннями на їдиші. Тому люди рідко їх купляли [17, с. 189]. «Войовничий безвірник» у 1930 р. констатував, що «справа з наближенням антирелігійної літератури до бідняцько-середняцьких мас в районах суцільної колективізації ще дуже погано поставлена» [15]. Заголовок статті, надрукованої через рік, однозначно говорить про незначний інтерес до антирелігійної літератури: «Негайно домогтися переламу в поширенні безвірницької преси. Так далі бути не може» [29].

Така ситуація продовжувалася протягом усіх 1930-х рр. Лише подекуди, та й то не на довго, вдавалося її змінити. Так, однією з нових форм пропаганди стало масове опрацювання антирелігійної літератури. У доповідях читали найбільш цікаві уривки з книг, а потім пропонували ознайомитися з ними самостійно. Через деякий час проводили обговорення прочитаного та дебати з найбільш дискусійних питань. Наприклад, у 1932-1933 рр. на Харківському паровозобудівельному заводі прочитали доповідь про «класову роль релігії та про маскування релігійників», під час якої процитували найбільш цікаві місця з книги Агієнка «Релігія під прапором соціалізму» та В.Г. Тан-Богораза «Технізація церкви в Америці», після чього понад 70 осіб взяли книги [33]. Через декілька днів на інших зборах 26 робітників

висловили бажання виступити в дебатах з приводу прочитаного. У результаті таких випадків на заводі почали масово застосовувати цей метод роботи [33].

Висновки. Таким чином, в радянській Україні поширювались як місцева антирелігійна, так і загальносоюзна преса та література. Основними виданнями, на сторінках яких проводилась агітація серед єврейського населення України, була харківська періодика: газета «Войовничий безвірник», журнал «Безвірник» та друковані видання на їдиші «Дер Апікойрес», а також московська газета «Дер Емес». Тему боротьби з релігійним світоглядом не оминали більшість газет і журналів, хоча регулярної систематичної роботи вони не вели. Антиюдейські статті розміщували під час передсвяткових атеїстичних кампаній, з'їздів безвірників і після відповідних розпоряджень «згори». Дописи були російською, українською мовами та на їдиші.

Регулярно, хоча й не в достатній кількості та низької якості, видавалась антирелігійна література для єврейського населення. Протягом 1929-1939 рр. у СРСР було надруковано 26 книг російською мовою та 52 на їдиш, спрямованих на дискредитацію юдаїзму [20, с. 199]. Напередодні релігійних свят видавництва друкували відповідні агітаційні гасла, брошури, плакати та стінгазети.

Партійне керівництво намагалось поширити підписку на антирелігійні видання. Для цього встановлювався план або оголошувалося соцзмагання. Із безвірницькою літературою можна було ознайомитися придбавши її у крамницях, замовивши в бібліотеках або взявши в місцевих осередках СВБ. Для зацікавлення читачів організовувалися книжкові виставки та колективні закупівлі, складалися списки рекомендованої літератури.

Матеріали, надруковані у газетах, журналах і книгах, використовувалися для гуртків безвірників. Беручі їх за основу, агітатори проводили лекції, доповіді та диспути. Часто видання розміщували методичні матеріали для проведення антирелігійних заходів.

Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення. Роботи були складними для розуміння пересічними громадянами, особливо через незрозумілі словотворення на їдиші. Пошта працювала не задовільно. Робітники євсекцій та бібліотекарі регулярно висловлювали претензії на відсутність даної літератури, особливо на їдиші, передусім у невеликих містечках і селищах.

Список літератури: 1. *Антипасхальна література* // Войовничий безвірник. – 18 березня 1931. – № 13. – С. 4. 2. *Антирелігійна бібліотека* // Войовничий безвірник. – 5 жовтня 1930. – № 29. – С. 4. 3. *Антирелігійна робота на задвірку* // Войовничий безвірник. – 17 жовтня 1932. - № 45. – С. 4. 4. *Антирелігійна робота серед національних меншостей* // Безвірник. – 1931. – № 11-12. – С. 45. 5. *Антирелігійний рух на новому етапі* // Войовничий безвірник. – 31 травня 1931. – № 28. – С. 2. 6. *Анштейн. Дніпробуд по-бойовому готується до антипасхальної кампанії / Анштейн* // Войовничий безвірник. – 31 березня 1931. – № 16. – С. 1. 7. *Безвірник*. – 1928. - № 1. – С. 113-128. 8. *Борман Бракує підручників єврейською мовою / Борман* // Войовничий безвірник. – 5 жовтня 1930. – № 29. – С. 3. 9. *«Войовничого безвірника» – в маси* // Войовничий безвірник. – 16 серпня 1932. – № 30/31. – С. 4. 10. *Волков. Жодного безвірника на Україні без газети «Войовничий*

безвірник» / Волков // Войовничий безвірник. – 1930. – № 18. – С. 4. **11.** Г. М. Дати рішучу відсіч / Г.М. // Войовничий безвірник. – 5 вересня 1931. – № 47. – С. 4. **12.** Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / Ц. Гительман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с. **13.** Дудка Л. О. Анतिрелігійні видання у системі безвірницького руху в Україні (1920 – 1930-ті роки) / Л. О. Дудка // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 295-315. **14.** Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.О. Дудка. – Київ, 2005. – 21 с. **15.** Журбицький К. Як просувається антирелігійна література / К. Журбицький // Войовничий безвірник. – 11 вересня 1930. – № 26. – С. 4. **16.** За своєчасну доставку газети // Войовничий безвірник. – 1932. – № 34-35. – 23 серпня. – С. 4. **17.** Кандель Ф. Книга времен и событий. Ч. 3. История евреев Советского Союза (1917 – 1939 гг.) / Ф. Кандель. Иерусалим – Москва: Гешарим – Мосты культуры, 2002. – 488 с. **18.** Коган Л. Р. Анतिрелігійна книга на селі / Л.Р.Коган // Безвірник. – 1928. – № 15. – С. 42-44. **19.** Кожному району не менше 200 примірників «Войовничого безвірника» // Войовничий безвірник. – 23 серпня 1932. – № 34-35. – С. 4. **20.** Краткая еврейская энциклопедия. Т. 8. Сирия – фашизм / Общество по исслед. еврейских общин; Еврейский унив-т в Иерусалиме; гл. ред. Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. – Иерусалим, 1996. **21.** Л. П-к. Безвірники Одеси про газету «Войовничий безвірник» / Л. П-к. // Войовничий безвірник. – 5 травня 1931. – № 23. – С. 2. **22.** Лист Центральної Ради України до всіх організацій та членів СВБ // Войовничий Безвірник. – 17 березня 1930. – № 9. – С. 4. **23.** Маленков В. В. Анतिрелигиозная периодическая печать в СССР (довоенный период) [Електронний ресурс] / В. В. Маленков. Режим доступу: // http://www.rusnauka.com/PNR_2006/Istoria/2_+malenkov.dok.htm **24.** Михейкина М. Э. Российская библистика: от зарождения до возрождения. Историографический очерк / М. Э. Михейкина. – М.: Мосты культуры / Иерусалим: Гешарим, 2004. – 136 с. **25.** Наумов З. Єврейське осіннє свято «Сукойс», або куці, та його значення / З. Наумов // Безвірник. – 1929. – № 19. – С. 9-14. **26.** Наумов З. Звідки пішло весняне єврейське свято «Песах» / З. Наумов // Войовничий безвірник. – 5 квітня 1930. – № 11. С. 4. **27.** Наумов З. Рош-Гашоно та Йом-Кіпур – свята єврейської буржуазії / З. Наумов // Безвірник. – 1929. – № 18. – С. 24-29. **28.** Наші завдання // Войовничий безвірник. – 25 січня 1931. – № 28. – С. 4. **29.** Негайно домогтися переламу в поширенні безвірницької преси. Так далі бути не може // Войовничий безвірник. – 20 липня 1931. – № 38. – С.4. **30.** Нестеровський К. Чи правда, що зростає релігійний рух (Кременчуччина) / К. Нестеровський // Безвірник. – 1933. – № 14. – С. 39. **31.** О. Г. На фабриці ім. Тинякова // Безвірник. – 1930. – № 3. – С. 32. **32.** Про єврейську пасху // Безвірник. – 1927. – № 4. – С. 59. **33.** Про нові форми масового антирелігійного навчання (Досвід Харківського паравозобудівельного заводу) // Безвірник. – 1933. – № 17/18. – С. 26-27. **34.** Резник С. Вместе или врознь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалогии А.И. Солженицина. Кн. 2. Между двух жерновов / С. Резник. – М.: Захаров, 2005. **35.** Рогаль П. Безбожники, в наступление против попов и раввинов / П. Рогаль // Кременчугский рабочий. – 1928. – № 245. – С. 3. **36.** Смирнова М. Таких помилок не припускати / М. Смирнова // Войовничий безвірник. – 23 серпня 1932. – № 34-35. – С. 4. **37.** Старенький. Викликаємо на соцзмагання безвірників Чернігівщини / Старенький // Безвірник. – 1929. – № 15. – С. 52. **38.** Трудящі пасхи не святкують // Войовничий безвірник. – 5 квітня 1930. – № 11. – С. 4. **39.** Фаворський В. До питання про постановку групової агітації (Досвід роботи на Київщині) / В. Фаворський // Безвірник. – 1928. – № 4. – С. 58. **40.** Фаворський В. Огляд роботи на Київщині / В. Фаворський // Безвірник. – 1929. – № 7. – С.60-70. **41.** Художня антирелігійна література // Безвірник. – 1929. – № 9. – С. 64. **42.** Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 996. **43.** ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 713. **44.** ЦДАВОУ. – Ф. 2514. – Оп. 1. – Спр. 2. **45.** Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1531. **46.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. **47.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7105. **48.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.1533. **49.** Ч. Обзор антирелигиозной литературы / Ч. //

Безбожник. – 1930. - № 2. – С. 19. **50.** Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском) [Электронный ресурс] / Э. Школьников. Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm> **51.** *Shternshis, Anna Soviet and kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939* / Anna Shternshis. – Bloomington: Indiana University Press, 2006.

Надійшла до редколегії 20.02.2014 р.

УДК 2–674(=411.66)(477)«1920–1930»

Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свіломість євреїв України / О. В. Вітринська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 3-14. Бібліогр.: 51 назв. – ISSN 2079-0813.

Авторка визначає, які газети і журнали друкували статті атеїстичної тематики; наскільки антирелігійна преса та література користувалися попитом серед єврейського населення; як проходила робота по популяризації цих видань; як використовували атеїстичну літературу антирелігійні гуртки. Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення.

Ключові слова: юдаїзм, безвірники, комуністичний світогляд, радянська влада, антирелігійна пропаганда.

УДК 2–674(=411.66)(477)«1920–1930»

Советская пресса и литература 1920-30-х гг. как инструмент влияния на религиозное сознание евреев Украины / Е. В. Витринская // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 3-14. Бібліогр.: 51 назв. – ISSN 2079-0813.

Автор определяет, какие газеты и журналы печатали статьи атеистической тематики для еврейского населения Украины, насколько антирелигиозная пресса и литература пользовалась спросом, как проходила работа по популяризации этих изданий; как использовали антирелигиозную литературу кружки безбожников. Антирелигиозные издания не пользовались популярностью среди еврейского населения.

Ключевые слова: антирелигиозная пропаганда, безбожники, иудаизм, коммунистическое мировоззрение, советская власть.

The author defines, what newspapers and magazines printed articles of atheistic subject for the Jewish population of Ukraine, on how many the antireligious press and literature was in demand as there took place work on promoting of these editions; as mug of atheists used antireligious literature. Anti-religious publications were not popular among the Jewish population.

Keywords: antireligious promotion, atheists, communistic outlook, Judaism, Soviet power.

І. В. ЄРЕМЕЄВА, аспірантка кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 РР. ОЧИМА АКТОРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті, на основі документів Центрального державного архіву України (м. Київ), а також мемуарів та епістолярної спадщини акторів, проаналізовано вплив революційних подій 1905-1907 рр. на життя та світосприйняття акторів Наддніпрянської України. Під час першої російської революції актори брали активну участь у соціально-політичному житті регіону. В акторському середовищі не існувало чіткої політичної визначеності.

Ключові слова: актор, мітинг, Маніфест 17 жовтня 1905 р., політичні партії, революційний рух, страйк.

Вступ. Початок революції 1905-1907 рр. спровокував повсюдні масові виступи робітників, бунти селян і військових, посилення діяльності опозиційно налаштованої інтелігенції. У вир революційної боротьби було втягнуто усі верстви населення Російської імперії, а отже, не залишилися осторонь і актори. Їх позиція щодо цих буремних подій у Наддніпрянській Україні, яскраво відображена в історичних джерелах, виявляє особливості формування політичної свідомості в акторському середовищі, розкриває нові грані їх світогляду.

Відтак, вивчення поглядів акторів на першу російську революцію, їх ролі та місця у ній, вирішує актуальні проблеми історії повсякденності. З цією метою всебічно проаналізовані відповідні документи Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) [1; 2]. Багато фактичного матеріалу містять мемуари українських і російських акторів – М. Ходотова, Н. Комаровської, Л. Прозоровського, М. Радіна, Я. Малютіна, Б. Горіна-Горайнова, П. Гарянова, П. Коваленка, М. Садовського, П. Саксаганського, С. Тобілевич, М. Нарокова та російського театрального критика П. Маркова [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 23; 24]. Окрему групу джерел склала епістолярна спадщина діячів українського театру – І. Карпенка-Карого та М. Кропивницького [15; 16; 17; 18; 19].

Виклад основного матеріалу. Соціальна напруга в Російській імперії, викликана невирішеністю аграрного питання, відсутністю ефективного робітничого законодавства, ігноруванням інтересів національних меншин, поступово збільшувалася з кінця ХІХ ст. Ще більше загострили ситуацію провали військових операцій російської армії та флоту на фронтах російсько-японської війни. Поштовхом до масових страйків та бунтів на території всієї імперії став розстріл у Петербурзі мирної демонстрації 9 січня 1905 р. Вже на початку літа 1905 р. хвиля невдоволення досягла головної опори самодержавства – армії. За ствердженням

© І. В. Єремеєва, 2014

радянських театральних критиків К. Рудницького та А. Альтшуллера, провінційні актори в цей період, байдужі та налякані, залишилися поза бортом історичного процесу [20, с. 3-4; 21 с. 218]. Однак аналіз історичних джерел, передусім акторських спогадів, ставить під сумнів категоричність подібних висновків.

Під час революції театри не припиняли своєї роботи. Причиною подібного нестримного працелюбства найчастіше була жага приватних власників розважальних закладів до грошей. Актор Александринського театру М. Ходотов (любитель ліберально-інтелігентської фразеології і симпатик революційного руху) згадував, що на початку червня 1905 р. прибув із трупкою на гастролі до Одеси [3, с. 183; 7, с. 260]. У місті вже більше місяця тривали страйки і, зваживши на непринагідну для вистав ситуацію, більшість акторів з міста поїхала. Але сам М. Ходотов залишився, «щоб бути очевидцем» так званих «Потьомкінських днів» в Одесі [3, с. 183]. Актор розповідав, що зранку 14 червня на Пересипі відбувався розстріл робітників, які зібралися на «сходку», а потім проводилися громадські похорони; 15 червня з самого ранку люди цілими ватагами стікалися до порту, де неподалік від берега стояв «могутній тритрубний броненосець Потьомкін», який революційно налаштовані одесити «вважали своїм товаришем і заступником» [3, с. 183, 185]. Зачарований подіями, М. Ходотов із захопленням писав, що натовп на березі весь час збільшувався, раз у раз з імпровізованих трибун – портових ящиків, тюків, бочок, дощок – спалахували сповнені закличками до боротьби промови мітингувальників [3, с. 187]. Актор зауважував доброзичливе ставлення натовпу до ораторів-євреїв і захоплено відмічав: «...Ні поліції, ні військових ніде не було: влада не відважувалася їх ввести, у місті розгубилися...» [3, с. 187]. Події 18 червня (здача державним військам матросів броненосця «Георгий Победоносець» – Авт.) описані актором з особливим жалем; подальші дні він характеризував як «сірі, після яскраво пережитих митей» [3, с. 187].

Зовсім по-іншому висвітлені події 1905 р. в листах українського драматурга і актора І. К. Карпенка-Карого до літератора Г. Маркевича. Знаний драматург так оцінював «небажані з культурного боку випадки» на Єлисаветградщині: «Розпаскудить обікрадений духовно народ не штука, але які з того наслідки для народу і для всіх?.. Грабежі, підпали і убивства – ще культури не робили. Не можна ж повірити, що ті, хто сіє це насилля – не розуміли цього...» [15, с. 371-372]. Яких «сівачів» мав на увазі І. Карпенко-Карий, видно з більш пізніх листів: «...після того, як по городах побили жидів і крайніх, що кричали «долой царя», – тепер крайні, особливо жиди, поховались і не дражнять людей своїм нахальством, так що ніби та причина, яка грозила різнею, одсунута...» [16, с. 377].

Різниця між оцінками двох акторів подій літа 1905 р. в Україні разюча: від беззаперечної підтримки революційного руху М. Ходотовим до безапеляційного засудження І. Карпенком-Карим. Таке різне сприйняття навряд чи можна пояснити опозиційністю поглядів акторів на самодержавство: обидва приймали активну участь в політичному русі [22, с. 23; 7, с. 260]. Не варто шукати й антисемітський підтекст у негативному ставленні І. Карпенко-Карого до лідерів крайніх політичних партій, багато з яких були етнічними євреями. Вживання нібито обурливого слова

«жид» в листі драматурга лише підкреслювало відсутність у нього антисемітських настроїв, адже на українських землях слово «жид» було загальноприйнятим, нормативним етнонімом. Крім того, І. Карпенко-Карий використовував його без будь-яких прикметників, які б могли підтвердити вороже ставлення актора до євреїв. До того ж, в українських трупах актори-євреї працювали пліч-о-пліч з українськими колегами, не викликаючи в них антисемітських настроїв [8, с. 59]. Отже, принципова різниця оцінки акторами революційного руху крилася не в політичних поглядах чи національній неприязні. На момент подій 1905 р. М. Ходотову виповнилося 28 років. Приблизно стільки ж було І. Карпенку-Карому, коли він в 70-х рр. XIX ст. брав активну участь в роботі нелегального Єлисаветградського гуртка. Але на початку першої російської революції Іван Карпович вже досяг поважного віку (60-ти років) і встиг за цей час зібрати чималий «життєвий скарб»: дорослих дітей, власний хутір, славу корифея українського театру і прогресуючу онкологічну хворобу. Сучасники згадували, що в період народних хвилювань він панічно боявся втратити власний маєток на х. Надія в Єлисаветградській губернії [23, с. 368]. Все це вкупі, ймовірно, й стало причиною негативних оцінок І. Карпенком-Карим революційного ажіотажу губернського населення влітку 1905 р.

У жовтні 1905 р. страйковий рух досяг свого апогею. Російська актриса Н. Комаровська, яка тоді працювала у знаменитому київському театрі «Соловцов», згадувала: «...Актори, що прийшли на репетицію ледве-ледве відривалися від схвильованого обговорення наростаючих подій...» [4, с. 81]. Вже 15 жовтня до Російського театру завітали делегації від Українського театру та Народного дому під керівництвом М. Заньковецької та Д. Карамазова відповідно. Посланці запропонували колегам долучитися до загального страйку робочих. Спалахнув мітинг. За словами Н. Комаровської, лише кілька акторів пішли з нього, не бажаючи «вмішуватися в політику», а ті, хто залишився, виступили з промовами [4, с. 81]. Ніч на 17 жовтня артисти провели в очікуванні; звістка про обнародування Маніфесту Миколи II викликала в них вигуки бурхливої радості [4, с. 82]. Близько шостої години ранку актори-мітингувальники, разом з киянами, зібралися біля будівлі міської думи, де лунали палкі промови і революційні пісні, однак, цей мітинг, як і більшість інших, розігнали царські козаки та чорносотенці [4, с. 81].

Після проголошення Маніфесту Миколи II особливо пошавилися корифеї українського театру. М. Л. Кропивницький через хворобу вже не виходив на сцену, проте, не залишався осторонь революційних подій і самовіддано хапався за будь-яку корисну для українців справу. У листі до російського письменника В. Уманова-Каплуновського, наголошуючи на необхідності створення українського видання, актор писав: «...Я теперь как выброшенный за борт, или, вернее говоря, за суфлёрскую будку, по глухоте хотел бы на старости лет поработать в газете для родного народа и языка...» [18, с. 506]. У більш пізніх листах «батько» українського театру зауважував на необхідності писати п'єси на нові теми, які «грішно... замовчувати» [19, с. 507]. Він палко підтримував всіх революціонерів. Наприкінці травня 1905 р. актор писав до історика М. Ф. Сумцова: «...господи милосердний,

допоможи хоч разочок дихнуть повільним повітрям, почути вільний спів «Марсельєзи»... а потім і в домовину» [17, с. 503].

Колега М. Кропивницького по сцені, видатний український режисер М. Садовський, скориставшись розгубленістю царського уряду і загальним безладом в державі, створив 1907 р. у Києві перший стаціонарний український театр [12, с. 144].

Втім, не всі актори змогли дістати зиск із громадянських свобод, задекларованих Маніфестом 17 жовтня. У той час, як повсюдно створювалися профспілки, артисти, «з незалежних обставин», не змогли створити подібного об'єднання [24, с. 139]. Така обставина яскраво демонструвала характерні для ментальності більшості акторів риси – крайній егоцентризм і неорганізованість. Крім того, в акторському середовищі було багато й таких, кого лякала революційна дійсність. Згадки артистів про буремний 1905 р. із різних куточків Російської імперії наскрізь просякнуті жахом. Актор М. Нароков, який довгий час працював у різних містах Наддніпрянської України, згадував, що в Петербурзі цілодобово по всьому місту, заохочувані поліцією чорносотенці, вбивали й катували людей [24, с.138]. Вони ж, за словами провінційного актора М. Радіна, «били морди всім без виключень» і в Москві [6, с. 66]. Н. Комаровська із жахом розповідала про розгін, побиття й вбивства козаками та чорносотенцями мешканців Києва вранці 17 жовтня 1905 р. [4, с. 82-83]. Дружина І. Карпенка-Карого, українська актриса С. Тобілевич, описуючи події кінця жовтня-початку листопада 1905 р., пригадувала «жахливі наслідки» погрому в Кременчуці, а також десятки тисяч «замордованого люду», забризкані кров'ю вулиці і цілі квартали зруйнованих будинків в Одесі [23, с. 367]. Її колега, П. Саксаганський, не менш яскраво писав про вибух 17 грудня 1905 р. двох бомб неподалік одеської «кав'ярні Лібмана» [13, с. 132]. Із особливою неприязню згадували актори про нальотчиків і «громил», що безсоромно користувалися страшною політичною ситуацією для власного збагачення [3, с. 187; 4, с. 83].

У світлі революції в акторському середовищі загострилося питання політичної приналежності. Артист М. Радін відмічав у себе повну відсутність будь-яких політичних вподобань і розуміння революційних подій, хоча театральний критик П. Марков впевнено вважав його анархістом [6, с. 66; 14, с. 91]. «Байдужим до справ громадськості» залишався М. Нароков [24, с. 140]. Ідеями «чистого анархізму» пристрасно захопився й відомий актор, уродженець Харківщини М. Дальський [9, с. 173].

Були серед акторів і партійні. Наприклад, 1903 р. у Києві український актор П. Коваленко вступив до лав РСДРП. [11, с. 87, 145]. У період революції активно працювала на користь партії соціалістів-революціонерів актриса київського театру «Соловцов» Хава Соболева [1, арк. 8]. У поліцейській архівній довідці зазначалося, що есерка отримувала конспіративний хімічний лист відносно переданої до м. Орел забороненої літератури і брала участь у переказах благодійних коштів на користь політичних арештантів [1, арк. 8].

Благодійна діяльність акторів, спрямована на користь революційних партій та їх членів, політичних в'язнів та страйкарів, не була виключним явищем [7, с. 260; 11,

с. 153]. До того ж, серед подібних державних злочинців траплялися й артисти [11, с. 183]. Для організації благодійної вистави чи концерту відшукували політично благонадійну організацію, до складу якої входили співчуваючі політичному руху члени, й доручали їм взяти у поліцмейстера дозвіл на влаштування концерту. Після заходу частину коштів (а інколи і всю касу) передавали представникам партії [11, с. 153]. В окремих випадках акторам вдавалося передати кошти від спектаклю без оголошення його благочинним. Приміром, 11 червня 1906 р. в м. Ніжин Чернігівської губернії революційна партія (на жаль, в документі не зазначено, яка саме) таємно отримала з каси театру 80 руб., через що поліція негайно влаштувала перевірку [2, арк. 39]. У жовтні 1905 р. актори київських театрів на час страйку організували фонд збору грошей для робочих. Між тим, на час заворушень, власники зачинили театр; причому, в період простою жалування акторам не виплачували [4, с. 81]. Відтак, багатьом представникам професії була притаманна щира, некорислива щедрість.

За часів революції особливого значення набув театральний репертуар. Саме він, часто мимоволі, давав емоційне підживлення схвильованій трагічними подіями публіці. Нерідко демонстрації і мітинги спалахували безпосередньо в театрі, під час вистав. Сучасники відмічали, що найбільший відгук мали п'єси М. Горького, зокрема, «Діти сонця» і «Дачники» [10, с. 38; 4, с. 85, 86]. Користувалася популярністю вистава «Євреї» за твором відомого тоді письменника Е. Чирикова (актор П. Гарянов згадував його як «Чиркова») [10, с. 38; 4, с. 84]. Глядачі часто переривали акторів оплесками і викриками «Хай живе свобода!» [4, с. 84]. Коли під час показу цієї вистави в Києві почався стихійний мітинг, поліція з козаками, оточивши театр, до самого ранку переписували присутніх, а найбільш активних глядачів – переважно робітничу молодь і студентів – відправляли до в'язниці [10, с. 38]. Актор Л. Прозоровський у спогадах зауважував, що восени 1905 р., навіть у такому тихому місті як Кам'янець-Подільськ, вистава «Вільгельм Телль» викликала хвилювання публіки і мітинги під лозунгами «Хай живе революція!» та «Геть самодержавство!» [5, с. 74].

Висновки. Таким чином, під час першої російської революції актори Наддніпрянської України брали досить активну участь у соціально-політичному житті регіону. Не зважаючи на те, що в акторському середовищі не існувало чіткої політичної визначеності, спостерігався різний рівень громадської активності. Революційно налаштовані та національно свідомі майстри сцени не залишались осторонь драматичних подій 1905-1907 рр., демонструючи власні переконання і солідарність з народом.

Список літератури. 1. *По наблюдению* за мещанкой Соболевой Х. И. (наблюдательная кличка «Маленькая»), принадлежащей к партии эсеров / ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 145, 55 арк. **2.** *О происшествиях и злоупотреблениях* / ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 572, 121 арк. **3.** *Ходотов Н. Н.* Близкое – далёкое. Воспоминания / Н. Н. Ходотов. – М.- Л.: Искусство, 1962. – 327 с. **4.** *Комаровская Н. И.* Виденное и пережитое. Из воспоминаний актрисы / Н. И. Комаровская. – М.- Л.: Искусство, 1965. – 240 с. **5.** *Прозоровский Л. М.* Из прошлых лет. Театральные мемуары / Л. М. Прозоровский. – М.: ВТО, 1958. – 198 с. **6.** *Радин Н. М.* Автобиография. Статьи. Выступления. Письма. Статьи и воспоминания о Н. М. Радине / Н. М. Радин. – М.: ВТО, 1965. – 383 с. **7.** *Малютин Я. О.* Актёры моего поколения / Я. О. Малютин. – Л.- М.: Искусство, 1959. – 356 с. **8.** *Горин-Горяйнов Б. А.* Актёры (Из воспоминаний) / Б. А. Горин-Горяйнов. – Л.- М.: Искусство, 1947. – 156 с. **9.** *Горин-Горяйнов Б. А.* Кулисы / Б. А. Горин-Горяйнов. – Л.: Советский писатель, 1940. – 279 с. **10.** *Гарянов П. А.* Актёры. Театральные записки / П. А. Гарянов. – Челябинск: Челябинское книжное издательство, 1957. – 176 с. **11.** *Коваленко П. Т.* Незабутне. Спогади старого актора / П. Т. Коваленко. – К.: Радянський письменник, 1962. – 271 с. **12.** *Садовський М. К.* Мої театральні згадки. 1881-1917 / М. К. Садовський. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – 203 с. **13.** *Саксаганський П. К.* Из прошлого украинского театра / П. К. Саксаганський. – М.- Л.: Искусство, 1938. – 167 с. **14.** *Марков П. А.* Театральные портреты / П. А. Марков. – М.- Л.: Искусство, 1939. – 232 с. **15.** *Карпенко-Карий І.* Лист до Г. Маркевича. Літо 1905 р. / І. Карпенко-Карий // Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 371-372. **16.** *Карпенко-Карий І.* Лист до Я. І. Тобілевича. 14 листопада 1905 р. Одеса / І. Карпенко-Карий // Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 376-377. **17.** *Кропивницький М. Л.* Лист до М.Ф. Сумцова. 26 травня 1905 р. / М. Л. Кропивницький // Твори: В 6 т., Т. 6. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – С. 503. **18.** *Кропивницький М. Л.* Лист до В.В. Уманова-Каплуновського. 1905 р. / М. Л. Кропивницький // Твори: В 6 т., Т. 6. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – С. 506-507. **19.** *Кропивницький М. Л.* Лист до В.В. Уманова-Каплуновського. 7 березня 1906 р. / М. Л. Кропивницький // Твори: В 6 т., Т. 6. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – С. 507-508. **20.** *Берсенев И. Н.* Сборник статей / И. Н. Берсенев. – М.: ВТО, 1961. – 349 с. **21.** *Альтшуллер А.* Провинциальный театр в период первой русской революции / А. Альтшуллер // Первая русская революция и театр. Статьи и материалы. – М.: Искусство, 1956. – С. 218-265. **22.** *Стеценко Л. І.* Карпенко-Карий / І. К. Тобілевич / Життя і творча діяльність / Л. Стеценко. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 306 с. **23.** *Тобілевич С. В.* Мої стежки і зустрічі [Спогади] / С. В. Тобілевич. – К.: Видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – 475 с. **24.** *Нароков М. С.* Биография моего поколения. Театральные мемуары / М. С. Нароков. – М.: ВТО, 1956. – 303 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2014 р.

УДК 94 (477) «19/20»

Російська революція 1905-1907 рр. очима акторів Наддніпрянської України / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 (1068). – С. 14-20. Бібліогр.: 24 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті, на основі документів Центрального державного архіву України (м. Київ), а також мемуарів та епістолярної спадщини акторів, проаналізовано вплив революційних подій 1905-1907 рр. на життя та світосприйняття акторів Наддніпрянської України. Під час першої російської революції актори брали активну участь у соціально-політичному житті регіону. В акторському середовищі не існувало чіткої політичної визначеності.

Ключові слова: актор, мітинг, Манифест 17 жовтня 1905 р., політичні партії, революційний рух, страйк.

УДК 94 (477) «19/20»

Российская революция 1905-1907 гг. глазами актеров Надднепрнянской Украины / И. В. Еремеева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 (1068). – С. 14-20. Бібліогр.: 24 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье, на основе документов Центрального государственного архива Украины (г. Киев), а также мемуаров и эпистолярного наследия актёров, проанализировано влияние революционных событий 1905-1907 гг. на жизнь и мировоззрение актёров Надднепрнянской Украины. Во время первой российской революции актёры принимали активное участие в социально-политической жизни региона. В актерской среде не существовало четкой политической определенности.

Ключевые слова: актёр, забастовка, митинг, Манифест 17 октября 1905 г., политические партии, революционное движение.

In the article on the Central State Archives of Ukraine (Kyiv) document basis, as well as memoirs and actor's epistolary legacy the impact of the revolutionary events of 1905-1907 on the Dnieper Ukraine actor's world outlook were analysed. During the first Russian revolution actors took an active part in socio-political life of the region. Among the actors were not clear political certainty.

Keywords: actor, revolutionary movement, political parties, strike, protest, Manifest of October 17, 1905.

В. В. ЖИГЛО, канд. іст. наук., доц., ХНУМГ імені О. М. Бекетова, Харків

ОРГАНІЗАЦІЯ ФОНДУВАННЯ ТА АРХІВНОГО ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ РАДЯНСЬКИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ГРУП НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПІСЛЯОКУПАЦІЙНІ РОКИ

У статті аналізуються основні етапи формування джерельного архівного комплексу з історії радянського підпільно-партизанського руху. Визначено, що основною установою, яка проводила збір документів, був Партийний архів Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна; головним принципом концентрації цих документів був територіальний принцип. Встановлена загальна кількість архівних справ з відповідною документацією у центральних архівах України та головні фонди, де сконцентровані дані документи.

Ключові слова: документальні джерела, Партийний архів Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна, радянський рух Опору, Український штаб партизанського руху, фондування.

Вступ. У державних архівах України на зберіганні знаходиться значна кількість документів, висвітлюючих історію радянського підпільно-партизанського руху під час окупації республіки в роки Другої світової війни. Однією з тенденцій сучасної української історіографії війни є перегляд традиційних оцінок місця й ролі радянського підпільного та партизанського руху у житті населення окупованих українських територій та його внесок у боротьбу з нацистами.

Для формування об'єктивної картини історії радянського руху Опору необхідно встановити рівень репрезентативності відповідних документальних джерел. Першим кроком у цьому напрямі є визначення особливостей діловодства відповідних установ, правил та принципів архівної концентрації їх документів. Саме у цьому – актуальність теми дослідження.

Метою даного дослідження є визначення основних принципів архівного фондування та концентрації документів радянських партизанських та підпільних груп, яка проводилася у період з 1945 р. до 1958 р.

Виклад основного матеріалу. Дана проблематика раніше не була об'єктом спеціальної розвідки. Стисло інформацію з питання надають лише загальні праці з історії радянського руху Опору в Україні або з анотованих покажчиків відповідних фондів державних архівних установ [1, 2, 3; 4, 5].

Відомо, що підпільно-партизанський рух в Україні у роки німецької окупації (1941-1944 рр.) мав складну структуру керівництва. Першою установою, яка формально керувала партизанськими загонами (винищувальними батальйонами) та підпільними групами, була оперативна група ЦК КП(б)У, створена 30 червня 1941 р. [6, с. 20-25]. Ця опергрупа намагалась організувати радянський рух Опору в перші

місяці війни та керувати ним у взаємодії з IV відділом НКВС УРСР та військовими радами військ РСЧА Південно-Західного та Південного фронтів. З 1 листопада 1941 р. опергрупа ЦК КП(б)У почала працювати при Військовій раді Південно-Західного фронту. Після окупації більшої частини території УРСР (взимку 1941-1942 рр.) керівництво та координація партизанськими групами перейшла виключно до 4-го Управління НКВС, чий документи на сьогодні зберігаються у Центральній державній архівній громадській об'єднанні України (далі – ЦДАГО України) у фонді № 62 Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР), який було створено у травні 1942 р. Саме цей Штаб перебрав від НКВС керівництво рухом Опору.

УШПР повністю не контролював перебіг партизанської боротьби, бо на травень 1942 р. зміг налагодити контакти лише з 3 партизанськими з'єднаннями та 14 окремими групами, які діяли на території окупованої України. Місцеві підпільні обкоми КП(б)У часто не узгоджували своїх дій з центральними органами керівництва рухом Опору і це значно зменшувало ефективність діяльності радянських підпільників та партизан [7, с. 214-263].

Для активізації та централізації керівництва підпільно-партизанським рухом 2 жовтня 1942 р., за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), було створено підпільний ЦК КП(б)У, який не перебував постійно в Україні, а лише відряджав своїх членів до штабів того чи іншого загону або з'єднання. Його діловодчі документи також зберігаються у ЦДАГО України (фонд № 1, оп. № 19).

УШПР підпорядкувався підпільному ЦК КП(б)У, виконуючи при ньому військово-оперативні функції. Разом з тим, УШПР був підконтрольний і Центральному штабу партизанського руху і мав представників при групах армій, які часто на місцях керували рухом Опору. Після ліквідації підпільного ЦК КП(б)У 29 червня 1943 р. УШПР самостійно керував радянським рухом Опору в Україні.

До жовтня 1942 р. Штаб дислокувався в Саратові, потім переїхав до Москви, у вересні 1943 р. – до Харкова, а в грудні 1943 р. – до Києва. Саме у Києві УШПР перебував до своєї ліквідації 1 січня 1945 р. В обласних центрах УШПР створював свої представництва на чолі з секретарями підпільних обкомів [6, с. 42-45].

Більшість архівних документів радянського руху Опору відносяться до актової та діловодної документації і в основному мають форму звітів окремих груп та загонів спрямованих до певних адресатів. Так, документи, датовані до травня 1942 р. (до створення УШПР), спрямовувалися або до IV управління НКВС, або до оперативного штабу ЦК КП(б)У, а також до військових рад фронтів та груп армій. Військові ради на місцях фактично контролювали партизанську діяльність. Пізніше ці документи з оперативною метою були передані до УШПР. Звітна документація іноді надходила до місцевих підпільних обкомів, які також намагалися контролювати діяльність окремих загонів. Проте, документи підпільних обкомів до наших часів майже не збереглися. В умовах конспірації та арештів, вони, вірогідно, знищувалися представниками самих обкомів ще до їх можливої передачі в УШПР.

Після створення УШПР більшість документів надсилалася керівниками загонів та з'єднань до штабу. При цьому, документи як правило направлялися не до самого УШПР, а до представників УШПР при арміях і фронтах.

Зрідка до УШПР надходили й радіограми. З переїздом УШПР у вересні 1943 р. до Харкова документи від партизанських з'єднань та загонів надходили до штабу безпосередньо. Іноді, особливо оперативно важливу документацію Штаб передавав до ЦК КП(б)У.

Цілеспрямована концентрація документів радянського руху Опору в архівах розпочалася у 1945 р., після остаточного визволення території України. Місцем зберігання цієї документації став Центральний партійний архів ЦК КП(б)У (з червня 1945 р. – Партійний архів Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна (далі – ІМЕЛ)). Але спочатку документи проходили перевірку в органах НКВС, організаційно-інструкторському відділі ЦК КП(б)У та в обласних партійних комітетах [8, арк. 7]. Втім, не дивлячись на те, що масова концентрація документів в архівах розпочалася у 1945 р., попередню роботу з їх виявлення започаткували ще 1942 р. До 1945 р. їх пошук, вивчення та первісне зберігання було покладене на Управління державними архівами (УДА) при НКВС УРСР. Партійні структури взагалі були вилученні з цього процесу. Циркуляром НКВС УРСР від 16 лютого 1942 р. державні архівні органи разом з вилученням документації окупаційних органів влади зобов'язувалися активізувати збір «документів більшовицьких організацій та партизанських загонів» [9, арк. 1]. Це розпорядження було підтверджено наказом № 057 від 22 лютого 1942 р. Але до травня 1942 р. комісії УДА взагалі не виявили документи, які відображали діяльність підпілля та партизан. До 1945 р. головним видом документів, вилучених комісіями НКВС УРСР, були документи особового походження, котрі залишилися на місцях дислокації партизанських загонів та підпільних груп.

З 1945 р. роботу з виявлення та концентрації документів радянського руху Опору передали до партійних органів, зокрема, до обласних відділів партійного архіву. Одним з перших видів документів, які стали надходити до партархіву, були підсумкові звіти обкомів до ЦК КП(б)У про організацію підпільно-партизанського руху в областях. Ці звіти склалися у двох примірниках: один надсилався до ЦК КП(б)У, другий надходив на зберігання до обласних відділів партійного архіву [10, арк. 7-8]. З 1991 р. вони увійшли до структури державних архівів.

Ще однією групою писемних матеріалів, які надходили до обласних відділів Партійного архіву в 1945 р., стали спогади учасників партизанської боротьби. Крім того, протягом 1945 р. до обласних відділів Партійного архіву Української філії ІМЕЛ надійшли протоколи засідань рад партизанських загонів, листівки, номери підпільної преси, щоденники тощо. Наприклад, у Сумському облпартархіві, на листопад 1945 р. зосередились окремі документи партизанського загону «За Батьківщину» Ямпольського району, обласного відділу УШПР, листівки підпільного обкому. По Харківській області у 1945 р. комісією обласного відділу партійного архіву виявили незначну кількість документів: листівки-звернення до населення, звіти кількох загонів до підпільного обкому, пресу [10, арк. 138]. Працівники Чернігівського облпартархіву від Чернігівського обкому КП(б)У прийняли на постійне зберігання протоколи засідань та інші документи підпільного обкому, відозви партизан до населення, агітаційні листівки, окремі номери преси,

щоденники (наприклад, щоденник секретаря підпільного Чернігівського обкому КП(б)У М.М. Попудренка). Крім того, працівники партійних архівів проводили записи бесід з учасниками підпільного руху, які також планувалося передати на архівне зберігання [11, арк. 3]. З 1945 р. джерела особового походження почали використовувати для підготовки невеликих брошур агітаційного характеру [12, арк. 8]. Проте значна кількість документів руху Опору до закінчення Другої світової війни не була передана обкомами та обласними управліннями НКВС УРСР на постійне зберігання в місцеві відділи партійного архіву.

У 1946 р. другий секретар ЦК КП(б)У Д.С. Коротченко дав вказівку Партійному архіву Української філії ІМЕЛ розпочати прийом документів від організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, де проводилася їх обробка та вивчення [13, арк. 1]. Протягом 1946 р. було зформано лише 170 архівних справ, у яких було зконцентровано 523 документи, що належали діловодству підпільних груп та партизанських загонів [13, арк. 6]. Крім того, від організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У надійшли захоплені партизанами агітаційні матеріали ОУН (6 кг розсипаних листівок та 24 кг газет) [13, арк. 2]. Пізніше, пропагандистські матеріали ОУН були передані Партархівом до Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі – ЦДАЖР УРСР).

Концентрація документів в обласних відділах партархіву в основному закінчилась у 1947 р. Центральний відділ партархіву в Києві подовжував цю роботу до середини 1950-х рр. Тільки 1946 р. від ЦК КП(б)У працівниками партархіву було прийнято 170 одиниць зберігання, які були повністю опрацьовані та сфоновані протягом 1947 р. Нова передача справ з ЦК КП(б)У до партійного архіву відбулась у 1951 р. (331 одиниць зберігання), у 1953 р. (92 одиниць зберігання) та у 1958 р. (20 одиниць зберігання) [14, арк. арк. 2-3].

Однак більшість справ до Партархіву надійшли не від ЦК КП(б)У, а від УШПР. Відомо, що Штаб було ліквідовано 1 січня 1945 р. Спочатку його документи передали до Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У. Потім вони надійшли до Комісії з історії Великої Вітчизняної війни та зберігалися в її архіві згідно Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У від 26 лютого 1946 р. [15, с. 37]. У 1948 р. деякі документи почали передавати до Партійного архіву Української філії ІМЕЛ. 1949 р. архівом було створено спеціальну групу працівників, яка займалася прийомом на зберігання документів УШПР та окремих партизанських загонів. До травня 1949 р. до Партархіву надійшли 93 справи з архіву Комісії. Втім, у звітах зберігачів фондів наголошувалося, що з архіву Комісії надійшли у цілому неважливі документи, які склали фонд № 58 УШПР (сьогодні – фонд № 62 ЦДАГО України).

Керівництво Партійного архіву Української філії ІМЕЛ, в особі заступника директора О.С. Тимофєєвої, вимагало від Комісії передачі всіх її фондів. Вимога обґрунтовувалася тим, що підпільно-партизанський рух був організований комуністичною партією, а тому його документи відносяться до профілю партійного архіву [16, арк. 13]. Невелику кількість справ передали з Комісії до Партархіву протягом 1949 р. Більшість справ Комісії надійшло у 1950 р., після її реорганізації. У цьому ж році до ІМЕЛ та до його архіву надійшов майже весь фонд Комісії (104

фонди з 11 011 одиницями зберігання). Окремі справи «оперативного значення» були передані до архіву НКДБ УРСР. Деякі особові документи – до Комісії у справах колишніх партизан (до Партархіву їх передали у грудні 1953 р.) [14, арк. 2]. Документи відразу засекречували. Протягом 1951 р. документи Комісії були опрацьовані та сфоновані. Так, справи, які стосувалися безпосередньо діяльності Комісії, були об'єднані у спеціальний фонд (сьогодні – це фонд № 166 ЦДАГО України). Документи УШПР, згідно принципу походження, були приєднані до фонду № 58 (зараз – № 62 ЦДАГО України). Документи окремих партизанських загонів об'єднувалися в різні фонди. У 1980-х рр. 34 фонди, в яких зберігалися документи невеликих партизанських загонів, об'єднали в єдиний фонд № 130.

Крім того, спогади учасників радянського руху Опору, зосереджені у близько 1 тис. справ, передавалися до архіву Інституту історії АН УРСР. Але керівництво Української філії ІМЕЛ наполягало на зберіганні цих матеріалів у своєму архіві, тому що вони становили єдиний документальний комплекс [17, арк. 23-24]. 22 червня 1958 р. вийшла Постанова ЦК КПУ «Про передачу матеріалів експедицій наукових співпрацівників та мемуарних матеріалів учасників Великої Вітчизняної війни, що зберігаються в Інституті історії АН УРСР до партійного архіву» [18, арк. 9]. Постанова остаточно вирішила суперечку між архівом інституту історії АН УРСР та Партійним архівом Української філії ІМЕЛ щодо місця зберігання спогадів учасників руху Опору на користь партійного архіву.

На 1958 р. у Партархіві зберігалася усього 49 170 справ, з яких близько 12 тисяч належали до періоду Великої Вітчизняної війни. З цієї кількості справ – 915 містили інформацію про діяльність підпілля, а близько 11 тисяч стосувалися партизанського руху. Переважно документи з історії радянського підпілля надійшли від ЦК КП(б)У та Комісії з історії Великої Вітчизняної війни протягом 1946-1950 рр. Невелика кількість справ з історії комсомольського підпілля в Україні, зокрема, писемні матеріали організації «Молода гвардія», була передана у 1952-1953 рр. до Партархіву від ЦК ЛКСМУ [18, арк. 11-12].

Характерно, що з 915 справ радянського підпілля, які на 1958 р. зберігалися в партійному архіві, 875 надійшли від ЦК КПУ протягом 1946–1958 рр. (остання передача справ відбулася 7 квітня 1958 р.), 40 одиниць зберігання надійшло від Комісії з історії Великої Вітчизняної війни 27 квітня 1950 р. Протягом квітня-червня 1950 р. з архіву Комісії було передано 10 909 справ радянських партизан. Ще 130 справ надійшли 4 грудня 1953 р. від Комісії по справах колишніх партизан.

Висновки. Таким чином, процес формування архівного джерельного комплексу з історії радянського підпільно-партизанського руху тривав з 1945 р. до поч. 1950-х рр., хоча окремі документи поступали на зберігання і пізніше. Основним місцем концентрації документів був партійний архів при ІМЕЛ, оскільки головним організатором руху Опору була проголошена КП(б)У. Установами-фондоутворювачами виступали окремі підпільні групи та загони (їх, через місцеве значення, головним чином концентрували в обласних відділів партархіву), деякі копії документів, в першу чергу звітна документація, поступали на зберігання до центрального партархіву при ІМЕЛ у Києві. Остання установа стала місцем

зберіганням центральних установ керівництва радянського руху Опору, передусім УШПР, підпільного ЦК КП(б)У інших організацій. Деяка частина документів (в основному у вигляді архівних колекцій) зберігалася в державних радянських архівах – зараз Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Список літератури: 1. *Іваненко Б. В.* Антифашистський рух Опору в Україні в 1941 - 1943 рр. у світлі нових документів / Б. В. Іваненко, А. В. Кентій. // Архіви України. – 1995. – № 1/3. – С. 10-19. 2. *Кентій А. В.* Війна без пощади та мілосердя / А. В. Кентій. – К. : Генеза, 2005. – 408 с. 3. *Україна партизанська. 1941-1945* : Партизанські формування та органи керівництва ними : наук.-довід. вид-ня. / [автор – упоряд. : В. С. Лозицький та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 320 с. 4. *Пиріг Р. Я.* Партизанський рух в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. : анот. покажч. фондів ЦДАГО України / Р. Я. Пиріг, Н. В. Маковська, О. С. Ткач. // Архіви України. – 1995. – № 4/6. – С. 109-121. 5. *Друга світова війна* в документах ЦДАГО України (1939-1945 рр.) : темат. покажч. / [упоряд. : Т. Т. Гриценко та ін.]. – К. : ЦДАГО України, 1998. – 54 с. 6. *Україна партизанська. 1941-1945* : Партизанські формування та органи керівництва ними : наук.-довід. вид-ня. / [автор – упоряд. : В. С. Лозицький та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 320 с. 7. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с. 8. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 473. Інформації партархівов обкомів КП(б)У в Українській ІМЭЛ о наличии фондів находящихся у них на хранении, 154 арк. 9. *ЦДАГО України.* – Ф. 14, оп. 1, спр. 2336. Обіжники, розпорядження НКВС УРСР, УДА про виявлення, концентрацію і охорону документів Великої Вітчизняної війни, 27 арк. 10. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 473. Інформації партархівов обкомів КП(б)У в Українській ІМЭЛ о наличии фондів находящихся у них на хранении, 154 арк. 11. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 496. План и отчёт работы партархива Сумской области в 1945 г., 4 арк. 12. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 514. Отчёт о работе Ворошиловоградского партархива за 1946 р., 37 арк. 13. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 506. Отчёт о работе партархива ИМЭЛ за 1946 г., 13 арк. 14. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 964. Справка партархива о наличии на хранении документов партийного и партизанского движения периода Великой Отечественной войны, 6 арк. 15. *Руденко Н. М.* Діяльність комісії з Великої Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази / Н. М. Руденко. // Сторінки воєнної історії України. – 1999. – Вип. 3. – С. 29-42. 16. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 608. Докладная сотрудников партархива на имя зам. директора Украинского ИМЭЛ о документах Комиссии по Великой Отечественной войне, 18 арк. 17. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 800. Письмо Института истории партии в ЦК КПУ о необходимости передачи документов по истории Великой Отечественной войны из Института истории АН УССР на хранения в партархив Института, 27 арк. 18. *ЦДАГО України.* – Ф. 39, оп. 3, спр. 683. Отчёт о работе партархива ИМЭЛ за 1951 г., 44 арк.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

УДК [930.253:356.15](477)«1944/1958»

Організація фондування та архівного зберігання документів радянських підпільних організацій та партизанських груп на території України у перші післяокупаційні роки / В. В. Жигло // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № - 25 (1068). – С 20-26. Бібліогр.: 18 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізуються основні етапи формування джерельного архівного комплексу з історії радянського підпільно-партизанського руху. Визначено, що основною установою, яка проводила збір документів, був Партийний архів Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна; головним принципом концентрації цих документів був територіальний принцип. Встановлена загальна кількість архівних справ з відповідною документацією у центральних архівах України та головні фонди, де сконцентровані дані документи.

Ключові слова: документальні джерела, Партийний архів Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна, радянський рух Опору, Український штаб партизанського руху, фондування.

УДК [930.253:356.15](477)«1944/1958»

Организация фондирования и архивного хранения документов советских подпольных организаций и партизанских групп на территории Украины в первые годы после оккупации / В. В. Жигло // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № - 25 (1068). – С 20-26. Бібліогр.: 18 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье анализируются основные этапы формирования источникового архивного комплекса по истории советского подпольно-партизанского движения. Установлено, что главной организацией, которая проводила сбор документов был Партийный архив Украинского филиала Института Маркса-Энгельса-Ленина, главным принципом концентрации этих документов был территориальный принцип. Установлено общее количество архивных дел с соответствующей документацией в центральных архивах Украины, а также главные фонды, в которых сконцентрированы эти документы.

Ключевые слова: документальные источники, Партийный архив Украинского филиала Института Маркса-Энгельса-Ленина, советское движение Сопротивления, Украинский штаб партизанского движения, фондирование.

The author analyzes the main stages in the formation of the source archive complex on the history of the Soviet underground- partisan movement in the first posleokkupatsionnye years (1945 - Ser. 1950s) . Established that the main organizations that conducted the collection of documents were party archives of the Ukrainian SSR , the main principle of the concentration of these documents was the territorial principle . Set the total number of archive files with the associated documentation in the central arhivah Ukraine , as well as major funds, which are concentrated in these documents.

Keywords: documentary sources, The Soviet resistance movement, Party Archives Ukrainian branch of the Institute of Marx-Engels-Lenin, securitization, Ukrainian headquarters partizanskogo movement.

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач УПА, Харків

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ МЕРЕЖЕЮ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1865-1919 РР.)

У статті досліджується питання організації управління мережею земських початкових народних училищ у Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано нормативну базу, повноваження місцевого самоврядування, а також органів педагогічного нагляду у справі керівництва початковою освітою, проаналізовано еволюцію системи управління земськими школами.

Ключові слова: земство, земська школа, інспекція народних училищ, училищна рада, Харківська губернія.

Вступ. Протягом 60-х – 70-х рр. XIX ст. соціальні інститути Російської імперії зазнали суттєвих трансформацій. Скасування кріпосного права стало відправною точкою для здійснення комплексу органічно пов'язаних між собою реформ, які охопили практично всі сфери життя тогочасного суспільства. Запровадження системи місцевого самоврядування, що отримало право заснування й утримання початкових училищ, сприяло створенню можливостей для отримання освіти значною кількістю населення й формуванню навчального закладу нового типу – земської школи.

Проблемам аналізу системи управління освітою в пореформеній Російській імперії на загальнодержавному та регіональному рівнях присвячені праці М. Войтехівської, Л. Прокопенка та інших дослідників [2; 20]. Загальну характеристику процесів реформування цієї системи під час визвольних змагань українського народу у 1917-1920 рр. дала Л. Березівська [1]. Але згадані дослідники не ставили завдання аналізу специфіки функціонування мережі земських шкіл. Представляє інтерес стаття Н. Сорочан, присвячена організації освітньої справи Харківським губернським земством у 1917-1918 рр., однак, дослідниця зосередила увагу виключно на управлінській діяльності органів місцевого самоврядування [23].

Метою даного дослідження є аналіз функціонування та розвитку системи керівництва земськими початковими школами у другій половині XIX – на початку XX ст. на джерельному матеріалі Харківській губернії.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що термін «земська школа» з часу своєї появи не був юридичним. З точки зору законодавства, школи, засновані органами місцевого самоврядування, були початковими народними училищами відомства Міністерства народної освіти. Втім, роль земства у створенні мережі народних шкіл була настільки значною, що згадане поняття швидко утвердилося у публіцистиці другої половини XIX ст. Крім того, воно широко використовувалося у

звітній документації, органів місцевого самоврядування, та адміністрації, а згодом стало загальноприйнятним у науковій літературі. Незважаючи на те, що земства брали участь у заснуванні й фінансуванні різних типів навчальних закладів, зокрема, ремісничих, акушерських, фельдшерських, ветеринарних училищ, учительських семінарій тощо, власне земськими школами називались одно- і двокласні початкові народні училища.

Згідно «Положення про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р., до компетенції місцевого самоврядування входила «участь, переважно у господарському відношенні у межах, визначених законом, у піклуванні про народну освіту» [3, с. 2]. У «Положенні» 1890 р. аналогічну статтю було сформульовано дещо інакше. На місцеве самоврядування було покладено обов'язок «піклування про розвиток народної освіти, завідування школами та іншими навчальними закладами, які утримуються за рахунок земства» [4, с. 495-496]. Відсутність достатньої чіткості у визначенні меж компетенції земства фактично заклала підвалини для великої кількості конфліктних ситуацій між органами самоврядування та місцевого управління. У земських губерніях Російської імперії склалась практика, за якої роль органів місцевого самоврядування полягала у господарському та економічному забезпеченні навчальних закладів: оренді, побудові приміщень, їх опаленні й освітленні, забезпеченні шкіл підручниками й посібниками, а вчителів – грошовою винагородою. У більшості випадків утримання початкових шкіл було прерогативою повітових земств, губернське самоврядування піклувалося, насамперед, про підготовку учительського персоналу, здійснювало фінансування зразкових навчальних закладів тощо.

Органи земського самоврядування у Харківській губернії розпочали своє функціонування протягом серпня-жовтня 1865 р. Піклування про розвиток народної освіти було визначено одним із завдань земського відділу щойно створеної губернської земської управи, яку очолив О. Бантиш, а також відповідних повітових відділів. Вони збирали інформацію про стан освіти на підзвітній їм території, розробляли комплекс заходів, спрямованих на її розвиток, виносили відповідні програми й кошториси на розгляд земських зборів, а в період між сесіями забезпечували практичну реалізацію прийнятих рішень.

Крім опікування навчальними закладами, земські відділи при управах виконували велику кількість господарчо-економічних функцій. 17 грудня 1896 р. Харківські губернські земські збори постановили створити при управі консультативний орган – комісію з питань нижчої народної освіти в складі голови управи, членів земського відділу і п'яти гласних [22, с. 7]. У 1909 р. шкільну комісію було розширено за рахунок членів губернської училищної ради й голів повітових земських управ. Аналогічні комісії створювалися на повітовому рівні, до їх складу входили голови та члени повітових управ, гласні, а також місцеві вчителі [16, с. 20]. 1904 р. було розформовано земський відділ при губернській управі, а замість нього створено декілька нових, у тому числі, відділ народної освіти. Аналогічна реорганізація відбулась у повітових земствах. Протягом усього часу свого існування

земські відділи й відділи народної освіти при земських управах Харківської губернії визначали стратегію діяльності місцевого самоврядування у розвитку освіти.

Ініціатором заснування школи на селі могли бути земські органи, сільські громади, приватні особи. У здійсненні видатків, пов'язаних із функціонуванням училища, його завідувач був підзвітний засновнику школи. Училищне «Положення про початкові народні училища» 1864 р. запроваджувало нові органи керівництва народною освітою. Окрім попечителів навчальних округів і губернських директорів народних училищ для завідування початковими школами на рівні губерній та повітів створювалися колегіальні органи – училищні ради. До їхньої компетенції входили нагляд за організацією навчальної роботи у народних училищах, прийняття рішень про заснування й ліквідацію шкіл, контроль за діяльністю педагогів тощо. До складу губернської училищної ради входили губернатор, директор народних училищ, а також два представники губернського земства. Функції голови ради виконував єпархіальний архієрей. Повітові ради формувалися з представників від Міністерства внутрішніх справ (призначалися губернатором), Міністерства народної освіти (призначалися директором народних училищ), духовного відомства (призначалися єпископом), повітового міста й двох представників земства. Посада голови повітової училищної ради була виборною [5, с. 616]. Таким чином, формування училищних рад безпосередньо залежало від створення земських установ. Харківський губернатор О. Сіверс отримав змогу виконати циркуляр міністра внутрішніх справ О. Валуєва від 16 жовтня 1864 р. про відкриття губернської та повітових училищних рад лише через рік після його видання [9, арк. 2-7зв.].

У 1860-х рр. новостворені училищні ради, насамперед губернські, не продемонстрували високого рівня активності у справі опікування розвитком народної освіти. Через перевантаженість, пов'язану з виконанням безпосередніх обов'язків, члени рад не могли приділити достатньої уваги роботі в освітній галузі. Засідання рад були несистематичними, їхня робота страждала від формалізму, була недостатньо ефективною. Гласний Харківського повітового земства М. Гончаров порівняв училищні ради з «трупом, від якого йде могильний сморід» [18, с. 102]. 26 червня 1869 р. з ініціативи міністра освіти Д. Толстого було створено інспекцію народних училищ, на яку було покладено обов'язок нагляду за організацією навчально-виховної роботи у початкових школах, її спрямуванням, а також благонадійністю викладачів. Запровадження інспекції в умовах функціонування училищного «Положення» 1864 р. внесло певну плутанину в організацію освітньої справи. виправити ситуацію мало прийняте 25 травня 1874 р. нове «Положення про початкові народні училища». Згідно його, обов'язок головування в училищних радах було перекладено на місцевих предводителів дворянства. Директор та інспектори народних училищ призначалися попечителем навчального округу, входили до складу відповідно губернських і повітових училищних рад на правах другої після голови особи. На інспекторів поклали обов'язок завідування справочинною документацією училищних рад, здійснення контролю за навчально-виховною

роботою у народних школах [6, с. 837-840]. Отже, інспекція функціонувала як орган педагогічного нагляду, інтегрований до системи училищних рад губернії.

Для земського самоврядування училищні ради створювали можливість безпосередньо впливати на навчально-виховний процес у народних школах. Обираючи двох представників від губернії та від кожного повіту до складу відповідно губернської та повітових училищних рад, земства мали можливість презентувати й реалізовувати власні освітні проекти. Училищні ради Харківської губернії з самого моменту свого створення постійно контактували із земськими установами: обмін інформацією з 1868 р. став постійним. Представники місцевого самоврядування виявилися найбільш активними членами училищних рад.

Після створення у 1869 р. шкільної інспекції, директором народних училищ Харківської губернії став П. Тихонович. Губернія була розділена на дві навчальних дільниці, керувати якими були призначені інспектори С. Неклюдов, доглядач Харківського повітового училища, а також К. Медведєв. Перший був відповідальним за стан освіти у Валківському, Богодухівському, Лебединському, Охтирському, Сумському й Харківському, другий – у решті повітів [10, арк. 2].

Одним з недоліків інституту училищних інспекторів на початковому етапі його існування була переобтяженість чиновників, у межах юрисдикції яких перебувала величезна територія зі значною кількістю навчальних закладів. За таких умов інспектору було важко повноцінно й ретельно контролювати навчально-виховну роботу в народних училищах: «весь зимовий час цих поважних чиновників присвячений складанню численних звітів, а влітку... усі школи закриті», – зазначав С. Рачинський [21, с. 3]. Із середини 80-х рр. XIX ст. кількість інспекторів у Харківській губернії поступово зростала. Станом на 1907 р. у кожному повіті працював окремий інспектор, за виключенням Охтирського й Лебединського, а також Валківського та Зміївського повітів, які являли собою об'єднані інспекторські дільниці. До 1911 р. кількість інспекторів у губернії зросла до дванадцяти. Різниця у навантаженні інспекторів у різних повітах була неоднаковою [11, арк. 10-30]:

Таблиця 1 – Навантаження шкільних інспекторів по повітах

Інспекторська дільниця	Площа (кв. верст)	Кількість шкіл
Богодухівська	2767	42
Валківська	2143	60
1-ша Вовчанська	1710	75
2-га Вовчанська	1794	79
Зміївська	4800	80
Ізюмська	6781	88
Куп'янська	6070	87
Лебединська	2732	76
Охтирська	2442	81
Сумська	2801	85
Старобільська	10846	150
Харківська	2945	119

Напередодні Першої світової війни в Харківській губернії функціонувало чотирнадцять інспекторських дільниць: по два інспектори працювали у Вовчанському, Харківському та Старобільському повітах.

Серед представників училищної інспекції Харківської губернії виявилось чимало справжніх подвижників просвіти. Протягом 1880-1885 рр. інспектор О. Білокопитов закликав Богодухівські та Охтирські повітові земські збори збільшити асигнування на народну освіту. У 1890-х рр. він успішно працював у Вовчанському повіті, уклав посібник з викладання гімнастики у початкових училищах, а на початку ХХ ст. – популярну працю зі школознавства [8, арк. 6]. Наступник О. Білокопитова у Вовчанському повіті інспектор В. Тулінов виконував функції завідувача складу підручників і навчальних посібників, за що у 1898 р. отримав подяку від повітових земських зборів [14, с. 10]. У той же час конфлікти інспекторів з повітовими земствами та училищними радами не були рідкісним явищем.

«Положення про початкові народні училища» 1864 р. і 1874 р. надавали земствам, міським і сільським громадам, які фінансували навчальні заклади, право засновувати при них посади попечителів. Затвердження обраних осіб належало до компетенції училищних рад. Попечителі земських шкіл, обрані повітовими зборами, брали активну участь у житті своїх училищ, допомагали їм як грошима, так і «натурою». Найбільш діяльні попечителі відзначались місцевим самоврядуванням. Зокрема, на засіданнях Сумських земських зборів у 1912 і 1913 рр. отримали подяки І. Траян, П. Харитоненко, Д. Апраксіна, К. Прянишникова, К. Терещенко, В. Кукол-Яснопольська, В. Деконор, М., А. і В. Лоретц фон-Ебріги [15, с. 17]. Якщо у другій половині ХІХ ст. у кожному повіті Харківської губернії було по декілька попечителів, то на початку ХХ ст. їхня кількість суттєво зросла. Станом на 1911 р. 139 шкіл Вовчанського повіту мали попечителів, 46 осіб виконували функції попечителів у земських школах Охтирського повіту у 1915 р.

Витрачаючи значні кошти на розвиток шкільної справи у губернії, місцеве самоврядування не було задоволене межами своєї компетенції. Харківське губернське земство займало сьоме місце серед земств Російської імперії за кількістю поданих клопотань, четверта частина з яких стосувалася питань освіти [17, с. 248]. Сутність більшості клопотань, які, в залежності від змісту, направлялись або до Міністерства народної освіти, або до Міністерства внутрішніх справ, зводилася до наступних проблем: розширення прав органів місцевого самоуправління в галузі освіти, зниження рівня регламентації їхньої діяльності, збільшення урядового фінансування шкільної справи. Велике занепокоєння у земських колах викликали циркуляри Міністерства народної освіти від 22 серпня й попечителя Харківського навчального округу від 23 жовтня 1914 р., згідно з якими органи місцевого самоврядування були позбавлені права спілкуватися безпосередньо з учителями з приводу організації педагогічної роботи. Усі контакти мали відбуватись лише між земськими управами й інспекцією народних училищ. 25 лютого 1915 р. й 9 листопада 1916 р. Харківські губернські земські збори надіслали до Міністерства народної освіти клопотання з вимогою припинити дію циркулярів і приступити до

розробки нового «Положення про початкові народні училища», але вони не були задоволені [12, арк. 7, 82, 97].

Невдовзі після Лютневої революції відбулися зміни в системі управління навчальними закладами. У березні 1917 р. управляючий Харківським навчальним округом М. Архангельський та комісар Харківського виконавчого комітету у справах нижчої школи М. Дашевський видали циркуляри, які обмежували права інспекторів народних училищ [13, арк. 41]. 7 квітня 1917 р. постановою Тимчасового уряду було ліквідовано інспекцію, а в червні того ж року – училищні ради [13, арк. 60, 67]. Аналогічне рішення було прийняте Центральною Радою 14 січня 1918 р. [25, арк. 4]. Втім, інститут інспекції та дирекції народних училищ продовжував функціонувати. Кроком до реальної ліквідації цих закладів стало припинення їх фінансування гетьманським урядом з 1 серпня 1918 р. [24, арк. 15]. Справочинну документацію було передано до земських управ. У грудні 1917 р. Центральна Рада реорганізувала шкільні округи, розпочався процес створення окружних, губернських і повітових комісаріатів народної освіти. Шкільні комісари отримали педагогічно-контрольні повноваження й мали реалізовувати їх у безпосередньому контакті з органами місцевого самоврядування [26, арк. 37]. Внаслідок встановлення радянської влади на Харківщині, у грудні 1917 р. перервався процес формування місцевих комісаріатів шкільних справ, який продовжився у квітні-травні 1918 р. [26, арк. 14]. Комісаром Харківської округи став М. Плевако. У липні 1918 р. його замінили на В. Бобрука. Основою кадрового складу комісаріатів народної освіти були колишні чиновники училищної інспекції, вихідці із земського та учительського середовища.

З огляду на процес розширення повноважень місцевого самоврядування, наділення його функціями педагогічного нагляду у фінансованих ним навчальних закладах, зазнала реорганізації структура земських органів Харківської губернії. 21 травня 1917 р. Тимчасовий уряд схвалив закон про створення волосного земства, органи самоврядування мали бути створені на рівні 245 волостей Харківської губернії. Протягом травня-червня 1917 р. шкільні комісії при повітових земських управах перебрали на себе функції ліквідованих училищних рад. Керівництво народною освітою на губернському рівні здійснювалося культурно-просвітницькою комісією при Харківській губернській земській управі. У жовтні 1917 р. комісію було замінено комітетом зі справ народної освіти. У вересні 1918 р. відбулася реорганізація комітетів при земських управах і перетворення їх на відділи народної освіти [28, арк. 30]. З моменту створення Харківського губернського комітету народної освіти його очолював Г. Коркушко, якого у червні 1918 р. замінив М. Андрієвський; у вересні того ж року головою відділу народної освіти при губернській земській управі став. Г. Дахно [23, с. 102].

Характерною рисою діяльності земських органів у 1917-1918 рр. була її політизація. Проведені гетьманським урядом адміністративні реформи, формування оновленої системи органів виконавчої влади, яку на місцях представляли губернські та повітові старости, спровокували чимало конфліктних ситуацій між ними й місцевим самоврядуванням. Так, харківський губернський староста П. Заліський мав

непорозуміння із губернським земством і перебував у конфронтації з окружним комісаром освіти [27, арк. 13]. Конфліктними були відносини сумського старости В. Гребенщикова та куп'янського старости А. Соболя з місцевими земствами. Під час перебування Харківської губернії під контролем Збройних Сил Півдня Росії, було оголошено відновлення посад попечителів навчальних округів, дирекції та інспекції народних училищ [29, арк. 291, 293].

Фінансове становище земства у 1917-1919 рр. було незадовільним. Величезні недоїмки по земських зборах підірвали матеріальну базу самоврядування. На Харківські губернські земські збори 1918 р. прибуло 38 з 93 гласних, волосне самоврядування перебувало у хаотичному стані й фактично не функціонувало [7, с. 79]. Земські управи Харківщини у 1918-1919 рр. перебрали на себе функції губернських і повітових зборів.

Процес ліквідації земств радянською владою розпочався ще в січні-лютому 1918 р., коли у Харкові створили комісію, яка прийняла в управління земське господарство. Повернення більшовиків у грудні 1919 р. призвело до остаточного припинення роботи відновлених органів самоврядування. Формальна ліквідація земств в Україні відбулася із прийняттям відповідного декрету Раднаркому УСРР від 22 січня 1920 р. Паралельно з ліквідацією системи місцевого самоврядування радянські органи видали ряд нормативних актів про реорганізацію системи управління шкільництвом. У січні 1918 р. декретами Раднаркому РСФРР і Народного секретаріату було ліквідовано шкільні округи, дирекцію та інспекцію народних училищ, радянські органи зосередили у своїх руках керівництво системою освіти [20, с. 112-120].

Висновки. Таким чином, протягом 1860-х – 1870-х рр. склалась система керівництва мережею земських початкових училищ, яка без суттєвих змін проіснувала до 1917 р. Від органів місцевого самоврядування безпосередньо залежало матеріальне забезпечення земських шкіл, розширення їхньої мережі. Контроль за організацією навчально-виховної роботи було покладено на училищні ради й шкільну інспекцію. Успіх розвитку шкільництва у кожному повіті безпосередньо залежав від порозуміння та злагодженості дій усіх суб'єктів просвітницької діяльності, конфлікти між ними стояли на заваді нормальному функціонуванню й інтенсивній розбудові мережі земських училищ. Революційні події 1917 р. і визвольні змагання українського народу безпосередньо відбилися на системі керівництва народною освітою у Харківській губернії. Головною тенденцією цього часу було розширення повноважень органів місцевого самоврядування у справі управління шкільництвом, формування нових органів виконавчої влади із залученням кадрового потенціалу земства. З утвердженням радянської влади у грудні 1919 р., земська школа на Харківщині, як окремий тип навчального закладу, припинила своє існування.

Список літератури: 1. *Березівська Л. Д.* Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. / Л. Д. Березівська // Рідна школа. – 2010. – № 1-2. – С. 45-49; 2. *Войтеховская М. П.* История формирования и развития системы общего и педагогического образования как составной части процесса модернизации Российской империи: автореферат дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / М. П. Войтеховская. – Томск, 2012. – 41 с.; 3. *Высочайше* утверждённое Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – 1864. – СПб., 1867. – С. 1-14; 4. *Высочайше* утверждённое Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. X. – Отделение первое. – 1890. – СПб., 1895. – С. 493-511; 5. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – 1864. – СПб., 1867. – С. 613-618; 6. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XLIX. – Отделение первое. – 1874. – СПб., 1876. – С. 836-840; 7. *Герасименко Г. А.* Крах земского самоуправления в России / Г. А. Герасименко // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 74-89; 8. *Держархів Сумської обл.*, Ф. 759, Оп. 2, Спр. 324, 126 арк.; 9. *Держархів Харківської обл.*, Ф. 3, Оп. 231, Спр. 25, 81 арк.; 10. *Держархів Харківської обл.*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 533, 3 арк.; 11. *Держархів Харківської обл.*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 843, 49 арк.; 12. *Держархів Харківської обл.*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2999, 155 арк.; 13. *Держархів Харківської обл.*, Ф. 635, Оп. 1, Спр. 20, 111 арк.; 14. *Журналы* очередного Волчанского уездного земского собрания 1898 года / Волчанское уездное земское собрание. – Волчанск, 1898. – 114, XII с.; 15. *Журналы* Сумского уездного земского собрания очередной сессии 23-28 ноября 1912 года / Сумское уездное земское собрание. – Сумы, 1913. – 89 с.; 16. *Журналы* Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 4 июля 1909 года с приложениями к ним и сводом постановлений / Харьковское губернное земское собрание. – Харьков, 1909. – II, 35 с.; 17. *Маклакова И. Ю.* Земские ходатайства как источник по истории школы и общественно-политического движения в России второй половины XIX – начала XX вв. (По материалам ЦГИА СССР) / И. Ю. Маклакова // Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма (малоисследованные проблемы и источники): Сборник научных трудов. – М., 1980. – С. 239-275; 18. *Оржиховский И. В.* Из истории внутренней политики самодержавия в 60-70-х годах XIX века. Лекции по спецкурсу / И. В. Оржиховский. – Горький, 1974. – 168 с.; 19. *Прокопенко Л. Л.* Періодизація становлення та розвитку державного управління освітою в Україні / Л. Л. Прокопенко // Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 4. – С. 99-108; 20. *Пуха І. В.* Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні (грудень 1917 – квітень 1918 р.) / І. В. Пуха // Наукові записки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР: Серія педагогічна. – К., 1963. – Т. 20. – С. 102-140; 21. *Рачинский С. А.* Заметки о сельских школах / С. А. Рачинский. – СПб., 1883. – 123 с.; 22. *Свод* постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 годы включительно) с приложениями / Харьковское губернное земство. – Харьков, 1901. – XII, II, 702, VI, II с.; 23. *Сорочан Н. А.* Діяльність Харківського губерньського земства у справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року – грудень 1918 року) / Н. А. Сорочан // Збірник наукових праць. – Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет ім. г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – С. 100-104; 24. *ЦДАВО України*, Ф. 1325, Оп. 1, Спр. 148, 16 арк.; 25. *ЦДАВО України*, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 15, 26 арк.; 26. *ЦДАВО України*, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 19, 93 арк.; 27. *ЦДАВО України*, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 30, 19 арк.; 28. *ЦДАВО України*, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 963, 41 арк.; 29. *ЦДАК України*, Ф. 707, Оп. 167, Спр. 8, 331 арк.

УДК 94 (477.54): 373.3 «1865/1919»

Система управління мережею земських шкіл у Харківській губернії (1865-1919 рр.) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 26-34. Бібліогр.: 29 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується питання організації управління мережею земських початкових народних училищ у Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано нормативну базу, повноваження місцевого самоврядування, а також органів педагогічного нагляду у справі керівництва початковою освітою, проаналізовано еволюцію системи управління земськими школами.

Ключові слова: земство, земська школа, інспекція народних училищ, училищна рада, Харківська губернія.

УДК 94 (477.54): 373.3 «1865/1919»

Система управления сетью земских школ в Харьковской губернии (1865-1919 гг.) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 26-34. Бібліогр.: 29 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается проблематика, касающаяся организации системы управления сетью земских школ в Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв. Охарактеризована нормативная база, полномочия местного самоуправления и органов педагогического надзора в сфере руководства начальным образованием. Проанализирована эволюция системы управления земскими школами.

Ключевые слова: земство, земская школа, инспекция народных училищ, училищный совет, Харьковская губерния.

The article is devoted to the problem of the primary schools' management system organization in the Kharkiv province in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries. The legislation has been characterized; the local self-government & pedagogical supervisions institutions' credentials have been analyzed. The evolution of the schools' management system has been traced.

Keywords: zemstvo, peasant schools, school inspection, school council, Kharkiv Province.

Д. В. ЖУРАВЛЬОВ, канд. іст. наук, доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків;
В. О. СОЛОДКІНА, магістрантка, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

РОЛЬ ДВОРЯНСТВА В СУСПІЛЬСТВІ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ВІДПОВІДНО ДО «ЖАЛУВАНОЇ ГРАМОТИ ДВОРЯНСТВУ» 1785 Р.

Стаття присвячена аналізу місця і ролі дворянського стану в суспільстві Слобідсько-Української губернії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. і створена на підставі методологічних засад елітизму. Використовуючи законодавчі акти та архівні матеріали, досліджуються можливості впливу дворянства на губернське життя. Окрема увага приділяється дворянському зібранню, як виразнику корпоративних інтересів привілейованого прошарку населення.

Ключові слова: Слобідсько-Українська губернія, «Жалувана грамота дворянству», дворянський стан, дворянське зібрання, політична еліта, державна еліта.

Вступ. У Слобідсько-Українській губернії дворянство, як єдиний стан, що складався з представників колишньої козацької старшини – нащадків російських урядовців та невеликої кількості іноземної (польської, молдавської, грузинської) еліти, почав формуватися в 1785 р., після видання Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству». Саме цей документ започаткував процес nobilitaції та створення «Родовідної книги дворянства Харківського намісництва». «Жалувана грамота» відкрила раціоналістичний, за термінологією М. Вебера, період в управлінні регіоном, адже тепер права і обов'язки станів впорядковувалися порівняно із попереднім періодом [1, с. 267].

Термін «дворянство» лише на початку XIX ст. став означати закриту соціальну групу, наділену певними юридичними правами [2, с. 12]. Використання цієї назви в такому значенні сприяло усвідомленню благородними особами себе як корпоративної спільноти [2, с. 16]. Дворянство теоретично мало стати опорою імперії в губерніях та взяти активну участь у місцевому управлінні. Проте ряд факторів, завадили в повній мірі реалізувати ці можливості.

Історіографія проблеми досить вагома. Існують кілька авторитетних загальних праць, присвячених соціальній історії Російської імперії, серед яких, наприклад, монографія Б. Міронова «Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)» [3]. Але науковці, переважно, акцентують увагу на загальних тенденціях, часто оминаючи регіональні особливості. Досліджуючи харківське дворянство, доцільне звернення до робіт російських та західних істориків, присвячених шляхетному стану в Росії та порівняння їх висновків стосовно ролі дворянства в межах всієї імперії [2, 4, 5, 6, 7]. Втім, ці висновки часто суперечать одне одному. Останнім часом з'явилося багато праць стосовно конкретно

харківського дворянства. Серед них – захищена у жовтні 2013 р. дисертація М. В. Луценко [8].

Джерельну базу статті склали «Жалувана грамота дворянству», а також матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО). Крім того, використані художні твори відомого українського письменника, дворянина Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (1778-1843 рр.), героями творів якого часто виступали сучасники – представники дворянського стану.

Метою статті є аналіз окремих положень «Жалуваної грамоти», що стосуються обов'язків дворянства в управлінській сфері та співвіднесення їх з місцевими реаліями. Крім того, використовуючи концепції елітистів, зроблено спробу визначити місце дворянства в структурі суспільства Слобідсько-Української губернії.

Хронологічні рамки охоплюють 1785-1815 рр., адже саме цей період слід вважати першим етапом формування місцевої дворянської спільноти. 1785 р. – це рік введення в дію «Жалуваної грамоти дворянству», а 1815 р. був виданий наказ Міністерства внутрішніх справ місцевому дворянському зібранню щодо необхідності пришвидшити внесення претендентів до «Родовідної книги дворянства Харківського намісництва». Причому в 1815 р. масове внесення претендентів до «Родовідної книги...» здійснювалося в останнє. Після цього до неї натрапляли лише окремі кандидати.

Методологічною основою статті є концепції елітистів та парадигма дослідження влади, викладені Є. Вятром [1, с. 178, 181, 193].

Виклад основного матеріалу. Існує дуже багато визначень терміну «еліта». В широкому значенні, представниками еліти того часу можна вважати всіх, хто мав дворянський титул та теоретично міг займати лідерські позиції в структурі губернії, формуючи своєрідне елітне середовище. У вузькому значенні, елітою були виключно ті, хто мав певний майновий рівень та нахили до управлінської діяльності і реалізовував можливості керувати, займаючи певні посади в місцевій адміністрації та беручи участь у культурній та освітній сферах. До речі, якщо згадати прізвища основних дворянських діячів цього періоду, стає очевидним, що в житті губернії активну участь брали лише кілька великих родин, причому більшість з них зарекомендувала себе активними членами спільноти і в попередній, старшинський період, тобто складалася справжня династична традиція.

Дослідники зазначають, що еліта ніколи не є гомогенною, поділяючись і за сферами впливу (державна, політична, фінансова, культурна, інтелектуальна тощо), і за обсягом влади (наприклад, місцева, столична) [9, с. 329]. Так само місцеве дворянство проявляло себе в різних сферах життя губернії, виступаючи найчастіше в ролі культурної та інтелектуальної еліти.

Існує думка, що дворянство мало можливість реалізувати свої політичні й науково-творчі плани в багатьох сферах життя суспільства [5, с. 1]. Досить згадати природничі експерименти В. Н. Каразіна або внесок в культурне життя регіону Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Але втілення політичних амбіцій наражалося на більш вагомні труднощі й потребували певних законодавчих механізмів.

Правління Катерини II відкрило новий етап в політичному розвитку Російської імперії. Спілкуючися з європейськими філософами, імператриця почала вводити в країні елементи просвітницької монархії, головним наслідком яких мало стати впорядкування привілеїв різних станів імперії та раціоналізація системи управління загалом. Саме в цьому контексті необхідно вивчати проведені нею станової реформи. Звернувшись до тези відомого американського дослідника історії Росії, професора М. Раєва про те, що «полицейское государство (яким дослідник називає Російську імперію) заінтересовано в рационализации всей общественной деятельности», можна стверджувати, що однією з цілей цих перетворень було створення на місцях просвічених осередків дворян, які б сприяли розвитку кожної окремої губернії та впровадженню царських наказів на місцях [6, с. 70]. Основною дворянською організацією, за новими наказами Катерини II, ставали губернські дворянські зібрання, очолювані місцевими предводителями дворянства.

Імператор Павло відмінив накази матері, але його наступник Олександр I знов відновив їх дію (в ДАХО збереглась постанова «О восстановлении прав и преимуществ дворянства», датована 22 травня 1801 р., за якою відновлювалися права дворянства Слобідсько-Української губернії) [10, арк. 3]. Звичайно, подібна зміна законів негативно вплинула на формування місцевих дворянських зібрань, адже в їх розвитку була певна перерва.

Розглянемо докладніше розділ «Жалуваної грамоти» про ці установи, щоб зрозуміти принципи їх існування та дії [11, с. 162-165]. Перш за все, дворянство мало збиратися лише один раз на три роки, в зимовий час. Навіть враховуючи «повільність» життя в імперії в XIX ст. через відсутність швидких засобів зв'язку та величезність територій, це навряд чи сприяло тому, що дворяни могли б вчасно та ефективно вирішувати актуальні питання життя губернії. Примітка про зібрання в холодну пору року зрозуміла, адже влітку дворяни мали займатись господарськими справами, але взимку приїзд на зібрання окремих представників міг бути неможливим через погодні умови, оскільки під час заметілей життя в регіоні взагалі завмирало. Г.Ф. Квітка-Основяненко описував ситуації, коли дворяни тижнями не покидали своїх маєтків через заметіль [12, с. 8]. Звичайно, цей фактор міг негативно позначатися на кількості присутніх на зібранні представників шляхетного стану.

Дворянству дозволялося представляти свої прохання перед губернатором, але є було кілька суворих пунктів про штрафи за вимоги, які не відповідають законам Російської імперії. Теоретично, в будь-якій новій пропозиції можна знайти положення, що не відповідають чинному законодавству. Тобто, цей пункт міг значно обмежувати ініціативу благородних осіб. Наприклад, під час війни з Наполеоном, 24 вересня 1812 р. місцеве дворянське зібрання спробувало прийняти рішення зібрати ополчення для захисту губернії, проте, дворянин Василь Абаза засумнівався «будет ли оно ополчение согласно законам и желаниям власти» [13, с. 1, 8, 12, 23]. Цікаво, що через сумніви цього дворянина про відповідність ініціативи бажанню влади, інші благородні особи, згідно документів, від неї відмовились.

Велика увага зверталася на наявність у місцевого дворянського зібрання своєї печатки, архіву, казни, тобто елементів, які символізували цю установу як дієву самоврядну організацію. Правда, власна будівля дворянського зібрання у місті Харкові з'явилась лише у 1825 р., можливо, через фінансові труднощі або ж недосконалість дворянської самоорганізації – відповідь на це питання ще потребує подальшого вивчення.

М. Раєв стверджує, що жалувані грамоти мали б сприяти участі станів у місцевому управлінні, але неможливо було створити дієву автономну адміністрацію шляхом авторитарних рішень центральної влади та державною системою управління й контролю [6, с. 71]. Проте, аналізуючи ці грамоти, можна дійти висновку, що все ж таки однією з причин неспроможності дворянського зібрання була нестача конкретних вказівок центральної влади щодо сфер дворянської діяльності в губерніях. Цю тезу підтверджують закони Російської імперії стосовно дворянського самоврядування, часто засновані на окремих прецедентах та запитаннях, які надходили з різних регіонів країни [14, № 15280, с. 308-309; № 15265, с. 295-297].

Негативним фактором також можна вважати відсутність досвіду управління у представників місцевої еліти. Брати участь у дворянському зібранні (тобто голосувати, обговорювати поточні питання та обіймати посади) мали люди старші за 25 років, які перебували на службі й володіли землею, тобто розумілися на управлінських справах. Проте одна справа – управляти власним маєтком і зовсім інша – виконувати суспільні доручення, керуючися суворим законодавством.

Тож, дворянське зібрання до певної міри залишалось ізольованим від життя губернії, адже в його компетенції часто залишалися лише вузькі питання, пов'язані із життям дворянського стану. Крім того, не було розроблено чітких законодавчих механізмів, що дозволяли б дворянству брати участь у політичному житті на губернському рівні. Дворяни, які обрали цивільну службу, входили до складу багатьох місцевих структур, наприклад, до повітового суду, дворянської опіки тощо. Тобто їх роль в місцевому управлінні зводилась до виконання чиновницьких обов'язків і в більшості випадків вони позбавлялися можливості проявляти ініціативу.

Але у критичних ситуаціях, наприклад, під час війни з Наполеоном, дворянство все ж таки демонструвало суспільну активність. Зберігся збірник документів під редакцією І. А. Еннатського, який ілюструє дії дворянського зібрання в 1812 р. [13]. У Слобідсько-Українській губернії було зібрано ополчення, яке, нажаль, через віддаленість від театру воєнних дій, так і не взяло безпосередньої участі у боях. Місцеве дворянство активно допомагало діючій армії фуражем та кіньми, кілька разів оголошувало збір коштів для постраждалих («постановили... внести по одному рублю на все издержки», «пожертвование... в пользу потерпевших разорение от вторжения неприятеля в Россию») [13, с. 3, 5].

Таким чином, в управлінській сфері дворяни мали обмежені повноваження. Що ж залишалось їм? Культура та освіта: «если дворяне внесли какой-то вклад в политическую жизнь, то сделали они это... как некое внеклассовое образование,

борющееся за всеобщее благо... как интеллигенция» [7, с. 225]. Безумовно, це дуже ідеалізований і спрощений погляд на роль дворянського стану в Російській імперії, але складно переоцінити роль благородних осіб в розвитку культури та освіти. Особливо яскраво цей внесок простежується на місцевому рівні. Саме з лав шляхетних дворян вийшли Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, визначний письменник романтизму, який брав активну участь у створенні українського театру; В. Н. Каразін, засновник Харківського імператорського університету; представники гуртка «Харківських романтиків», які розпочали культурну стадію національного відродження (або більш влучно сказати «будівництва») на Слобожанщині. Багато зробили дворяни для покращення стану губернських міст. Залишаючись протягом певного часу найосвіченішим прошарком суспільства, дворянство позитивно впливало на культурно-освітній рівень губернії, висуваючи різні ініціативи, наприклад, щодо створення Інституту благородних дівочь та займаючись благодійністю [15, с. 94-95].

Професор Гарвардського університету, дослідник російської історії Р. Пайпс зазначає, що реальні політичні здобутки дворянства складають жалюгідне враження порівняно з їх можливостями як найзаможнішої та найосвіченішої групи населення [5, с. 226]. Але все ж таки, незважаючи на заможність та освіченість, губернське дворянство було позбавлено дієвих механізмів впливу на губернське управління, його представники могли взяти участь у політичному розвитку Російської імперії лише зробивши кар'єру у всеросійському масштабі та увійшовши до столичних установ, в той час як система місцевого самоврядування залишалась не розробленою.

Для розуміння місця дворянства в структурі окремої губернії треба проаналізувати відносини цього стану і влади взагалі. Вже згадуваний Єжи Вятр виокремлює кілька парадигм дослідження влади: чийм інтересам вона служить, хто здійснює керівництво, як ця влада здійснюється [1, с. 178, 181, 193]. Радянські дослідники вважали, що монархія, перш за все, задовольняла інтереси заможного дворянства [16, с. 14] І з цим висновком в принципі можна погодитися. Фактично, управління в Російській імперії впроваджувалося шляхом бюрократичного апарату, який складався з дворянства різних рангів, тобто шляхетний стан можна вважати основною опорою монархії. Дворянство складало бюрократичний апарат, який забезпечував державну владу, тож з цієї позиції можна назвати його представників державною елітою.

Серед дослідників існують різні оцінки «Жалуваної грамоти» та її ролі в оформленні дворянського стану. Одні історики зазначають, що дворянство «проиграло боротьбу за право реально управлять імперией» до кінця XIX ст.; інші ідеалізують «Жалувану грамоту» і вважають, що саме вона дозволила дворянству стати «ведущей силой в русском обществе» [4, с. 29]. Без сумніву, домінуючою є перша думка, а корені цього програшу криються в непродуманих механізмах управління, які з'явилися наприкінці XVIII ст. «Жалувана грамота» закріпила певний етап в розвитку дворянства, але, одночасно з цим, останнє було позбавлене

дієвих управлінських можливостей на місцях. Тож в основному свої ініціативи дворянство мало змогу впроваджувати лише в культурно-освітній сфері.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можемо виокремити в загальному середовищі дворянства Слобідсько-Української губернії державну (чиновницьку), культурну та інтелектуальну еліти, адже саме в цих сферах представники благородного стану зробили найбільший внесок на місцевому рівні. Обмеженість можливостей дворянства в політичній сфері пов'язана з відсутністю чітких законодавчих механізмів, які б регулювали його діяльність. Проте ініціативи представників благородного стану в культурній та освітній сферах сприяли підвищенню статусу губернії (особливо відкриття університету), а це, в свою чергу, позитивно впливало на імідж регіону, що створювало умови для подальшого розвитку.

Список літератури: 1. *Вятр Е.* Социология политических отношений / Вятр Е. – М.: Издательство «Прогресс», 1979. – 464 с. 2. *Фриз Г. Л.* Сословная парадигма и социальная история России / Г. Л. Фриз // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – С. 121-163. 3. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. 3-е изд., испр., доп. — СПб.: «Дмитрий Буланин». — XL, 548 + 583 с., 87 + 55 ил. 4. *Васюточкин Г. С.* Российское дворянство глазами двух оппонентов: Ричарда Пайпса и Александра Солженицина // Васюточкин Г. С. // На перевале тысячелетий: страницы публицистики. – СПб: Изд-во Александра Сазанова, 2011. – С. 343-355. 5. *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – Кембридж, Массачусетс, 1980. – 436 с. 6. *Раев М.* Регулярное полицейское государство и понятие модернизма в Европе XVII – XVIII в. – попытка сравнительного подхода к проблеме / М. Раев // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. – С. 48-80. 7. *Томсинов В. А.* Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства: её истоки, содержание [Электронный ресурс] / В. А. Томсинов / <http://tomsinov.com/IOGP/gramota1785.pdf>. 8. *Луценко М. В.* Дворянство Слобожанщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. :дис.... канд. істор. наук / М. В. Луценко. – Харків, 2013. – 201 с. 9. *Delican M.* Elite theories of Pareto, Mosca and Michels [Electronic resource] / M. Delican. Access: 15.04.2014. 10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 5. – Спр. 50. О восстановлении прав и преимуществ дворянства 1801 г. – Арк. 11. *Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): сборник документов / Сост. М. Т. Белявский.* – Издательство Московского университета, 1960. – 224 с. 12. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т. 7 Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – К., 1981. – 568 с. 13. *Эннатский И. А.* Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 года по архивным сведениям из дел канцелярии Харьковского дворянского депутатского собрания / И. А. Эннатский. – СПб, 1912. – 37 с. 14. *Полное собрание законов Российской империи [Электронный ресурс].* – Режим доступа: http://www.nlr.ru/eres/law_r/content.html. Доступ – 26.04.2013. 15. *Илляшевич Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л. В. Илляшевич. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 216 с. 16. *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. В. Соловьев. – Ленинград: Издательство «Наука», 1973. – 384 с.

Надійшла до редколегії 17.02.2014 р.

УДК (477.54) «XVIII/XIX»

Роль дворянства в обществе Слобідсько-Української губернії відповідно до «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. / Д. В. Журавльов, В. О. Солодкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 35-41. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена аналізу місця і ролі дворянського стану в суспільстві Слобідсько-Української губернії наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. і створена на підставі методологічних засад елітизму. Використовуючи законодавчі акти та архівні матеріали, досліджуються можливості впливу дворянства на губернське життя. Окрема увага приділяється дворянському зібранню, як виразнику корпоративних інтересів привілейованого прошарку населення.

Ключові слова: Слобідсько-Українська губернія, «Жалувана грамота дворянству», дворянський стан, дворянське зібрання, політична еліта, державна еліта.

УДК (477.54) «XVIII/XIX»

Роль дворянства в обществе Слободско-Украинской губернии согласно «Жалованной грамоте дворянству» 1785 г. / Д. В. Журавлев, В. О. Солодкина // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 35-41. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

Статья посвящена анализу места и роли дворянского сословия в обществе Слободско-Украинской губернии в конце XVIII – в начале XIX ст на основе методологических концепций элитистов. Используя законодательные акты и местные архивные документы, исследуются механизмы влияния дворян на жизнь губернии. Отдельное внимание уделяется дворянскому собранию, как выразителю корпоративных интересов привилегированной прослойки населения.

Ключевые слова: Слободско-Украинская губерния, «Жалованная грамота дворянству», дворянское сословие, дворянское собрание, политическая элита, государственная элита.

This article analyzes role and place of the nobility in the Sloboda-Ukrainian province in the end of 18 – 19 century with using methodological elite's concepts. On the basis of archival documents and legislative acts was traced nobility's influence on the social life in region. Also was researched Nobility's assembly, which representative corporative interests of nobility.

Key words: Sloboda-Ukrainian province, «Charter to the nobility», nobility, Nobility's assembly, political elite, government elite.

С. А. ЖУРАВЛЬОВ, аспірант кафедри історії України, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, Харків

РОЛЬ ТРАДИЦІЙ РОДИНИ ГРУШЕВСЬКИХ У ЖИТТЄВОМУ СЦЕНАРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА С. В. ШАМРАЯ

У статті висвітлено життєвий шлях українського історика Сергія Шамрая. Шляхом залучення нових архівних джерел наведені маловідомі факти з його біографії та творчості. Довгий час інформація про вченого замовчувалась. С. Шамрай був обдарованим науковцем, а за спогадами знайомих – порядною людиною. Останні роки життя вченого були сповнені трагізму, що відбилось на його листах 1934-1938 рр. написаних у таборах ГУЛАГу.

Ключові слова: академічна діяльність, життєвий сценарій, епістолярні джерела.

Вступ. У наукових колах Києва 1920-х – початку 1930-х рр. ім'я історика Сергія Вікторовича Шамрая було відоме не лише тому, що він був небожем М. С. Грушевського. Н. Д. Полонська-Василенко згадувала молодого науковця ще студентом Київського археологічного інституту, де вона тоді обіймала посаду вченого секретаря [11, с. 323, 442].

Довгий час у радянській історіографії життєвий шлях і діяльність С. В. Шамрая замовчувались.

Лише у 1990-х рр. змінилося ставлення дослідників до всього роду Грушевських. У роботах І. В. Верби [3], С. М. Панькової [7, 8], В. М. Заруби [5], М. О. Кучеренка [6], Р. Я. Пирога [9] наведені основні біографічні відомості про С. В. Шамрая, зокрема його наукова діяльність отримала високу оцінку. Так, професор Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка І. В. Верба назвав С. В. Шамрая «зіркою першою величини серед Грушевських, яку ще гідно не оцінила українська історіографія» [3, с. 139]. Огляд новітньої літератури підтверджує слушність думки київської дослідниці О. В. Юркової про те, що ті поодинокі публікації, які присвячені історичу С. В. Шамраю, ще не зовсім розкривають грані його таланту [10, с. 433]. Загалом, сучасна українська історіографія вивчає життєвий шлях і діяльність С. В. Шамрая у контексті наукового та культурного будівництва в радянській Україні. Проте ґрунтовного дослідження про життя племінника М. С. Грушевського – Сергія Вікторовича Шамрая – не створено. У деяких роботах висвітлено лише окремі аспекти його діяльності як історика, вченого, дослідника.

Метою нашого дослідження є висвітлення найбільш важливих фактів біографії С. В. Шамрая, зокрема його наукової діяльності протягом 20-х – 30-х рр. ХХ ст., на основі опрацьованих нами різноманітних архівних джерел. Окремі архівні документи, що вводяться до наукового обігу вперше, дозволяють не лише глибше

© С. А. Журавльов

дослідити життя С. В. Шамрая, а показати нові аспекти сімейної історії Грушевських.

Виклад основного матеріалу. Сергій Вікторович Шамрай (Шамраєв) – син молодшої сестри М. С. та О. С. Грушевських Ганни Сергіївни Шамрай (Грушевської).

У 1887 р. Ганна Грушевська закінчила Владикавказьку жіночу гімназію. Вона допомагала своїм братам Михайлові та Олександрю в організації їх навчальної та дослідницької роботи. Наприклад, під час навчання у Тифліській гімназії старший брат Михайло просив її підбирати українські словники та іншу літературу [13, арк.88.]. Молодшого брата Олександра Ганна підготувала до вступу до гімназії. Пізніше сестра редагувала наукові праці братів, зокрема першу студентську монографію М. С. Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891 р.), за що він висловив їй щирю подяку у передмові [28, арк.27; 4, с. 7].

1891 р. Ганна Грушевська вийшла заміж за поручика 4-ї Кавказької стрілецької дружини Віктора Ілліча Шамраєва [17, арк. 6]. 1898 р. у подружжя народилася донька Ольга, через два роки (17 серпня (за старим стилем) 1900 р.)– син Сергій [15, арк. 568].

Його назвали на честь діда – Сергія Федоровича Грушевського, відомого педагога й організатора народних шкіл на Північному Кавказі. Бабуся Глафіра Захарівна Грушевська стала хрещеною матір'ю Сергійка [16, арк. 622].

Перші п'ять років свого життя Сергій Шамраєв прожив із батьками на Кавказі. У вересні 1905 р. Ганна Шамраєва розлучилася з чоловіком і разом із матір'ю та двома дітьми переїхала до Києва [17, арк. 88].

Спочатку родина мешкала на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 74, у брата Глафіри Захарівни – Захарія Захарійовича Оппокова, викладача Київського Володимирського кадетського корпусу. Пізніше вони знімали помешкання у будинку № 311 по тій самій вулиці. 1908 р. М. С. Грушевський із дружиною Марією, братом Олександром і сестрою Ганною придбали спільно садибу з будинком на вулиці Паньківській, 9 [27, арк.124].

Протягом 1910-х – 1920-х рр. Ганна Шамраєва працювала у заснованих братами часописах, товариствах та установах, підготувала низку історичних розвідок під прізвиськом Шамрай. Згодом цим псевдонімом буде користуватися й син Сергій. На початку ХХ ст. прізвисько «Грушевський» звучало як символ українства. Рідні й друзі сприймали знану українську родину як єдине ціле. Тому сам Сергій деякі свої листи підписував «Грушевський» [18, арк. 3]. На таке прізвисько зверталися до нього рідні. Так, в Історико-меморіальному музеї М. С. Грушевського зберігається чимало листів та вітальних листівок 1910-х рр. [24, арк. 1] із підписом адресатові: «Сергію Грушевському» [23, арк.1]. Вивчення української історії, літератури та культури було не просто професією більшості Грушевських, а й певною родинною цінністю. Отже, Сергій зростав у дружній українській родині, тут формувався його світогляд, характер, уподобання. Взірцем невтомної самовідданої наукової та громадської праці для нього був Михайло Сергійович Грушевський.

Середню освіту С.В. Шамрай почав здобувати у Київській 7-й чоловічій гімназії (1910–1918 рр.). За станом здоров'я він був змушений декілька разів змінювати місце навчання. У листопаді 1915 р. вступив до 1-ї чоловічої гімназії, від січня до серпня 1916 р. навчався у 8-й гімназії, пізніше знову повернувся до 7-ї [29, арк.27; 31, арк.27].

У шкільні роки в Сергія почали виявлятися успадковані від рідних літературні здібності. У 1916 р. він із захопленням повідомляв дядькові Олександрові про редагований ним у гімназії журнал [19, арк.20]. Ще в гімназичні роки юнак почав комплектувати власну бібліотеку. Він щотижня відвідував книжкові базари на Подолі, книгарні Л. В. Ідзіковського, О. Г. Розова. У листі від 1-го березня 1916р. юнак скаржить, що мало хороших книг у Києві [19, арк.9].

Сергій у 1919 р. 30 грудня закінчив 2-гу українську Кирило-Мефодіївського братства гімназію [30, арк. 2].

Ще під час навчання в гімназії визначилася й перспектива подальшої освіти С. В. Шамрая. У 1917–1918 рр. члени родини Грушевських були причетні до заснування та розбудови Українського народного університету, який було перетворено на Київський державний український університет [33, арк. 1]. Дядьки Сергія – Михайло Сергійович та Олександр Сергійович – брали активну участь у розробці проекту народного університету. О. С. Грушевський працював у цьому навчальному закладі приват-доцентом, професором, секретарем правничого факультету, головою бібліотечної комісії, редактором та видавцем часопису «Університетські вісти» [32, арк. 101]. Дружина О. С. Грушевського Ольга Олександрівна брала активну участь у заснуванні університетської бібліотеки [26, арк. 61]. Донька М. С. Грушевського Катерина Михайлівна – вільна слухачка правничого факультету. До того ж, ще навчаючись у гімназії, на початку 1918 р., сам Сергій Шамрай працював у цьому ж університеті помічником у канцелярії. Тому не випадково у 1919 р. С. В. Шамрай поступив на правничий факультет саме цього університету [31, арк. 67]. 1920 р. відбулася реорганізація та злиття двох київських університетів: Київського державного українського університету та Університету Св. Володимира – у Вищий інститут народної освіти (ВІНО) імені М. П. Драгоманова, де і продовжував навчання Сергій.

Через невелику кількість документів фонду ВІНО про студентський склад, відомості про навчання в ньому С. В. Шамрая знайдені тільки у листуванні родини Грушевських. Так, у листах М. С. Грушевського до К. Й. Студинського знаходимо подробиці про студентські роки небожа. З листування К. М. Грушевської та С. В. Шамрая 1922–1923 рр. також дізнаємося про окремі деталі навчання Сергія у цьому інституті [25, арк. 23]. Відомо, що в цей час Михайло та Марія Грушевські пропонували Сергієві приїхати до Відня, щоб пережити лихі часи [23, арк.1–2зв.]. К. М. Грушевська у листах з Відня надавала відомості про вищі навчальні заклади у Львові, Празі, Подебрадах [25, арк.16 зв.]. З-за багатьох обставин пропозиція родичів так і не була прийнята.

Щоб сплачувати за навчання, Сергієві доводилося поєднувати заняття в інституті з працею бібліотекаря, лектора Робітничо-селянського університету, наукового

співробітника Постійної комісії зі складання історико-географічного словника Всеукраїнської академії наук.

У 1921 р. Сергій, який дуже цікавився археологією, архівознавством та етнографією, вступив на 2-й курс Київського археологічного інституту (КАІ). 23 травня 1924 р. йому було видано посвідчення про закінчення етнографічного відділення КАІ, яке залишилося єдиним офіційним документом про вищу освіту С. В. Шамрая.

У квітні 1923 р. С. В. Шамрай був виключений із ВІНО. Згодом М. С. Грушевський назве головну причину цього ганебного виключення: «Племінника мого, Шамрая, викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий твердий національний курс» [6, с.216].

Студентські роки С. В. Шамрая були сповнені пошуками свого місця в громадсько-політичному житті. У складних ситуаціях він прислухався до думки рідних. Навесні 1923 р. С. В. Шамрай отримав пропозицію вступити до Української комуністичної партії, про що радився з кузиною К. М. Грушевською [25, арк.5]. Певно, Сергій прислухався до поради двоюрідної сестри і не вступив до більшовицької партії.

У Комісії зі складання історико-географічного словника української землі під керівництвом О. С. Грушевського Сергій розпочав наукову діяльність. Майже 10 років він досліджував архівні збірки, працював над підготовкою словникових статей, вивчав історію міст і сіл Київщини, заселення та етнічний склад українських земель. Першим учителем у цій справі був Олександр Грушевський, який передавав небожеві свій досвід [15, арк. 286 зв.]. Як вагомий науковий результат цих історико-географічних досліджень С. В. Шамрая відзначимо низку розвідок, надрукованих в «Історично-географічному збірнику», зокрема «До історії Баришполя у XVIII в.» (1927), «До історії Київської сотні Київського полку» (1928), «Місто Баришпіль у XVIII в.» (1928) тощо [1, с. 415; 12, с.433].

Сюжети розвідок ґрунтувалися на широкій джерельній базі. С. В. Шамрай описував цікаві знахідки [22, арк.26], подавав важливі відомості про виявлені фонди й матеріали [21, арк.206]. Особливу увагу дослідник приділяв картографічним матеріалам [20, арк. 92].

Наукова кар'єра молодого дослідника стала активно розвиватися після повернення в Україну М. С. Грушевського, який очолив кафедру та ряд комісій ВУАН, де першими штатними працівниками стали С. В. Шамрай і К. М. Грушевська. Водночас, Сергій продовжував працювати в Комісії зі складання історико-географічного словника української землі. У жовтні 1924 р. він став аспірантом цієї кафедри [10, арк.201].

Основне коло наукових інтересів молодого вченого становила історія селянських рухів на Україні у XIX ст.

У лютому 1928 р. С. В. Шамрай захистив промоційну роботу за темою «Київська козаччина 1855 року». Автор глибоко проаналізував причини та характер селянських повстань і дійшов висновку, що це був стихійний, але по суті революційний рух селянства в умовах переходу від товарного до промислового

капіталізму[6, с.222]. Роботу схвально оцінили М. П. Василенко, В. І. Щербина та інші науковці. Згодом промоційна робота (аналог сучасної кандидатської дисертації) вийшла окремою монографією. Сергій став третім аспірантом, який успішно захистив дисертацію на кафедрі М. С. Грушевського [36, арк.122].

Більшість наукових праць С. В. Шамрая побачили світ у виданні історичної секції ВУАН – редагованому М. С. Грушевським журналі «Україна». Серед них: статті, присвячені різним аспектам селянського руху, дослідження з історії міст, публікації спогадів громадських діячів, рецензії, огляди наукової діяльності тощо [38, арк.104; 39, арк.48; 40, арк.34; 43, арк.42; 44, арк.45; 45, арк.3; 46, арк.35].

Разом із М. Ф. Карачківським та Ф. Є. Петрунем С. В. Шамрай досліджував історію молдавського розселення в Україні у XVIII ст.

М. С. Грушевський залучав племінника до рецензійної та археографічної праці. У 1924 –1930 рр. рецензії та звіти про археографічні експедиції С. В. Шамрая регулярно друкувалися на сторінках видань Історичної секції ВУАН: «Україна», «За сто літ», «Науковий збірник» «Записки історично-філологічного відділу ВУАН»[1, с. 414– 417].

10 липня 1930 р. С. В. Шамрай, за рекомендацією М. С. Грушевського та К. О. Копержинського, був обраний дійсним членом Історичної секції ВУАН [41, арк.1]. Проте у тому ж 1930 р. більшість очолюваних М. С. Грушевським історичних установ було ліквідовано. Упродовж 1930 р. продовжували роботу лише декілька комісій у складі очолюваної ним кафедри історії України доби торговельного капіталу: історії Києва та Правобережжя, історії козаччини, культурно-історична. Із січня 1931 р. усі вони почали підпорядковуватися створеному тоді ж Історичному циклу ВУАН [42, арк. 30]. Від 1 березня 1931 р. старший науковий співробітник цієї кафедри історії України доби торговельного капіталу С. В. Шамрай очолив Комісію історії Києва та Правобережжя, до якої входили штатні співробітники С. В. Глушко, М. Ф. Карачківський та ще 10 осіб. Для збереження комісії Сергій Вікторович вдавався до компромісів щодо тематики досліджень і під час підготовки другого тому «Київського збірника історії й археології, побуту й мистецтва», який М. С. Грушевський планував перетворити на щорічний [37, арк.1].

Навесні 1931 р. М. С. Грушевського звинувачують у належності до так званого «Українського національного центру» [34, арк.133]. У 1931 р., після від'їзду М. С. Грушевського разом з донькою у відрядження до Москви, С. В. Шамрай фактично керував роботою всієї кафедри історії України доби торговельного капіталу. Він складав плани роботи кафедри, листувався з керівництвом ВУАН тощо [10, с. 227].

Працювати доводилося в надзвичайно напруженій атмосфері розгорнутих у 1930–1931 рр. дискусій щодо наукової концепції та діяльності М. С. Грушевського [46, арк. 1], в умовах обстежень та «чисток» історичних установ [35, арк. 2].

Упродовж 1931–1933 рр. кафедра без комісій у своєму штатному складі складалася з двох осіб – Михайла Сергійовича та Катерини Михайлівни Грушевських [35, арк.122]. Сергій вів з ними листування, допомагав науковою

літературою, намагався врятувати книги та архів М. С. Грушевського, а разом і архів Історичних установ ВУАН [14, арк. 1].

17 червня 1933 р. Сергій Шамрай, разом із І. Щітківським та М. Ф. Карачківським, на підводах перевезли до домашнього помешкання М. С. Грушевського на вул. Паньківську, 9, документи наукового архіву Історичної секції ВУАН, УНТ у Києві, редакції журналу «Україна», бібліотеку та інше майно. Після цього І. Щітківський сповістив ученого секретаря Історичного циклу І. Кравченка про ці події, надіславши 3 липня 1933 р. рапорт до Соціально-економічного відділу ВУАН із проханням вжити заходів і притягнути до відповідальності С. В. Шамрая та його колег [10, с.293–294].

Майже відразу Сергія Вікторовича було звільнено з посади наукового співробітника, а 17 липня 1933 р. його було заарештовано і звинувачено в належності до контрреволюційної націоналістичної організації. Головна «провина» С. В. Шамрая зводилася до того, що він був родичем колишнього голови Української Центральної Ради М. С. Грушевського, перебував у тісному зв'язку з ним і під його керівництвом проводив «контрреволюційну» роботу [10, с.295].

Під час допитів С. В. Шамрай категорично заперечував свою контрреволюційну діяльність. Найбільше, чого вдалося досягти слідчим, це те, що на допиті 28 вересня 1933 р. та у свідченнях від 10 грудня 1933 р. Сергій Вікторович визнав лише висловлювання певних націоналістичних поглядів у своїх наукових працях. Однак навіть за таку непереконливу «провину» 8 березня 1934 р., за вироком судової трійки при колегії ДПУ УРСР, С. В. Шамрай був засуджений до трьох років виправно-трудових таборів. Покарання відбувалося у таборі з глумливою назвою «Свободный» [10, с.297].

Перший ГУЛАГівський термін Сергія Вікторовича закінчився на початку березня 1936 р. Він повернувся в Україну, оселився в Чернігові, де працював на посаді старшого референта обласного управління народногосподарського обліку [10, с.297].

Вдруге вченого було заарештовано 7 серпня 1937 р. на очах у доньки, яка проводила канікули разом із батьком. «Другий арешт татка 7 серпня 1937 року стався у вихідний день. Ми з ним провели цілий день на річці Десні. Прийшли втомлені й лягли спати. А вночі за татком прийшли. Мені здається, що їх було четверо – тих, хто залишався робити обшук. Татка зразу ж забрали. Потім почався обшук, перебирали вони все сумлінно, перевернули все догори ногами і забрали все, що можна: документи, листи, записки і записи. Саме в цю ніч батька свого я бачила востаннє», – напише у своїх спогадах Вікторія Сергіївна Слупська (Шамрай) [8, с.72].

Слідчі за будь-яку ціну намагалися отримати потрібні їм зізнання від Сергія Вікторовича, проте він мужньо відкидав усі звинувачення. С. В. Шамрай не зрадив свого вчителя і дядька, не зрадив колег, а категоричною відмовою прагнув урятувати тих, хто залишився на волі [10, с.298].

Сторінки карної справи С. В. Шамрая – незаперечний доказ мужності й порядності цієї людини. Вирок було винесено у Москві особливою нарадою при НКВС СРСР 28 березня 1938 р. – 8 років виправно-трудових таборів [10, с.299].

Із табірних листів дізнаємося про місце, де С. В. Шамрай провів останній рік свого життя. Сім листів і телеграм, які отримали рідні від Сергія після другого арешту, були сповнені відчаю. Кожен лист – як прощання. У кожному листі – заклик подбати про єдину улюблену доньку. Із листів зрозуміло, що він нічого не знав про арешт Катерини та Олександра Грушевських [10, с.299]. За офіційною довідкою С. В. Шамрай помер 4 січня 1939 р. [10, с.299].

3 жовтня 1957 р. Василь Денисенко, найближчий друг Сергія Вікторовича, подає клопотання про реабілітацію. 20 грудня 1958 р., постановою Чернігівського обласного суду, справа вченого була закрита за недостатністю зібраних доказів. Справжня реабілітація незаконно репресованого історика відбулася 30 листопада 1992 р. – за відсутністю складу злочину [10, с.300].

Висновки. Зі сторінок опрацьованих нами різноманітних архівних джерел С. В. Шамрай постає як обдарований науковець і порядна людина, що у своєму житті дотримувався цінностей сім'ї Грушевських.

Наведені документи дозволили показати весь трагізм останніх років життя історика, зокрема, листи Сергія Шамрая, написані протягом 1934–1938 рр. з таборів ГУЛАГу.

Список літератури: 1. *Біобібліографія киевознавців*. Вип. 4: Шамрай Сергій Вікторович (1900–1939) / Упор. С. І. Білокінь // Софійський собор. — К., 1985. — С. 414—417. 2. *Брайченко О. Д.* С. В. Шамрай (доля і трагедія вченого) / О. Д. Брайченко // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. — К., 2000. — Вип. 10. — С. 482—488. 3. *Верба І. В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. / І. В. Верба // *Український історичний журнал*. — 1996. — № 5. — С.131—149. 4. *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — К.: Тип. ун-та, 1891. — XIV, 520 с. 5. *Заруба В. М.* Розгром і знищення Київської школи істориків Михайла Грушевського / В. М. Заруба // *Український історик*. — 1991–1992. — Ч. 3–4, 1–4. — С.147–168. 6. *Кучеренко М. О.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. — К.: Кий, 2006. — 627 с. 7. *Панькова С. М.* Сергій Шамрай: вибір шляху (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) / С. М. Панькова // *Український історик*. — 2002. — Ч. 1—4. — С. 314—315. 8. *Панькова С. М.* «Фантазувати і придумувати... я не буду» (Спогади Вікторії Слупської (Шамрай)) / С. М. Панькова // *Пам'ятки України: Історія та культура*. — 2013. — № 10. — С. 72—79. 9. *Піріг Р. Я.* З роду Грушевських: [Шамрай С. В. – син Ганни (сестра М. С. Грушевського)] / Р. Я. Піріг // *Літ. Україна*. — 1992. — 29 жовтня. — С. 6. 10. *Піріг Р. Я.* Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.) : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Р. Я. Піріг ; НАН України. — К., 1994. — 353 арк. 11. *Полонська-Василенко Н. Д.* Спогади / Н. Д. Полонська-Василенко. — К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2011. — 591 с. 12. *Юркова О. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.) / О. Юркова. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 1999. — 433 с. 13. *Центральний державний архів України у м. Києві*, Ф. 1235. Оп. І. Спр. 9. арк. 88. 14. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр.49. арк.1. 15. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр. 277. арк. 568. 16. *ЦДІАК України*, Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 278. арк. 622. 17. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр.285. арк.109. 18. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр.286. арк.9. 19. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр.1289. арк.30. 20. *ЦДІАК України*, Ф.1235. Оп.І. Спр.1448. арк.92. 21. *ЦДІАК України*, Ф.1235.

Оп.І. Спр.1449. арк.206. **22.** ЦДІАК України, Ф.1235. Оп.І. Спр.1450. арк.26. **23.** ЦДІАК України, Ф.1235. Оп.І. Спр.1451. арк.24. **24.** ЦДІАК України, Ф.1235. Оп.І. Спр.1452. арк.2. **25.** ЦДІАК України, Ф.1235. Оп.І. Спр.1453. арк.23. **26.** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф.166. Оп.І. Спр.698. арк.361. **27.** Ф. І, Оп.ІІ. Спр. 955, арк.124. **28.** Державний архів м. Києва, Ф.16. Оп.465. Спр.1039. арк.27. **29.** ДА м. Києва, Ф.77. Оп.І. Спр.4468. арк.27. **30.** ДА м.Києва, Ф.Р–332. Оп.І. Спр.168. арк.10. **31.** ДА м.Києва, Ф.Р–936. Оп. І. Спр.13. арк.71. **32.** ДА м. Києва, Ф.Р–936. Оп.І. Спр.24. арк. 104. **33.** ДА м. Києва, Ф. Р–936. Оп. ІІ. Спр.10.арк. 154. **34.** Центральний державний архів громадських об'єднань, Ф.І. Оп.І. Спр.421. арк.269. **35.** ЦДАГОУ, Ф.І. Оп.16. Спр.4. арк.194. **36.** ЦДАГОУ, Ф.І. Оп.16. Оп.16. Спр.8. арк.175. **37.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф. Х, Спр. 963. арк.1. **38.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф. Х, Спр.14876. арк.104. **39.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф. Х, Спр.15061–15062. арк.48. **40.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр.15063. арк.34. **41.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр. 1683–1684. арк.1. **42.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр. 1686. арк.30. **43.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр.35014. арк.42. **44.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр.35160. арк.45. **45.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр.35161. арк.3. **46.** ІР НБУ ім. В. Вернадського, Ф.Х, Спр.35162. арк.35.

Надійшла до редколегії 20.04.2014 р.

УДК 930.1.(477):929.52

Роль традицій родини Грушевських у життєвому сценарії українського історика С. В. Шамрая / Журавльов С. А. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 41-48. Бібліогр.: 46 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті висвітлено життєвий шлях українського історика Сергія Шамрая. Шляхом залучення нових архівних джерел наведені маловідомі факти з його біографії та творчості. Довгий час інформація про вченого замовчувалась. С. Шамрай був обдарованим науковцем, а за спогадами знайомих – порядною людиною. Останні роки життя вченого були сповнені трагізму, що відбилось на його листах 1934-1938 рр. написаних у таборах ГУЛАГу.

Ключові слова: академічна діяльність, біографія, вчений, життєвий сценарій, епістолярні джерела.

УДК 930.1.(477):929.52

Роль традиций семьи Грушевских в жизненном сценарии украинского историка С. В. Шамрая / Журавлев С. А. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 41-48. Бібліогр.: 46 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье отражен жизненный путь украинского историка Сергея Шамрая. Путем привлечения новых архивных источников приведены малоизвестные факты из его биографии и творчества. Долгое время информация об ученом замалчивалась. С. Шамрай был одаренным ученым, а по воспоминаниям знакомых – порядочным человеком. Последние годы жизни ученого были наполнены трагизмом, что отразилось в его письмах 1934-1938 гг. написанных в лагерях ГУЛАГа.

Ключевые слова: академическая деятельность, биография, ученый, жизненный сценарий, эпистолярные источники.

The vital way of the Ukrainian historian Sergey Shamraya is reflected in the article. By bringing in of the new archived sources not popular facts are resulted from his biography and creation. For long time information about the scientist was ignored. S. Shamray was a gifted scientist, and according to the memoirs of friends - decent person. The last years of life of the scientist were filled with tragedy, which was reflected in his letters 1934-1938, written in the camps of the Gulag.

Keywords: academic activity, vital scenario, biography, scientist epistolary sources.

В. В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доцент, НТУ «ХПІ»

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Стаття присвячена формуванню місцевих державних госпрозрахункових об'єднань у 1921-1922 рр. Визначено їх особливості порівняно з трестами великої індустрії. Місцеві керівники опиралися зазіханням з центру як могли і подекуди досягали певних успіхів. Боротьба місцевої влади з республіканськими відомствами носила в основному прогресивний характер, відповідала інтересам економічної доцільності, проте сили в ній були нерівними.

Ключові слова: перші роки непу, місцеві державні промислові трести, госпрозрахунок, ринок.

Вступ. Період непу є одним з найсуперечливіших і найцікавіших у радянській історії. На превеликий жаль, перший в світовій історії і досить успішний, з точки зору досягнутих економічних показників, тогочасний досвід відродження ринкових відносин надто мало був використаний в сучасній Україні. Більше того, попри нові можливості, пов'язані з відкриттям архівів і зняттям ідеологічних обмежень, серед науковців спостерігається явне зниження інтересу до непівської проблематики [докл. див.: 1; 2, с. 92], а в її межах залишається чимало недостатньо досліджених питань.

Вказане стосується і державних госпрозрахункових об'єднань (трестів) місцевої промисловості у роки непу. Навіть з точки зору фактичного матеріалу в радянській історіографії маємо щодо них лише окремі відомості [див., напр.: 3-8]. Не змінилася на краще ситуація і зараз. У спеціальних працях з історії українських промислових трестів [9, 10] місцеві об'єднання згадуються надто побіжно, без системного аналізу. Відповідно, **метою даної статті** є хоча б частково заповнити вказану прогалину, зосередивши увагу на процесі формування місцевих державних промислових об'єднань в УСРР, під час якого закладалися їх особливості, у тому числі – і відмінності від трестів великої індустрії. Основними джерелами при її написанні стали як опубліковані (переважно – звіти місцевих радянських і господарських органів та місцева періодика), так і різні за характером і походженням архівні матеріали.

Виклад основного матеріалу. Утворення місцевих об'єднань розпочалося восени 1921 р. після рішень всеросійських та українських державних органів [11, с. 244-255; 12, оп. 2, спр. 13, арк. 223-224 та ін.], що накресливали основні завдання переходу до непу в промисловості. Зокрема, найпотужніші з націоналізованих підприємств об'єднувалися у республіканські та всеросійські трести, що підпорядковувалися, відповідно, Українській Раді Народного Господарства (УРНГ)

© В. В. Кабачек

та Всеросійській Раді Народного Господарства (ВРНГ). У віданні губернських рад народного господарства (ГРНГ, що діяли як відділи губвиконкомів) залишалися дрібні та середні підприємства, більшість з яких підлягала здачі в оренду, консервації або ліквідації. Найбільш важливі з підприємств ГРНГ зводилися у місцеві госпрозрахункові об'єднання.

Безпосередньо добором підприємств до складу місцевих трестів займалися ГРНГ під контролем радянських органів – 1 вересня 1921 р. такий порядок ухвалила Харківська губекономнарада [4, с. 92; 13, оп. 1, спр. 239, арк. 34] (економічні наради діяли в 1921-1924 рр. при виконкомах всіх рівнів як міжвідомчі комісії з господарських питань). Аналогічну процедуру бачимо при створенні місцевих трестів і по інших губерніях [див., напр.: 14, оп. 20, спр. 437, арк. 72, 75, 98-99]. Якщо мова йшла про розташовані далеко від губернського центру підприємства, до роботи залучалися повітові органи: 13 грудня 1921 р. Подільська губекономнарада затвердила постанову Проскурівської повітекономнаради про утворення Проскурівського комбінату [15, 20 грудня], а 2 січня 1922 р. президія Катеринославської губекономнаради – рішення Павлоградської повітекономнаради про переведення місцевого шкірзаводу на госпрозрахунок [16, оп. 1, спр. 70, арк. 15].

Місцеві господарники поступово відмовлялися від марнотратних намагань навантажити роботою якомога більше підприємств, без урахування наявних матеріальних ресурсів. Проводячи концентрацію виробництва, вони прагнули до максимального навантаження тих фабрик та заводів, що залишилися в їх безпосередньому управлінні. Сюди з підприємств, що закривалися, переводили найбільш кваліфікованих працівників, перевозили устаткування [див., напр.: 17, с. 40; 18, с. 81]. Динаміку процесу поступового зняття підприємств місцевої державної промисловості з держпостачання, переведення їх на госпрозрахунок і групування в трести (т. зв. «трестування») відображають дані по Харківській ГРНГ. З її діючих підприємств на держпостачанні 1 січня 1922 р. залишалися 40, 1 лютого – 16, а 1 березня – 12. Водночас на 1 січня 1922 р. працювало 13 окремих госпрозрахункових підприємств ГРНГ, а на 1 лютого – жодного, бо всі вони влилися до складу губернських промислових об'єднань [13, оп. 1, спр. 772, арк. 5-7]. На початку весни 1922 р. 99 підприємств Харківської ГРНГ були зведені у 16 трестів, а 37 залишалися у безпосередньому віданні ГРНГ [19, с. 62; 20, с. 54-59].

Як відзначалося в літературі, до середини 1922 р. трестування в місцевій українській промисловості було в основному завершено. На травень 1922 р. існувало 54 місцевих треста ГРНГ, які об'єднували 304 підприємства з 23156 робітниками та службовцями. По губерніях ці трести розподілялися досить нерівномірно: від 14 у Харківській до по 1 у Волинській та Катеринославській [див., напр.: 3, с. 60; 21, с. 53; 19, с. 60]. Проте подекуди цей процес тривав до осені 1922 р. – із звіту Полтавського губвиконкому, складеного вже після приєднання частини Кременчуцької губернії до Полтавської, бачимо, що місцевий Шкіртрест (4 заводи) було утворено в червні, а Текстильпром (5 фабрик) – у жовтні 1922 р. [22, оп. 1,

спр. 158, арк. 113зв.-114]. В подальшому ж кількість місцевих об'єднань і підприємств в них змінювалася через неодноразові реорганізації та переформування. Саме цим слід пояснити деякі розбіжності в цифрових даних щодо трестів місцевої промисловості УСРР у джерелах та літературі [див., напр.: 7, ч. 1-2, с. 525; 8, с. 159; пор.: 23, с. 71].

Особливістю місцевих промислових об'єднань України порівняно з великою промисловістю було використання при їх утворенні не тільки галузевого, а й територіального підходу, характерного для менш промислово розвинених губерній. Там не було достатньої кількості відповідних за розмірами й значенням підприємств для створення галузевих трестів. Тому їх поєднували за місцем розташування, як це було у Вінниці, де з 1 жовтня 1921 р. чавунно-ливарний і цвяховий заводи та механічний млин було зведено у Подільській промкомбінат [24, с. 37-38; 25, с. 71], або у Проскуріві, де керамічний, дріжджовий та чавунно-ливарний заводи звели у Проскурівський комбінат [15, 20 грудня]. Використання на Поділлі при створенні місцевих об'єднань територіального принципу відзначалося в історіографії [5, с. 143], але без з'ясування причин, без порівнянь з іншими регіонами та з певною абсолютизацією територіального підходу. Проте в лютому 1922 р. на Поділлі було створено і суто галузеве об'єднання – Поліграфпапіртрест [25, с. 84], працювали й інші. У більшості ж губерній УСРР переважав галузевий принцип: на Полтавщині серед об'єднань ГРНГ існував лише один територіальний комбінат (Георгіївське господарство), решта були галузевими [22, оп. 1, спр. 158, арк. 113зв.-114], на Харківщині й у Донбасі об'єднання були галузевими [26, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3; 27, оп. 1, спр. 124, арк. 64-65, спр. 7, арк. 57-57зв. та ін.].

При цьому варто відзначити ще одну особливість місцевої державної промисловості. Хоча в ній, як і у трестах УРНГ, основною госпрозрахунковою одиницею був трест, чимало окремих підприємств отримали права тресту і відповідну самостійність. І така ситуація спостерігалася не лише на етапі формування місцевих об'єднань: на початку жовтня 1922 р. в УСРР нараховувалося 49 т.зв. «автономних» підприємств [7, ч.1-2, с. 525]. Це дає підстави стверджувати, що, навіть формально, у місцевій державній промисловості, на відміну від великої, госпрозрахункові відносини сягали на більшу глибину.

До речі, серед вад госпрозрахунку трестів ВРНГ і УРНГ дослідники ще 20-25 років тому відзначали не тільки те, що він існував лише на рівні трестів і не доходив до рівня підприємств, а й те, що при їх утворенні та у подальшій діяльності система главків здебільшого механічно перетворилася на систему трестів [Див., напр.: 28, с. 93; 29, с. 240; 30, с. 122-123]. Та і в цьому плані місцеві об'єднання мали певні особливості. Так, при їх утворенні правління, як правило, складали працівники галузевих відділів ГРНГ, що підлягали ліквідації. Проте, це не було механічне пересадження з одного крісла до іншого, оскільки саме за рахунок місцевого апарату відбувалося загальне скорочення штатів УРНГ. Залишалися лише кращі, найбільш обізнані кадри. Наприклад, якщо до непу управління шкіряною промисловістю Полтавської ГРНГ налічувало 220 чол., то апарат Полтавського шкіртресту на початок 1923 р. (вже після ліквідації Кременчуцької губернії і

приєднання кременчуцьких шкірзаводів до полтавських) – лише 17 чол. [22, оп. 1, спр. 48, арк. 15зв].

Та й взагалі місцева державна промисловість раніше перейшла на госпрозрахункові відносини, була більше пов'язана з ринком, що обумовило більш високі порівняно з великою індустрією показники, у т.ч. – в питаннях оплати праці. Зокрема, заробітна плата в місцевих трестах була вищою за середню в державній промисловості УСРР: якщо в IV кварталі 1922 р. середньомісячна оплата промислових робітників України складала 17,9 бюджетних крб. [3, с. 232; 7, ч.1-2, с. 467], то на підприємствах Харківської ГРНГ вона ще в серпні 1922 р. становила 12 – 30 товарних (бюджетних) крб. – залежно від кваліфікації [13, оп. 1, спр. 1107, арк. 3; про зміст терміну «бюджетний карбованець», його обрахування та засіб використання при нарахуванні зарплати докл. див.: 31, с. 108-109]. А в цілому по місцевій промисловості України в 1922/23 госп. р. середньомісячна зарплата робітника становила 75 % довоєнної, тоді як в середньому по українській державній промисловості вона навіть у жовтні 1923 р. досягнула лише 63,2 % [7, ч.1-2, с. 585].

Здійснення господарської реформи у державній промисловості загостило одну з суттєвих суперечностей, яка вже первісно була закладена у радянську систему – між «центром» і «місцями». В даному випадку йшлося про підпорядкування підприємств та розпорядження доходами від їх діяльності. Хоча неписані реформи проголошували гасло розвитку місцевої ініціативи та декларували, що підприємства місцевого значення мають знаходитися у віданні ГРНГ, які саме підприємства мають місцеве, а які – загальнодержавне значення чітко визначено не було. Користуючись цим, республіканські та загальноросійські відомства під найрізноманітнішими приводами розгорнули справжній наступ на права місцевих органів, намагаючись перепідпорядкувати собі якомога більше їх підприємств, насамперед – найприбутковіші з них.

Поza межами впливу місцевої влади опинилися найкращі підприємства суто місцевого значення з переробки сільськогосподарської продукції – млини, олійниці тощо; вилучалися навіть цілі галузі (цукрова, горілчана та ін.). Особливий інтерес у центральних відомств викликали саме ті підприємства, на яких робота вже була налагоджена за рахунок зусиль губернських органів. На момент перепідпорядкування харчових галузей «центру» в Донбасі вже з успіхом діяв місцевий олійницько-млиновий трест [27, оп. 2, спр. 124, арк. 31, 34; 32, № 6-7, с. 47], на Поділлі – гуральний, підприємства якого завдяки зусиллям ГРНГ були забезпечені паливом та сировиною (значення цього в умовах гострої паливної і харчової кризи важко переоцінити) [25, с. 79; див. також: 33, № 1, с. 11; 34, с. 49-50; 35, с. 40]. Зрозуміло, ні про яке відшкодування на користь місцевої влади мова не йшла. А всі її клопотання щодо залишення в розпорядженні губернських органів хоча б окремих харчових підприємств [див., напр.: 36, оп. 1, спр. 10а, арк. 36; 25, с. 68] були марними. Чи не єдиною поступкою з боку «центру» стало утворення у Вінниці на базі того самого Подільського промкомбінату унікального об'єднання – фактично акціонерного товариства, що займало проміжне становище між місцевими та республіканськими трестами. 15 червня 1922 р. комбінат було реорганізовано в

Товариство Мук-Молот, до якого на рівних увійшли ГРНГ та Подільське відділення Українського мукомельного тресту (Укрмуту) [25, с. 71]. Але причини цього були суто технічні: механічний млин був нерозривно енергетично і технологічно пов'язаний з іншими підприємствами комбінату, які виявилися для Укрмуту «непрофільними».

Суперечки республіканських і місцевих органів стосовно перспективних підприємств мали повсюдний характер. «Місця» опиралися диктату могутніх центральних відомств як могли: скаржилися до УРНГ і уряду, керівних органів КП(б)У і РКП(б), публічно гостро критикували «загарбницькі» дії «центру» в пресі та на представницьких зібраннях, а подекуди – відповідали на зухвалість і свавілля із застосуванням власних адміністративних важелів. І, хоча сили були надто нерівними, подекуди це давало результати.

З цієї точки зору, показовою є історія з суконними фабриками в містечку Дунаївці (Подільська губернія). Свого часу там нараховувалося до 30 підприємств, але значну їх частину під час I світової війни було евакуйовано подалі від фронту [15, 12 лист.]. Ті ж, що залишилися, підпорядкувалися Подільській ГРНГ, яка восени 1921 р. готувала 4 найбільш великі з них до переведення на госпрозрахунок і об'єднання у місцевий трест. Проте, Укртекстиль (главк УРНГ), не поставивши до відома подільське керівництво, перепідпорядкував фабрики безпосередньо собі та навіть призначив новий склад правління та нового його голову – Фінкельштейна, що прибув з Харкова і заходився приймати справи. Реакція місцевих господарників була досить жорсткою. 28 листопада 1921 р. на об'єднаному засіданні кущового правління за участі представників ГРНГ та губернської РСІ дії Укртекстилю були охарактеризовані як самоуправство, грубе порушення існуючого порядку, згідно якого главки без рішення УРНГ та заключення ГРНГ не мали права вилучати підприємства у місцевих органів, повноваження Фінкельштейна визнані недійсними, а завкущем Шору було оголошено догану «за незаконну передачу справ Фінкельштейну». Відповідну телеграму ГРНГ надіслав до УРНГ [37, оп. 1, спр. 550, арк. 30-32]. В результаті губернським органам вдалося зберегти підприємства у своєму розпорядженні. Місьцеве об'єднання «Дунсукно» стало найпотужнішим на Поділлі і надалі працювало досить успішно.

Наступ на права «місць» наприкінці 1921 р. був настільки потужним, що представники центральних відомств взагалі пропонували ліквідувати ГРНГ або перетворити їх на суто фіскальні органи з наглядом за орендною промисловістю. Такі підходи зустріли гостру критику з боку місцевих господарників. Зокрема, черговий номер журналу Донецької губекономнаради від 15 грудня 1921 р. відкривався статтею С. Альперовича «Задачі економнарад», в якій автор відзначав: хоча промислові підприємства Донецької ГРНГ дрібні й незначні, на них постійно зазіхають різні главки, а через те, що майже вся місцева промисловість працює на велику індустрію Донбасу, це (за логікою декретів «центру») може в перспективі не залишити губекономнаradі взагалі ніяких прав по управлінню промисловістю [32, № 10-11, с. 1]. Майже одночасно і делегати VI губернського з'їзду рад Харківщини рішуче висловилися проти «ліквідаторських ухилів» УРНГ та наголосили в

резолуції: ГРНГ має перетворитися з органа, що відає промисловістю, на орган по управлінню державними місцевими підприємствами [13, оп. 1, спр. 393, арк. 264-265, 287]. Такі упереджувальні удари мали ефект – в подальшому питання про ліквідацію ГРНГ вже не порушувалося, під різними назвами (ГРНГ, губернські відділи місцевої промисловості, після ліквідації губернській – окружні відділи місцевої промисловості або підвідділи у складі окружних відділів місцевого господарства) вони діяли протягом всього періоду непу.

Проте, це були, хоча і вагомі, але поодинокі успіхи. Загальна тенденція зазіхання на місцеві підприємства, започаткована в 1921 – 1922 рр., зберігалася і надалі. Як відзначав голова Харківського окружного відділу місцевої промисловості В.М. Макагон на III окружному з'їзді рад Харківщини (10 – 16 травня 1926 р.), на початку 1920-х рр. УРНГ значною мірою залишала «місцям» зруйновані та малопотужні підприємства, а як тільки місцеві господарські органи їх відроджують – одразу ж виникає питання про їх вилучення до республіканського бюджету. Це, на його думку, були не окремі випадки, а цілеспрямована лінія УРНГ, яка все більше «обростала» підприємствами суто місцевого значення. Відтак, якщо в середньому на одному підприємстві в російській місцевій промисловості працювало понад 200 чол., то в українській – лише 78 чол. [38, ф. Р-845, оп. 2, спр. 366, арк. 176-177]. Показово, що голова РНК України В.Я. Чубар у своєму заключному слові на цьому з'їзді навіть не знайшов що відповісти, хоча в питаннях промисловості орієнтувався, зважаючи на його попередні посади, досить непогано. Як неважко помітити, проблема, що виникла, проте так і не знайшла свого вірного розв'язання на початку 1920-х рр., давалася взнаки і в подальшому, призвела до надмірної централізації в управлінні державними підприємствами України, обмеження прав місцевих органів державної влади та можливостей місцевих бюджетів.

Радянські історики майже не звертали уваги на вказану проблему. Здається, тільки В.І. Яненко обмежився побіжною фразою: «нерідко місцеві радянські і господарські органи, виходячи з місницьких інтересів, чинили опір створенню республіканських трестів» [21, с. 53]. З сучасних же науковців можна згадати хіба що В.І. Гринчуцького, який, відзначивши прагнення керівництва великих трестів залучити до їх складу якомога більше підприємств (у т.ч. – за рахунок суто місцевих) з метою позбутися конкуренції та наявність багатьох конфліктів з цього приводу, звів все в основному до т.зв. «трестоманії», яка, мовляв, охопила ГРНГ, та викликаних нею міжвідомчих чвар. До того ж він вважав, що скарги і протести «місць» не мали ніякого результату, а суперечки між губернськими і республіканськими органами «дещо уляглися» після появи наказу УРНГ від 26 серпня 1922 р., який зобов'язував республіканські трести отримувати письмову згоду місцевих органів на передачу підприємств тресту [9, с. 32-36]. Проте, як бачимо, реальна картина була дещо іншою, навіть вказане розпорядження не було чимось принципово новим. Нерівна боротьба «центру» й «місць» на цьому не припинилася, що визнав і сам дослідник [9, с. 35]. Певна суперечливість вказаних висновків і оцінок тернопільського історика пояснюється, вірогідно, впливом використаних ним джерел, що подають переважно точку зору УРНГ.

Висновки. Отже, формування місцевих державних госпрозрахункових промислових об'єднань відбулося в межах господарської реформи в промисловості 1921 – 1922 рр., пов'язаної з її пристосуванням до умов нової економічної політики та частковим відродженням ринкових відносин. Вже на цьому етапі визначилися їх певні особливості порівняно з великою індустрією. Зокрема, серед таких варто відзначити: застосування поруч із галузевим і суто територіального принципу формування, наявність значної кількості окремих самостійних госпрозрахункових підприємств з правами тресту, значно більше скорочення адміністративного персоналу. Місцева державна промисловість взагалі була значно більше орієнтована на споживчий ринок, що обумовило більш успішне її відродження. Ця обставина, у поєднанні з відсутністю чіткої нормативної бази, вочевидь, не в останню чергу підштовхувала центральні, насамперед – республіканські, відомства до постійних спроб вилучити на свою користь найбільш ефективні та прибуткові місцеві підприємства, що істотно послаблювало не лише місцеву промисловість УСРР, а й можливості місцевих бюджетів. Місцеві керівники опиралися централістським зазіханням як могли і подекуди навіть досягали певних успіхів. Боротьба місцевої влади з республіканськими відомствами об'єктивно носила в основному прогресивний характер, відповідала інтересам економічної доцільності, проте сили в ній були надто нерівними.

Список літератури: 1. Коцур Г. Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук / Г. Г. Коцур. – К., 2001. – 18 с. 2. Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О. А. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 92-102. 3. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 373 с. 4. Духопельников В. М. Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921-1925): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. М. Духопельников. – Харьков, 1979. – 241 с. 5. Кулаев В. Г. Борьба КП(б) Украины за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в восстановительный период (1921-1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Г. Кулаев. – К., 1973. – 198 с. 6. Самофалов В. М. Комуністична партія Укарїни в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.) / В. М. Самофалов. – К.: Держполітвидав, 1963. – 378 с. 7. Черненко Н. В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / Н. В. Черненко. – К., 1961. – Ч. 1-2. – IX, 602, [2] с.; Ч. 3. – 399, 21, [2] с. 8. Шиян К. К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.) / К. К. Шиян. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 303 с. 9. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки / В. І. Гринчуцький. – К.: Наук. Думка, 1997. – 178 с. 10. Хмельницька Л. В. Промислові трести України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Л. В. Хмельницька. – К., 2004. – 16 с. 11. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 15-ти т. – Т. 1: 1917-1928 гг. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд Р-2: Рада Народних комісарів Української РСР. 13. Державний архів Харківської області. Фонд Р-203: Харьковский губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). 14. Центральний державний архів громадських організацій України. Фонд 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України. 15. Вісті (Известия) Подгубвиконкому, губкому КП(б)У, губпрофради. – 1921 р. 16. Державний архів Дніпропетровської області. Фонд Р-2741:

Преображенский сельский Совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (сельсовет), с. Преображенское Томаковской волости Екатеринославского уезда и губернии. **17. Народное хозяйство** Екатеринославщины: ежемесячный орган Екатеринославского губернского экономического совещания. Екатеринослав. – 1921. – № 1-2: август – сентябрь. **18. Черкащина в период** відбудови народного господарства (1921 – 1925): 36. док. і м-лів. – Черкаси: Обл. книжково-газетне вид-во, 1962. – 327 с. **19. Кудлай О. С.** Борьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства (1921-1925) / О. С. Кудлай. – Харків: Кн. вид-во, 1961. – 208 с. **20. Отчет Харьковского** губернского экономического совещания. 1 октября 1921 г. – 1 апреля 1922 г. – Харьков: Госиздат, 1922. – 410 с. **21. Яненко В. І.** Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу / В. І. Яненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48-57. **22. Державний архів** Полтавської області. Фонд Р-1503: Полтавський губернський исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). **23. Тичина А. К.** До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920-1925 рр.) / А. К. Тичина // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7. – С. 62-72. **24. Хозяйственное строительство** Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету за август – декабрь 1921 года. – Винница: 1-я гостипография, 1922. – 195 с. **25. Отчет Подольского** губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Апрель – сентябрь 1922 г.: С приложением краткого исторического обзора советского строительства и народного хозяйства на Подолии за 1917–1922 гг. – Винница: 1-я Гостипография, 1922. – VI, 416 с. **26. Державний архів** Харківської області. Фонд Р-869: Харьковский окружной отдел местной промышленности Харьковского губисполкома. **27. Державний архів** Донецької області. Фонд Р-1146: Донецкий губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). **28. Кульчицький С. В.** Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 88 – 93. **29. Бокарев Ю. П.** Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: Источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев. – М.: Наука, 1989. – 310 с. **30. Танцюра В. И.,** Черная Н. В. Проблемы управления государственной промышленностью Украины в период НЕПа / В. І. Танцюра // Вестник Харьк. ун-та. – № 375. Проблемы политической истории Украины. – Харьков, 1993. – С. 119 – 126. **31. Бойко Н. К.** Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20 – 30-х годов) / Н.К. Бойко. – К.: Вища школа, 1990. – 155 с. **32. Хозяйство Донбасса:** орган Донецкого губернского экономического совещания. Бахмут. – 1921 г. **33. Хозяйство Подолии:** ежемесячный журнал Подольского губернского экономического совещания. Винница. – 1922 г. **34. Стенографический отчет** 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3–5 декабря 1921 г. – [Винница]: Издание Информстат. подотдела отдела управления Подольского губисполкома, 1922. – 58 с. **35. Отчет Подольского** губернского исполнительного комитета за 1923 год 4-му губерньскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница: Подол-Печать, 1924. – 83 с. **36. Державний архів** Дніпропетровської області. Фонд Р-158: Исполнительный комитет Екатеринославского губернского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). **37. Державний архів** Вінницької області. Фонд Р-992: Подольский губернский совет народного хозяйства. **38. Державний архів** Харківської області. Фонд Р-845: Харьковский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окрисполком).

Надійшла до редколегії 13.02.2014 р.

УДК 94(477) «192»:334.713

Формування місцевих державних промислових об'єднань на початку непу / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 48-56. Бібліогр.: 38 назви. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена формуванню місцевих державних госпрозрахункових об'єднань у 1921-1922 рр. Визначено їх особливості порівняно з трестами великої індустрії. Місцеві керівники опиралися зазіханням з центру як могли і подекуди досягали певних успіхів. Боротьба місцевої влади з республіканськими відомствами носила в основному прогресивний характер, відповідала інтересам економічної доцільності, проте сили в ній були нерівними.

Ключові слова: перші роки непу, місцеві державні промислові трести, госпрозрахунок, ринок.

УДК 94(477) «192»:334.713

Формування місцевих державних промислових об'єднань на початку непу / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 48-56. Бібліогр.: 38 назви. – ISSN 2079-0813.

Стаття посвящена формуванню местных государственных хозрасчетных объединений в 1921-1922 гг. Определены их особенности по сравнению с трестами крупной индустрии. Местные руководители противились посягательствам из центра как могли и кое-где достигали определенных успехов. Борьба местной власти с республиканскими ведомствами носила в основном прогрессивный характер, соответствовала интересам экономической целесообразности, но силы в ней были неравными.

Ключевые слова: первые годы нэпа, местные государственные промышленные тресты, хозрасчет, рынок.

The article is devoted to the foundation of local state commercial self-supporting basis unities in 1921-1922. Their peculiar features in comparison with trusts of great industry are presented. Local leaders resisted the encroachment of the centre as they could, and in some places reached certain success. The struggle of the local authorities with the Republican authorities was mainly of a progressive nature, in the interests of economic expediency, but the forces were unequal.

Key words: first years of NEP, local state industrial trusts, commercial calculation, market.

О. В. КРАВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент, УкрДАЗТ, Харків

**ПІДКИДЬКИ ЧИ ЗНАЙДИ?:
ДЕРЖАВНА ТА СУСПІЛЬНА ОПІКА НАД
НЕЗАКОННОНАРОДЖЕНИМИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розглядається процес становлення і розвитку системи опіки над незаконнонародженими дітьми на українських землях Російської імперії. Проаналізовано діяльність Приказів громадської опіки, земств, добродійних товариств у сфері опіки підкидьками. Встановлено регіональні особливості цього процесу. На початку ХХ ст. стало зрозумілим, що без залучення держави до справи опіки підкидьками не обійтися, оскільки приватні установи, обмеженні у фінансуванні, були неспроможні вирішити цю проблему.

Ключові слова: опіка, незаконнонароджені, підкидьки, Прикази громадської опіки, земства, сирітські будинки, притулки.

Вступ. Проблема позбавлення від незаконнонароджених дітей, а від того підкидання, вбачається нам старою як світ. Причинами цього явища були страх, сором, засудження з боку громади, яка по-суті штовхала матір до дітозгубництва. Взагалі, ставлення до дитини було не занадто толерантним: дітозгубництво не лише не каралось законами, а у деяких випадках навіть визначалось, що обумовлювалося політичними та економічними чинниками [1, 295].

З прийняттям християнства піклування над підкидьками взяла на себе Церква: притулки для незаконнонароджених влаштовувались при церквах і монастирях – ці заклади стали прототипом майбутніх виховних будинків. До поширення ідей гуманізму та епохи Відродження ставлення суспільства до незаконнонароджених дітей було вкрай негативним, світське законодавство ставилось до знедолених презирливо й суворо.

Перші виховні будинки для незаконнонароджених дітей утворювались з ініціативи приватних осіб і були відкриті в Італії, а згодом у Франції. Дітей підкидали у спеціальні «тури» (tour), залишаючи у таємниці особу, яка приносила немовля. Італійський виховний будинок – найдавніший у Європі – був відкритий у Мілані 787 р. архієпископом Дітеєм [1, с. 303].

Вперше у російській історіографії проблема опіки над незаконнонародженими знайшла відображення у наукових працях ХІХ ст. Дослідження відомого юриста О. І. Загоровського були присвячені аналізу російських законів щодо позашлюбних дітей. Автор наполягав на проведенні законодавчої реформи, спрямованої на розширення прав незаконнонароджених [2–4]. Лікар-педіатр І. В. Троїцький у брошурі «К вопросу о призрени подкидышей» виділив три основні системи опіки

над покинутими дітьми [5, с. 13], розглядав питання про причини незадовільного ведення та способів впорядкування опіки над підкидьками [5, с. 3].

Історію виховних сирітських закладів для покинутих дітей досліджували педагог О. Ф. Селіванов [6] та доктор медицини М. В. Яблоков [1]. У ряді публікацій вивчались регіональні аспекти опіки над підкидьками, соціальний та правовий стан покинутих дітей [7–14].

У 1910 р. вийшла монографія доктора медицини М. Д. Ван-Путерена, у якій автор головну увагу зосередив навколо проблеми піклування над підкинутими дітьми з боку Приказів громадської опіки, губернських та повітових земств, міських управлінь, Відомства установ імператриці Марії та добродійних товариств і приватних осіб [15].

Фундаментальна праця юриста С. Е. Термена складалася з трьох розділів: 1) історичний нарис опіки над нещаснонародженими у Росії, 2) нарис розвитку та діяльності імператорського Санкт-Петербурзького виховного будинку, 3) реформи опіки над покинутими дітьми [16].

Проте, узагальнюючих праць, присвячених вивченню розвитку опіки над незаконнонародженими підкинутими сиротами в Україні, бракує.

Метою даної статті є аналіз діяльності державних і суспільних інституцій у сфері опіки над незаконнонародженими на українських землях у складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. У Росії першими установами для незаконнонароджених дітей були сиротинці, створені у 1707 р. з особистої ініціативи новгородського митрополита Іова у Холмово-Успенській обителі. Згодом у Новгороді їх було до 10, де виховувались близько 3 тис. дітей [1, с. 315].

У 1715 р. Петро I видав указ про влаштування при церквах «сиропитательных гошпиталей» з таємним прийомом, утримання яких покладалось на міський кошт і на приватні пожертвування.

1 вересня 1763 р. Катерина II видала маніфест про відкриття виховних будинків за проектом І. І. Бецького. За часів Катерини II сиротинці були відкриті з приватної ініціативи, крім Москви та Петербурга, ще в 20 містах [1, с. 321], у тому числі 1763 р. значковим товаришем Гулевичем у Ніжині та 1789 р. Рудневим у Києві, але у 1828 р. усі виховні будинки, крім столичних, були закриті [15, с. 82–83]. Отже, опіка над незаконнонародженими покладалась на виховні будинки Приказів громадської опіки. На 1857 р. у віданні Приказів громадської опіки Російської імперії був лише 21 сирітський будинок [6, с. 201]. В Україні сирітські будинки Приказів громадської опіки діяли у Житомирі, Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові. Виховні будинки – у Києві, Одесі та Харкові. Кам'янець-Подільський Приказ громадської опіки приймав дітей згідно ст. 545 Т. 13 Статуту громадської опіки, тобто тільки доставлених поліцією підкидьків і переданих на виховання. Житомирський Приказ громадської опіки віддавав підкидьків, доставлених поліцією, приватним особам за плату 2,5 руб. на місяць до 12-річного віку. Потім вихователі залишали дітей на постійно безоплатно [15, с. 85].

З 1864 р. турбота про покинутих дітей переходила від Приказів громадської опіки до компетенції земств. На думку М. Гінзбурга земства, для яких опіка над підкидьками була обов'язковою, повинні були бути поділені на три категорії: 1) земства, у яких існувала опіка протизаконна: діти, доставлені поліцією, відправлялись до окремих притулків, влаштованих за типом столичних виховних будинків (Таврійське, Харківське та Херсонське); 2) земства, у яких існувала опіка законна, відповідно до ст. закону від 3 червня 1828 р., тобто притулків не було, а діти, доставлені поліцією, віддавались благодійникам на виховання за відому плату (Полтавське); 3) земства, у яких існувало піклування, що нагадувало діяльність Приказів громадської опіки після закону 1828 р. – окремих притулків не було, а дітей віддавали до жіночих богаділень (Катеринославське) [12, с. 608].

Підкинутих дітей залишали поблизу дверей притулків, біля будинків багатих осіб, іноді з приткнутими записками, в яких повідомлялось ім'я, факт хрещення, інша інформація. Знайд доправляли до поліцейських дільниць, розшукували родичів чи близьких, а потім передавали до відповідних земських, міських або добротинних установ.

Передача земствами знайдених немовлят в села на виховання й годування мала свої недоліки: виникали складності щодо їх медичного догляду; був поширений промисловий характер прийому дітей у родини (тобто дітей брали, щоб заробити), що негативно відображалось на їхній подальшій долі; були поширені венеричні хвороби (сифіліс) в родинах годувальниць, які передавались немовлятам під час годування.

Херсонське земство отримало від Приказу громадської опіки усього шість підкидьків [13, с. 132]. Земський притулок був організований за типом столичних виховних будинків, земство стало одним з найенергійніших у плані опіки над підкидьками, витрачало на це значні капітали. У 1868 р. земство влаштувало будинок для підкидьків з таємним прийомом [17, с. 179].

За перші 30 років існування Херсонського земського притулку для підкидьків у ньому перебувало 10 095 дітей, з яких 6188 померло, 2275 (22,75 %) було віддано на опіку та 1612 (15,97 %) залишались на наступний рік [13, с. 133]. Тривалий час зберігався таємний прийом підкидьків до притулку, але у 1904 р. він був замінений відкритим. До притулку приймалися діти не старші одного року таких категорій: 1) позашлюбні немовлята, які втратили матерів; 2) позашлюбні немовлята матерів, які через бідність не могли утримувати дітей; 3) підкидьки, ніким не прийняті на виховання. Підкидьки приймалися винятково через поліцію. Якщо мати, яка віддала дитину, бажала годувати її у себе вдома – вона отримувала грошову допомогу. Законні діти не старші 10 місяців допускались на тимчасове годування до річного віку, якщо мати не могла годувати його грудьми [13, с. 133].

За звітом за 1903 р. видно, що за рік було прийнято до Херсонського притулку 724 немовля, з них за фізичними даними нормальному розвитку відповідали лише 68 %. Протягом року померло 434 дитини, смертність серед недоношених досягала 83 %, серед слабонароджених – 51 %, серед нормальних – 39 %. Серед усіх померлих дітей – 84 % становили немовлята до року. Загальний відсоток смертності

мав тенденцію до зниження: за 1874–1883 рр. померло 78,63 % вихованців, а за 1894–1903 рр. – 55,62 % [13, с. 133].

У Чернігові існував сирітський будинок, але підкидьків там очевидно не утримували, а роздавали на виховання приватним особам за плату 2–5 руб. на місяць. У 1885 р. земська управа згадувала про трьох підкидьків до 3 років, у 1901 р. земство опікувалось 42 підкидьками [15, с. 359].

Участь міст у заснуванні та підтримці закладів для покинутих дітей не набула на українських землях широкого розповсюдження. Наскільки нам вдалось з'ясувати, в Одесі існував міський сирітський притулок, вихованці-підкидьки якого з 1868 р. за рішенням міської думи були прийняті під опіку «Одеського товариства піклування безпорадними немовлятами й найбільшніми породіллями». З 1873 р. притулок отримав назву Павловський на честь Новоросійського генерал-губернатора П. Є. Коцебу (1801–1884 рр.) [18, с. 5].

У Керчі Таврійської губернії теж існував міський притулок для підкидьків, який отримував щорічно субсидії від Таврійського губернського земства в 500 руб. [15, с. 294].

У губерніях Правобережної України, де не було земств, продовжували функціонувати Прикази громадської опіки. У Кам'янець-Подільському та Житомирі вони опікувались підкидьками, доставленими поліцією та утримували дітей при лікарнях та богадільнях, а потім роздавали на виховання у села.

З 1857 р. у Києві при сирітському будинку існувало відділення для підкидьків, яке знаходилось у віданні Приказу громадської опіки. Щорічно там утримувалось у середньому 118 дітей у самому притулку та 598 – поза його межами [13, с. 130]. У Київському притулку підкидьків реєстрували, хрестили, годували грудьми та віддавали на платне виховання за 3 руб. на місяць. Після досягнення дітьми 12 років – плата припинялась [13, с. 131]. У 1904 р. відділення було перейменоване на притулок для підкидьків [15, с. 100].

Підкидьків виховували також приватні особи та добродійні організації. З ініціативи Харківського земства у 1874 р. виникло товариство опіки над безпритульними малолітніми сиротами. За цей час і до 1902 р. під його опікою перебувало 11 636 дітей, товариство мало власний будинок і капітал в 250 тис. руб. [6, с. 197]. Але, як відзначав І. В. Троїцький, смертність серед вихованців Харківського товариства була однією з найвищих у Російській імперії – 62,86 %, а у Київському притулку для підкидьків – однією з найнижчих – 13,28 % [5, с. 23].

Притулок для сиріт і підкидьків був освячений 5 жовтня 1897 р. у Кременчуці. Приміщення придбав комітет товариства допомоги бідним з ініціативи голови товариства В. В. Колачевської [19, с. 75]. Товариство допомоги бідним було одним з найстаріших у Кременчуці – воно виникло у 1863 р., а притулок для малолітніх на 40 місць відкривало у 1882 р. У 1899 р. у закладі постійно проживало 18 хлопчиків та 25 дівчаток, а ще один хлопчик та 5 дівчаток приходили [20, с. 565]. Єлисаветградське благодійне товариство в Херсонській губернії у 1891 р. заснувало притулок для покинутих немовлят [20, с. 934]. Діяльність товариства так з часом розвинулась, що на 1902 р. під його опікою перебувало вже близько 350 дітей віком

від кілька місяців до 8–9 років. На утримання підкидьків витрачалось майже 2/3 бюджету товариства, тобто близько 7 тис. руб. на рік. Через брак коштів і відмову Херсонського земства визнати притулок філією Херсонського притулку для підкидьків, Єлисаветградське товариство з 1902 р. припинило прийом покинутих дітей [21, с. 448].

При деяких притулках Відомства установ імператриці Марії відкривались спеціальні відділення для опіки над підкидьками – малолітніми сиротами. У Катеринославському притулку губернського опікунства дитячими притулками таке відділення існувало з 1893 р. [20, с. 168].

Наприкінці XIX ст. між земствами та міськими управліннями поступово зароджувався перманентний конфлікт через питання, чи повинні земські установи опікуватися покинутими на території міст дітьми і яка у цьому роль міських органів влади. Аргумент був такий: «головна маса підкидьків – продукт міста, а не повітів» [15, с. 296]. У 1896 р. в особливій доповіді на засіданні Таврійської губернської земської управи чи не вперше зазначалось про необхідність залучення міст до участі у витратах на опіку підкидьків, адже саме міста були «головними постачальниками підкидьків», але за роз'ясненням міністерства внутрішніх справ вони були звільнені від обов'язкової участі в утримуванні покинутих дітей [21, с. 443].

Законодавство Російської імперії стосовно статусу незаконнонароджених дітей було недосконалим, його радикальні зміни відбулись лише на початку XX ст., коли було прийнято закон про покращення становища позашлюбних дітей. Спеціальна комісія VIII Пироговського з'їзду, яка займалась питаннями опіки підкинутих дітей, запропонувала внести зміни до цивільного законодавства й назву «незаконнонароджені» діти замінити на «позашлюбні», що й було зроблено за новим Законом 3 червня 1902 р. [13, с. 139–140].

Св. Синодом були дані роз'яснення, що позашлюбних дітей, народжених після видання Закону 1902 р., необхідно було записувати на ім'я матерів, але без додавання слів «незаконнонароджений» або «позашлюбний». Навіть єпархіальне начальство дозволяло клопотати про виключення цих слів з метричних актів до видання Закону 3 червня 1902 р. Приписки «незаконнонароджений» або «позашлюбний» щодо осіб узаконених дозволялось виключати з метричних записів [22, с. 112].

Але і на початку XX ст. кількість покинутих незаконнонароджених дітей залишалась високою, крім того часто підкидали й законних дітей. Особливо багато підкидьків було у промислових регіонах, до певної міри підкидання полегшувалось залізничним сполученням.

За даними М. Гінзбурга кількість позашлюбних народжувань і підкидань на 1 кв. версту у 29 земствах найбільшою була у Московському земстві – 74 особи, у Полтавському – 57 осіб, у Харківському – 46, у Херсонському – 30, у Катеринославському – 30, у Таврійському 17 [12, с. 609, 620]. Таврійське земство щорічно витрачало на утримання підкидьків 20 тис. руб., Херсонське – 12 тис. руб. [12, с. 611].

На початку ХХ ст. справа опіки над підкидьками залишалась не вирішеною. Як писав у 1913 р. автор статті «О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России», у «20 губерніях Росії нема слідів установ для безпритульних дітей, а у тих містах і губерніях, де вони є, часто мають випадковий характер» [13, с. 127]. У Росії діяла досить складна й недосконала система опіки покинутих дітей: у губерніях, де не було земств, функціонували Прикази громадської опіки, існували притулки для дітей, організовані різноманітними добродійними товариствами, відділення для підкидьків при притулках Відомства установ імператриці Марії. В одних губерніях опікувались підкидьками, доставлені поліцією, в інших практикувалась жозефінська система (опіка над дітьми, доставленими з пологових відділень), у третіх діяли виховні будинки на зразок столичних. Одні установи практикували таємний прийом дітей, інші – відкритий, одні утримувалися коштом земств і міст, інші – за рахунок приватних добродійних капіталів. В окремих губерніях підкидьки утримувалися у спеціальних призначених для цього притулках, в інших – у богадільнях (Миколаїв) і пологових притулках [13, с. 129].

Автор цього нарису приходить до досить прогресивних на той час висновків, що опіка над безпритульними дітьми повинна бути розділена на декілька моментів: 1) допомога матерям; 2) опіка підкидьків у виховних будинках; 3) сприяння до усиновлення; 4) патронаж над вихованцями [13, с. 150]. «Складним є питання у чийх руках повинна бути зосереджена справа опіки над безпритульними дітьми. ... Безумовно, у принципі справа опіки повинна бути доручена земствам та містам, як установам, покликаним турбуватися про місцеві потреби. Але не підлягає сумніву, що у такому складному питанні, як турбота про позашлюбних дітей, існують такі складні завдання, вирішити які по силі має тільки держава» [13, с. 151].

Висновки. Отже, перші заходи щодо організації опіки над незаконнонародженими дітьми у Росії були реалізовані на початку ХVIII ст. Петром I. Він запровадив покарання матерів, які намагались позбутися «ззорних» немовлят. Діти виховувались у шпиталях і головним завданням держави було збереження їхнього життя. Як їх тільки не називали у народі: незаконнонароджені, соромні, підкидьки, нещаснонароджені, знайди, покинуті, підкинуті, позашлюбні, бездоглядні та безпритульні. Доктор І. В. Троїцький, називав підкидьків «істотами, які по суті нікому не належали, але у той же час такими, що завжди ризикували стали власністю будь-кого, хто забажає» [5, с. 1]. Характеризуючи ставлення до підкидьків суспільства, автор підкреслював, що воно було «то занадто старанне, то надто поверхневе, то просто жорстоке, проте вся провина підкидьків полягала лише у самому факті появи їх на світ» [5, с. 1].

Земства українських губерній практикували два способи опіки над покинутими дітьми – таємний прийом до спеціально організованих притулків та відкритий, коли знайду тимчасово утримувало земство до відправлення на виховання родинам годувальниць до 12-річного віку.

Губернські та повітові земські управи засновували та фінансували відповідні притулки для вихованців-підкидьків (Херсонське), віддавали дітей годувальницям в

села за певну фіксовану оплату або видавали грошову допомогу міським управлінням (у Керчі). Харківське земство передавало дітей Харківському товариству опіки над безпритульними малолітніми сиротами, Полтавське – по досягненню дітьми 2-річного віку віддавало їх дамському добродійному товариству. Катеринославське й Таврійське земства – відправляли підкидьків у сільські або міські родини, де діти зазвичай залишались [12, с. 74].

На жаль, смертність серед дітей-підкидьків була найбільшою серед інших категорій сиріт. Деякі щасливці знаходили прийомних батьків – їх всиновлювали. Але доля інших не була такою втішною.

На початку ХХ ст. стало зрозумілим, що без глобального залучення держави до справи опіки підкидьками не обійтися, оскільки приватні добродійні товариства та земства, обмежені у фінансуванні, були неспроможні вирішити цю важливу соціальну проблему.

Список літератури 1. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах / Н. В. Яблоков // Трудовая помощь. – 1901. – № 3. – С. 294–323; № 4. – С. 417–442; № 6. – С. 1–17; 2. Загоровский А. О незаконных детях по русскому законодательству // Вестник Европы. – 1882. – Кн. 3, март. – С. 379–404; 3. Загоровский А. И. О незаконнорожденных по иностранным гражданским кодексам и русскому гражданскому праву / А. И. Загоровский // Журнал министерства юстиции. – 1898. – № 3. – С. 1–27; № 5. – С. 1–44; 4. Загоровский А. И. О внебрачных детях по новому закону (3 июня 1902 г.) в связи с постановлениями о них западноевропейских гражданских кодексов / А. И. Загоровский. – Одесса: Экон. тип., 1903. – 85 с.; 5. Троицкий И. К вопросу о призрении подкидышей / И Троицкий. – Б. м., б. и., б. г. – 24 с.; 6. Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних / А. Ф. Селиванов // Общественное и частное призрение в России. – СПб.: Тип. имп. акад. наук, 1907. – С. 185–214; 7. Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии / С. Звенигородский // Врачебная хроника Харьковской губернии. – 1911. – № 5. – С. 430–469; 8. Александровский Н. Призрение покинутых детей в Харьковской губернии / Н. Александровский // Трудовая помощь. – 1912. – № 5. – С. 517–524; 9. Призрение подкидышей в Херсонском земстве. Підпис: В. Г.; // Трудовая помощь. – 1899. – № 8. – С. 274–278. 10. Жижиленко В. Призрение подкидышей земствами в 1903–1906 гг. / В. Жижиленко // Трудовая помощь. – 1908. – № 7. – С. 138–168; 11. Некоторые сводные данные о современном положении подкидышей и внебрачных детей в России. Підпис: А. К. // Трудовая помощь. – 1914. – № 4. – С. 384–391; 12. Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России / Н. Гинзбург // Трудовая помощь. – 1904. – № 4. – С. 491–518; № 5. – С. 595–621; № 6. – С. 72–102; 13. О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. Підпис: Д-о // Трудовая помощь. – 1913. – № 7. – С. 127–153; 14. О мерах к улучшению системы призрения покидаемых незаконнорожденных детей. Підпис: К-в Д. // Детская помощь. – 1887. – № 23. – С. 750–756; № 24. – С. 786–790; 15. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах / М. Д. Ван-Путерен. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1910. – IV, 670, 86 с.; 16. Термен С. Э. Призрение несчастнорожденных в России / С. Э. Термен. – СПб.: Ю. Мансфельд, 1912. – VIII, 245 с.; 17. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. – Херсон: Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. – 299 с.; 18. Спира Ф. О. 1864–1914. Историческая записка о деятельности общества для призрения младенцев и родильниц за пятидесятилетие его существования / Сост. Ф. О. Спира. – Одесса: Тип. Хрисогелос, 1915. – 14 с.; 19. Роговский С. Общество вспомоществования бедным в гор. Кременчуге / С. Роговский // Вестник благотворительности. – 1897. – № 12. – С. 75–

76; **20.** Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии: В 3 т. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. – Т. 2. – 986 с.; **21.** По разным вопросам: призрение подкидышей // Трудовая помощь. – 1902. – № 3. – С. 435–449; **22.** Обзор церковной и общественной жизни в России и за границей // Вера и жизнь. – 1913. – № 14–15. – С. 112.

Надійшла до редколегії 18.03.2014 р.

УДК 94(477):64.044.26

Підкидьки чи знайди?: державна та суспільна опіка над незаконнородженими в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. / О. В. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків:НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 57-64. Бібліогр. : 22 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглядається процес становлення і розвитку системи опіки над незаконнородженими дітьми на українських землях Російської імперії. Проаналізовано діяльність Приказів громадської опіки, земств, добродійних товариств у сфері опіки підкидьками. Встановлено регіональні особливості цього процесу. На початку XX ст. стало зрозумілим, що без залучення держави до справи опіки підкидьками не обійтися, оскільки приватні установи, обмежені у фінансуванні, були неспроможні вирішити цю проблему.

Ключові слова: опіка, незаконнороджені, підкидьки, Прикази громадської опіки, земства, сирітські будинки, притулки.

УДК 94(477):64.044.26

Подкидыши или найденыши?: государственная и общественная опека над незаконнорожденными в Украине в конце XVIII – начале XX вв. / О. В. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків:НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 57-64. Бібліогр. : 22 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается процесс становления и развития системы призрения незаконнорождённых детей на украинских землях в составе Российской империи. Проанализирована деятельность Приказов общественного призрения, земств, благотворительных обществ в сфере призрения подкидышей. Показаны региональные особенности этого процесса. В начале XX в. стало понятным, что без привлечения государства к делу опеки подкидышами не обойтись, поскольку частные учреждения, ограниченные в финансировании, были неспособны решить эту проблему.

Ключевые слова: призрение, незаконнорождённые, подкидыши, Приказы общественного призрения, земства, сиротские дома, приюты.

The article covers the establishment and development process of the care system for illegitimate children on the Ukrainian lands within the Russian Empire. There have been analyzed the activity of the Commands for the public care, country councils, charitable institutions in the field of care for foundlings. Also there have been shown the regional special features of this process. In the beginning of XX century it became clear that the matter of custody illegitimate the government should try. Private institutions, limited funding, could not solve the problem.

Key words: care, illegitimates, foundlings, the Commands for the public care, country councils, orphanages, orphan asylums.

Т. М. ЛИХАЧОВА, канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-економічних наук
ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ БІЖЕНЦІВ ЗА ЧАСІВ ПЕРЕБУВАННЯ У ВНУТРІШНІХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовані основні напрями працевлаштування польських біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни, що стало важливим аспектом в організації допомоги польським біженцям. Біжінці-селяни влаштовувалися до сільськогосподарських робіт, кваліфіковані робітники працювали на евакуйованих підприємствах, у той час як біженці з освітою найчастіше реалізовували себе в якості вчителів.

Ключові слова: польські біженці, Перша світова війна, Російська імперія, організація допомоги, працевлаштування.

Вступ. За часів Першої світової війни Російська імперія зіткнулася з вирішенням нових для неї проблем, пов'язаних з урегулюванням становища сотень тисяч евакуйованих мешканців західних губерній, яким було надано статус біженця. Поляки у кількості більше 700 тис. осіб становили другу за чисельністю групу біженців. Узявши на себе піклування про них, російський уряд виділяв на фінансування відповідних заходів чималі кошти. В умовах війни це лягало важким тягарем на державний бюджет. Особливо у зв'язку з тим, що розрахунок на швидке повернення людей додому виявився хибним. Саме тому працевлаштування посідало важливе місце у системі допомоги біженцям.

Дослідники виявляли інтерес до проблеми ще за часів Першої світової війни. Водночас, якісно новий етап у її вивченні розпочався з 1990-х рр. Біженська тематика почала обговорюватися на міжнародних конференціях. Вона стала окремим об'єктом наукових розробок у вітчизняній, польській, російській та англійській історіографії, які відзначаються ґрунтовним науковим аналізом та залученням до наукового обігу різних груп джерел [19; 20; 42; 70; 71; 72; 74; 26; 27; 54; 9].

Джерельна база даної статті представлена законодавчими документами, архівними фондами, звітами організацій, що надавали біженцям допомогу, та періодичними виданнями. **Метою** дослідження є встановлення основних напрямів та шляхів реалізації працевлаштування польських біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. У вересні 1915 р. у Москві відкрилося Всеросійське бюро праці при відділі з улаштування біженців Всеросійської земської

спілки допомоги хворим та пораненим воїнам (далі – ВЗС) та Всеросійської спілки міст (далі – ВСМ), якому відводилася роль організаційного центру у працевлаштуванні біженців [4, с. 202]. Викликає інтерес той факт, що, на думку земців, бюро мало повністю охоплювати ринок праці та займатися пошуком роботи не тільки для біженців, але й для всіх інших мешканців Російської імперії, що її потребували. У перспективі керівництво ВЗС та ВСМ розглядало його як інституцію, що опікувалася б працевлаштуванням мільйонів солдатів після закінчення війни, спираючись на досвід країн Західної Європи в справі організації бірж праці [18, с. 299-300].

Активне обговорення питання працевлаштування біженців на з'їздах громадських організацій різних регіонів, які відбулися в Києві в жовтні 1915 р. та у Харкові в грудні того ж року, свідчить про його актуальність на той час. Зокрема, було визнано за необхідне створення мережі губернських бюро праці – установ, що брали на себе безкоштовне посередництво між роботодавцями та біженцями, потребуючими роботи [42, с. 126]. І дійсно, з осені 1915 р. органи місцевого самоврядування та інші організації допомоги почали відкривати їх повсюдно. Інтенсивність попиту в окремих випадках вимагала об'єднання зусиль та призводила до влаштування центральних установ у відповідній місцевості [3, с. 433]. Наприклад, вже наприкінці серпня 1915 р. у Харкові добровольці (близько 70 чоловік учнівської молоді) провели перепис серед біженців, заповнивши анкети із зазначенням професійних навичок. Подібні анкети слугували основою для майбутнього бюро праці [62].

Позитивно вплинули на діяльність місцевих закладів інструктори Всеросійського бюро праці, яких направляли до губерній та повітів. Вони сприяли створенню нових установ і підвищенню ефективності роботи вже діючих. У жовтні 1915 р. працювало 4 інструктори, у листопаді та грудні – по 10, у січні – 8, у лютому – 7, у березні, квітні та травні – по 12 інструкторів. З жовтня 1915 р. по червень 1916 р. на їхньому рахунку було 253 відвідування в 124 міста та містечка (здебільшого у центральних регіонах країни) [31, с. 221]. На практиці робота підшукувалась шляхом контактів з підприємцями, керівниками відомств, зокрема, Радою з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії [57, 1915 г., 25 июля, 30 июля]. У газетах бюро розміщували оголошення із зазначенням пропозицій працевлаштування [7; 61; 66].

Біженців влаштовували на роботу до майстерень (ремісничих, швацьких, взуттєвих, ремонтних), відкритих організаціями допомоги [45, с. 29-32]. Наприклад, у Пскові, в майстернях Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни, для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій (далі – КТМ) швачки-біженки могли виробляти за місяць 5 тис., а у Вітебську – 4 тис. комплектів білизни, яка продавалася або покривала власні потреби [39, арк. 20]. В Одесі, за ініціативи КТМ, працював магазин, де продавалися вироби біженців, виготовлені в таких майстернях (білизна, одяг та плетені стільці, кошики, сита) [48, с. 19]. Узимку поляків мобілізували на очищення шляхів від снігу. Але

то швидше була допомога, ніж робота, яка навряд чи задовольняла хоча б мінімальні потреби [46, с. 145].

Про ефективність роботи бюро праці можуть свідчити такі дані: з 1 листопада 1915 р. по 1 лютого 1916 р. з 99 195 осіб, які перебували на обліку в зазначених установах (відомості стосувалися 38 міст, зокрема Київ, Мінська, Москви, Орла, Петрограда), роботу одержало 72 715 осіб [18, с. 291]. Отже, якісний показник у 73 % свідчить про плідні результати діяльності в справі працевлаштування біженців. Водночас співробітники місцевих бюро праці зазначали нестачу коштів та кваліфікованих працівників, а самі установи здебільшого знаходились у крупних центрах і практично не охоплювали невеликі містечка [18, с. 289].

Аналогічні бюро праці існували при польських організаціях допомоги жертвам війни. При їхньому посередництві взимку 1916 р. роботу отримало 57 % поляків з тих, хто перебував на обліку (не враховуючи працівників майстерень комітетів) [73, с. 15]. Проте труднощі виникали через те, що роботодавці одночасно зверталися до кількох бюро праці. Це ускладнювало контроль наявних вакантних місць. Не чекаючи запитів від працедавців, інструктори Центрального цивільного комітету губерній Царства Польського (далі – ЦЦК) намагалися самостійно знайти роботу для біженців, організованих у групи. Разом з тим, згідно зі статутом комітету, працездатна людина мала заробляти не тільки на себе, але й на 1-3 непрацездатних членів родини. Наголошувалося на тому, що одразу з поселенням на новому місці біженці повинні почати працювати [13, арк. 2; 50, арк. 3].

Важливим є вивчення статевого, вікового та професійного складу поляків. Зі списків біженців Волинського губернського комітету ВЗС стає очевидним, що більшість з них становили діти, жінки та люди похилого віку [53, арк. 3–6 зв., 9–10 зв., 13–14 зв., 21–22 зв., 37–38 зв., 57–58 зв.]. Те саме спостерігалось з їхньої реєстрації ЦЦК у Харківській губернії [14, арк. 2-15; 16, арк. 17 зв.-51 зв.]. Кількість жінок та дітей у Пскові також визначалося у 2/3 всіх біженців міста; переважали вони і в Херсонській губернії [5, с. 895]. Пояснюється це мобілізацією, проведеною російською владою в Царстві Польському ще до його окупації. Поповнення лав армії за рахунок поляків тривало й після розміщення біженців у тилкових губерніях країни.

У зв'язку з численністю жінок серед біженців (як і в цілому серед цивільного населення, яке залишилося в тилу) необхідно звернутися до феномену «війна і жінка» та розглянути переорієнтацію соціальних ролей. Справа в тому, що посівши місце чоловіків на полях і заводах, жінки освоїли спеціальності, які до цього часу вважалися винятково чоловічими. Їхня діяльність стала виходити за межі традиційної [9, с. 113-114, 122]. Війна відкрила можливості для самореалізації освічених жінок, котрі відтепер активно брали участь у роботі комітетів допомоги жертвам війни. Вони піклувалися про здоров'я та моральний стан постраждалих і це було цілковито новим явищем в історії імперського суспільства. У межах традиційного розподілу праці в містах Російської імперії з'являлися вакансії хатніх робітниць. Важливою залишалася праця селянок, а також тих, хто володів ремісничими навичками [56, с. 277].

Повертаючись до працевлаштування, зазначимо, що харківські газети наводили кількість працездатних біженців, яка складала лише 25 %, решта 75 % – не здатні працювати жінки, діти і люди похилого віку [15, арк. 6]. Аналогічне відсоткове співвідношення надається дослідником В. Большаковим на матеріалах Сибіру [8, с. 165]. Таким чином, серед поляків, які опинились у тилкових губерніях Російської імперії, не всі були працездатними. Навіть за наявності роботи вони не могли існувати на власний заробіток, не користуючися додатковою грошовою допомогою. Її скорочення з другої половини 1916 р. позначилося на погіршенні життєвого рівня польських біженців. У свою чергу, деякі дослідники вбачають у біженцях додатковий дестабілізуючий фактор для імперії через їхню невлаштованість та важке становище [28, с. 149].

За фаховою приналежністю більшість польських біженців була селянами та чорноробами [54, арк. 1-47]. Саме представники сільської праці становили 82 % працездатних чоловіків [33, с. 57]. Якщо польські городяни (службовці, робітники, залізничники, інтелігенція, чиновництво, представники вільних професій) переважно розмістились у Катеринославській, Московській, Полтавській і Харківській губерніях, то селяни знайшли притулок здебільшого у Київській, Мінській, Могильовській, Смоленській та Чернігівській губерніях [69, с. 242]. З огляду на те, що серед польських біженців переважали селяни, вони активно залучались до сільськогосподарських робіт. На офіційному рівні це питання поставив міністр землеробства О.М. Наумов узимку 1915-1916 рр., звернувшись до міністра внутрішніх справ О.М. Хвостова як до голови Особливої наради з улаштування біженців (далі – ОН) із проханням ужити заходів з приводу використання їхньої праці в наступному польовому сезоні [35]. Без сумніву, пропозиція О.М. Наумова була актуальною. Адже мобілізація значної частини працездатного населення Російської імперії призвела до гострої нестачі робочих рук у сільському господарстві. До початку війни царська армія налічувала 1 млн. 423 тис. військовослужбовців, а за роки війни було мобілізовано 14 млн. 375 тис. осіб, через що приблизно половина господарств залишилася без годувальників [41, с. 4].

Питання щодо використання біженців на сільськогосподарських роботах неодноразово підіймали на сторінках періодичної преси того часу. Зокрема, в газеті «Южный край» у заяві відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ повідомлялося, де саме бажаючі працювати можуть зареєструватися для від'їзду з міста (витрати на дорогу брав на себе відділ) [64]. У розробці плану відправки біженців до повітів брали участь і польські комітети [65].

З метою залучення до сільськогосподарських робіт ЦЦК звертався до поляків, зазначаючи: «Господь Бог велить працювати», що потрібно приступити до польових робіт, щоб земля, «годувальниця наша», не залишилася необробленою [13, арк. 3; 51, арк. 1-2]. Широко застосовувалися роз'яснювальні бесіди на місцях, чим займалися члени земських управ, а також наймані інструктори. Вони вдавалися до закликів такого змісту: «Коли ворог вторгся до нашої Батьківщини, розорив ваші будинки, змусив вас кинути рідні місця..., вам надали притулок..., призначили

грошову допомогу... Але чоловіки покликані на війну, де вони проливають кров за нашу спільну справу, а вдома не вистачає робочих рук, щоб засіяти поля... Допоможіть Вітчизні своєю працею...» [12, арк. 20].

Отже, з тексту звернень бачимо, що біженці визнавалися зобов'язаними державі за влаштування їм «кращої» долі далеко від рідних домівок, захоплених противником. Крім того, ст. 19 «Керівних положень з улаштування біженців», що визначали їх права, узаконювала позбавлення пайків тих, хто ухилиться від сільськогосподарських робіт, за винятком дітей до 14 років, непрацевдатних та одного із членів родини, який залишався разом із дітьми [22, с. 123]. До виконання чого й приступили на місцях [11, арк. 2–3]. З осені 1916 р. біженці, зайняті в сільському господарстві, також позбавлялися грошової допомоги. Тимчасовий уряд продовжив практику їх залучення до сільськогосподарських робіт [52, арк. 17]. Проте частина російського суспільства дотримувалася думки, що біженці повинні отримувати грошову допомогу незалежно від того, працюють вони чи ні. Зокрема, головноуповноважений ЦЦК В. Грабський категорично висловився проти ідеї позбавлення біженців фінансової підтримки і примусового відправлення їх на роботу. На його думку, змушувати працювати виснажених фізично й морально людей було мірою антидержавною [55, с. 54].

Незважаючи на обмеження в законодавчому порядку матеріальної підтримки частина польських біженців, як і біженців інших національностей, відмовлялася від сільськогосподарських робіт. Наприклад, у звіті бюро праці Харківської губернії (з осені 1915 р. до літа 1917 р. функціонувало при відділі ВЗС та ВСМ) зазначалося, що працювати погоджувалася лише незначна кількість біженців [26, с. 39]. У середовищі землевласників, громадських діячів, селян, у місцевого населення в цілому це викликало невдоволення. Біженців вважали «ледарями» [63]. Однак думка про те, що вони не погоджувалися працювати лише через те, що «роботодавці дають чай раз на день, а в притулках вони його отримують двічі», не може претендувати на роль вичерпної у з'ясуванні причин відмови польських біженців від сільськогосподарських робіт [32, с. 195-196]. Працедавці часто зловживали своїми повноваженнями. Повідомлення щодо надмірних вимог, збільшення робочого дня, жорстких умов праці надходили звідусіль. Заробітна платня біженців, навпаки, була нижчою, ніж її отримували місцеві мешканці. Деякі працедавці безсоромно користувалися безвихіддю становища поляків [33, с. 59; 56, с. 269-270].

У зв'язку з цим, ВСМ провела анкетне дослідження. Анкети із запитаннями щодо причин відмови працевдатних біженців від сільськогосподарських робіт і роботи взагалі були отримані від різноманітних установ, у тому числі й національних організацій. Серед причин відмови виділялися такі: моральне потрясіння; небажання розлучатися з родиною (багато роботодавців не погоджувалися брати працівників разом із сім'ями) і, навіть, зі своїми односельцями «через побоювання розірвати останній зв'язок з минулим»; невідповідність роботи професійним навичкам біженців, що було пов'язане з випадковим розселенням (хліборобам, наприклад, пропонували роботу на руднику); незвичне побутове й географічне середовище, відмінність культурних і господарських традицій, незнання

мови; нестача одягу і взуття тощо. [2, с. 80-82]. Кореспондент газети «Dziennik Kijowski» З. Петкевіч звернувся до з'ясування причин ухилення біженців від роботи у статті «Умови праці біженців». Зіставивши свідчення російської преси та становище поляків, він дійшов висновків, тотожних анкетним даним [67].

Попри все, поляки брали участь у сільськогосподарських роботах у різних регіонах імперії. Переважна більшість була зайнята на роботі у великих земельних господарствах [25, с. 56]. За даними МВС, у липні 1916 р. на сільськогосподарських роботах працювало 201 162 біженців усіх національностей (з близька 3 млн. зареєстрованих). Грошової допомоги було позбавлено 22 тис. осіб як таких, що ухилилися відповідно до статті закону [10, арк. 303 зв.]. Отже, показник людей, які брали участь у сільськогосподарських роботах, є високим, у той час як кількість тих, хто ухилився, судячи з наведених вище показників, складає близько 10 %. Інші дані також свідчать про те, що лише 5-10 % працездатних біженців відмовилися від роботи [68].

Ускладнення менше відчувалися в секторі сільського господарства або в лісовій промисловості, більше – на фабриках, цукрових заводах, у ремісничих майстернях, тобто серед працівників кваліфікованої праці. Окремо необхідно зупинитися на працевлаштуванні тієї частини поляків, які залишили рідний край унаслідок евакуації вглиб Російської імперії об'єктів державного значення: промислових підприємств, заводів, фабрик (переважно їх вивозили разом із персоналом). Усього з території Польщі евакуювали 237 підприємств. Більшість з них вивезли на схід від «меридіану» Москва – Харків. Зокрема, з Варшавської губернії – 153, Радомської – 8, Седлецької і Холмської губерній – по 6, Сувалкської – 4, з Гродно і Любліна – по 3 і т.д. До Московської губернії направили 31 промислове підприємство, Петроградської – 7 [72, с. 28]. Серед українських губерній найбільша кількість евакуйованих об'єктів знаходилась у Харківській: 12 заводів, серед яких машинобудівний завод «Герлях і Пульст», меблева фабрика «Конрад Ярнушкевич і Ко», фабрика Кржеминського, гвинторізна фабрика Козловського, а також 2 банки; у Катеринославській губернії перебувало 8 заводів, Київській – 2, по одному – у Полтавській, Херсонській і Чернігівській. Усього ж в Україні опинилось майже кожне п'яте з евакуйованих підприємств [42, с. 120]. Їх вивезення після відступу російської армії 1915 р., насамперед, було викликано військово-стратегічними міркуваннями. Адже в умовах війни, що велася вже протягом року, замість запланованих кількох тижнів, держава прагнула максимально використати всі можливі ресурси задля забезпечення потреб фронту.

Проте варто зазначити, що спеціального плану евакуації не існувало, а до осені 1915 р. був відсутній, навіть, єдиний державний орган з евакуації. Це призвело до того, що наприкінці вересня по країні «блукали» вагони з вантажем, а власники не могли розшукати свого майна [43, с. 226]. Крім того, у країні був слабо розвинутий залізничний транспорт. Якщо, наприклад, у Німеччині на 100 км² припадало 11,8 км залізниць, то в Європейській Росії – 1,1 км [24, с. 69]. Через обмежену пропускну спроможність вагони кружляли по всій європейській частині країни. «Важко навіть уявити», – зазначав голова Харківського комітету залізничних перевезень

В. Гаєвський, – «але виявлялося, що були такі маршрути як Харків – Челябінськ – Петроград» [40, с. 319]. Щоб якось впорядкувати справу, згодом був надрукований довідковий збірник, який містив нові адреси вивезених об'єктів [1]. Інформація потрапляла і до газет.

Згідно діючого законодавства, робітникам та службовцям евакуйованих підприємств і членам їхніх родин надавали «підйомні гроші», а також пільги у вигляді безкоштовного залізничного проїзду до місця нового проживання [22, с. 74-76]. Більшість підприємств продовжила роботу в евакуації. Частина поляків влаштувалася працювати на місцеві фабрики та заводи. Таким чином, разом із хвилею біженців-селян до міст Російської імперії прибули кваліфіковані робітники. Тільки на Путилівському заводі в Петрограді їх налічувалося близько 5 тис.; на суднобудівельних заводах та інших підприємствах Миколаєва працювало понад 1 тис. поляків; 200 робітників прибуло до київського «Арсеналу» з подібного за профілем варшавського підприємства [44, с. 83; 30, с. 72; 29, с. 75].

Після Петрограду та Москви третім центром зосередження польських робітників став Харків. У місті розташувалися вивезені з окупованих територій підприємства. Крім того, як зазначав міський голова Д.І. Багалій, до Харкова направляли кваліфікованих робітників з Польщі та Прибалтики з метою використання на місцевих фабриках і заводах задля забезпечення військових потреб [58]. Загалом, в Україні поляки складали 11 % від загальної кількості робітників (українці – 48 %, білоруси – 13 %, робітники, евакуйовані з Прибалтики, – 7 %) [36, с. 258]. У кращому становищі знаходились кваліфіковані кадри, які володіли російською мовою [6, с. 54].

Міністерство торгівлі та промисловості виявило зацікавленість у працевлаштуванні біженців робітничих професій, про що повідомлялось у циркулярі, розісланому на підприємства наприкінці 1915 р. Уряд встановив пільговий тариф для перевезення залізницею тих, хто направлявся працювати на заводи та фабрики. Причому, як наголошувалось в одному з циркулярів МВС, з метою посилення військового виробництва перевага надавалася висококваліфікованим робітникам. У цьому сенсі позитивну роль відігравали вже згадані бюро праці, які регулювали попит і пропозицію [430, с. 53].

Оскільки поляки прагнули національного об'єднання, для робітників, і представників інтелігенції цієї національності важливого значення набували Польські будинки та інші культурно-просвітницькі організації, де були бібліотеки і можна було спілкуватися рідною мовою [21, с. 27]. Натомість не можна ігнорувати той факт, що вони брали участь у діяльності нелегальних груп польських робітничих партій (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, Польської соціалістичної партії) та залучалися до російських робітничих організацій [23, с. 40-41].

Серед біженців були і банківські працівники, інженери, техніки, бухгалтери [71, с. 54]. Найважче було знайти роботу інтелігенції. Саме тому підтримка цієї категорії біженців посідала окреме місце в роботі комітетів допомоги. Турботу про «інтелігентних біженців» взяв на себе КТМ, вважаючи, що «інтелігентні люди набагато складніше, ніж простолюдини, пристосовуються до тяжких умов

біженського життя, гостро відчуваючи труднощі та втрати, які випали на їхню долю» [27, с. 107]. До уваги брався обмежений попит на інтелектуальну працю в Росії, що ускладнювало пошук роботи. З метою допомогти адаптуватись у незвичному середовищі, асигнувалися спеціальні кошти. Так, у звітах московського відділення КТМ у сумах, виділених 1916 р. польським комітетом допомоги жертвам війни, передбачалася спеціальна стаття витрат на матеріальну підтримку інтелігенції (у червні, липні і серпні 1916 р. із загальної кількості коштів у 162 218 крб на цю мету щомісячно виділялось по 30 тис. крб) [55, с. 178–179]. Іншими напрямками роботи стало забезпечення їх тимчасовим житлом (відкривались притулки та гуртожитки, винаймались квартири), підшукувалася робота та ін. Для реалізації планів залучали різні організації і приватних осіб.

Московський польський комітет допомоги жертвам війни (далі – МПКДЖВ) інтелігенції, яка знайшла притулок у Москві, видавав грошову допомогу, утримував квартири, навчально-показові майстерні, а також ательє для художників. Бюро праці займалося пошуком вакантних робочих місць. Дамський гурток оплачував роботу дешевої їдальні для «інтелігентних біженців» та притулок для жінок. Крім того, комітет надавав підтримку жінкам-слухачкам акушерських та фельдшерських курсів [34, с. 240]. Зусиллями комітету «Велика Британія – Польщі та Галичині» у Києві була відкрита їдальня, де щодня обслуговували до 800 осіб, роздавали молоко 200 дітям; при ній діяла чайна. Наприкінці 1915 р. комітет започаткував видачу стипендій у жіночому медичному інституті для слухачок-польок. Такий же фонд планувалось заснувати при Петроградському університеті [49, арк. 4].

Представники інтелігенції могли реалізувати себе в якості вчителів у школах для біженців (це набуло актуальності у зв'язку з відкриттям навчальних закладів та класів для дітей), а також службовців організацій допомоги. Наприклад, у містечку Слав'янськ Харківської губернії опікуванням маленьких поляків займались біженки С. Генсицька з Варшави, Г. Беньковська з Пруткова Варшавської губернії та О. Боретті з Тульчина [20, с. 84]. Завдяки клопотанням О. Ледницького (юриста, політика та одного з активних діячів російської Полонії) та Г. Свенцицького (депутата Державної думи) від міністра народної освіти графа П. Ігнат'єва було отримано згоду на роботу в польських початкових школах та притулках на території Російської імперії вчителю, які викладали у приватних школах Царства Польського, але були підданими Німецької та Австро-Угорської імперій [47]. Загалом, П. Ігнат'єв, відомий своїми ліберальними поглядами, зіграв велику роль в отриманні від Міністерства народної освіти дозволу розвивати польську шкільну справу.

Для підготовки вчителів було ухвалене рішення щодо прискореної підготовки фахівців. З цією метою відкривались учительські курси: тримісячні та річні (залежно від того, скільки класів загальноосвітньої школи скінчили слухачі курсів). Здебільшого вони діяли на кошти, які польським комітетам виділяв КТМ, частково асигнувалися власними силами. Через оголошення в газетах, національні організації самостійно займалися пошуком кадрів, які мали відповідну освіту або могли б викладати після закінчення курсів (підвищення кваліфікації здійснювалося лише

при закінченні мінімум п'яти класів) та погодилися б працювати на селі [37, арк. 53, 371–372, 376; 38, арк. 32]. Курси не надавали право викладати в російських школах.

Окрім того, з військово-стратегічних міркувань, починаючи з весни 1915 р., з території Царства Польського вглиб імперії було вивезено близько 25 тис. працівників залізничних та інших комунікацій [74, с. 175]. Виїжджали вони разом із членами родини. Наприклад, наприкінці липня 1915 р. до Харкова прибуло 950 службовців Варшавсько-Віденської залізниці, з яких 192 особи були росіянами, 758 – поляками. Частина залишилась у Харкові, інші поїхали до Луганську, Ростова-на-Дону [17, арк. 148]. На місці нового проживання вони знаходились у підпорядкуванні місцевих відомчих структур [57; 59; 60]. Як уже згадувалося, Російська імперія мала нерозвинену транспортну структуру. Безперечно, ця обставина негативно позначалася на забезпеченні потреб армії, оборонної промисловості та країни в цілому. Через це держава мала попит на фахівців залізничних та інших комунікацій.

Висновки. Таким чином, переважну більшість польських біженців склали селяни та чорнороби. Другою за чисельністю групою були робітники, евакуйовані разом із підприємствами. Їх наплив викликав потребу забезпечення біженців не тільки їжею, житлом, медичною допомогою, але й роботою. При польських організаціях допомоги жертвам війни та при інших товариствах, що надавали їм допомогу, працювали бюро праці, які безкоштовно виступали посередниками між працедавцями та робітниками. Представників сільської праці, відповідно до урядової програми, активно залучали до сільськогосподарських робіт. Біженці з освітою влаштовувалися вчителями шкіл та класів, що відкривалися для продовження навчання дітей біженців. Робітники працювали на евакуйованих підприємствах відновили або влаштовувалися до російських установ, які потребували кваліфіковану робітничу силу. Водночас відмінність культурних і господарських традицій, незнання російської мови ускладнювали працевлаштування польського населення.

Список літератури. 1. *Адреса эвакуированных из Западного края промышленных предприятий и других учреждений.* – М., 1916. – 58 с. 2. *Анкетный материал по вопросу о причинах отказа трудоспособных беженцев от работы и об отношении местного населения на почве конкуренции на рабочем рынке* // Известия Всероссийского союза городов. – 1916. – № 24. – С. 70–88. 3. *Беженцы* // Известия Всероссийского союза городов. – 1916. – № 29–30. – С. 429–434. 4. *Беженцы* // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. – 1916. – № 24. – С. 190–203. 5. *Беженцы* // Известия Херсонского уездного земства. – 1915. – № 32. – С. 894–895. 6. *Белякевич И. И. Участь польских трудящихся-интернационалистов у борьбе за власть Рад на Украине (липень 1917 – лютий 1918 рр.)* / И. И. Белякевич // Украинский историчний журнал. – 1985. – № 11. – С. 53–60. 7. *Биржевые ведомости.* – 09.08.1915. 8. *Большаков В. Н. Источник пополнения рабочей силы в промышленности Сибири в годы Первой мировой войны* / В. Н. Большаков // Промышленность и рабочие Сибири в период капитализма. – Новосибирск, 1980. – С. 151–172. 9. *Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны* / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы международного коллоквиума). – СПб., 1999. – С. 112–128. 10. *Державний архів Російської Федерації* (далі – ДАРФ). – Ф. Р-3333, оп. 2., спр. 1. Журнал засіданий Особого совещания по

устройству беженцев (10.09. 1915 – 21.06. 1916). **11.** *Державний архів Харківської області* (далі – ДАХО). – Ф. 18, оп. 21, спр. 96. Об изменении выдачи беженцам пайка. **12.** ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 101. О доставлении в МВД сведений о числе беженцев, ставших на сельскохозяйственные работы на 1 сентября 1916 года с разделением по национальностям. **13.** ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 142. Переписка об устройстве беженцев на трудовых началах. **14.** ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 155. Об отпуске Особым совещанием на удовлетворение чрезвычайных нужд беженцев 150 000 рублей. **15.** ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 225. Разная переписка о выдаче пособий беженцам. **16.** ДАХО. – Ф. 18, оп. 21, спр. 233. Списки беженцев, проживающих в г. Славянск. **17.** ДАХО. – Ф. 52, оп. 1, спр. 576. О беженцах. **18.** *Деятельность* Всероссийского бюро труда // Известия Всероссийского союза городов. – 1916. – № 29–30. – С. 278–301. **19.** *Жванко Л. М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х., 2012. – 568 с. **20.** *Жванко Л.* Іноземні біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77–93. **21.** *Жур М.* Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: матеріали наукової конференції, м. Харків, 24 квіт. 2004 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, Польський Дім у Харкові. – Х., 2004. – С. 21–30. **22.** *Законы и распоряжения о беженцах.* – Вып. 2. – М., 1916. – 147 с. **23.** *Интернационалисты.* Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России 1917–1920 гг. – М., 1987. – 452 с. **24.** *История Германии :* в 3 т. – Т. 2 : От создания Германской империи до начала ХХІ века / под ред. Б. Бонвеча и Ю. Галактионова. – Кемерово, 2005. – 624 с. **25.** *Китанина Т. М.* Война, хлеб и революция / Т. М. Китанина. – М., 1985. – 384 с. **26.** *Краткий очерк деятельности и организации Бюро труда по устройству беженцев Харьковской губернии Комитета Всероссийского союза городов // Всероссийский земский и городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы.* – Т. 1: Трудовое посредничество. – Ч. 2. – М., 1917. – С. 35–53. **27.** *Курцев А. Н.* Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114. **28.** *Лаврентьев М. В.* Миграционные процессы в России в годы Первой мировой войны / М. В. Лаврентьев, В. В. Хасин // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Вып. 2. – Саратов, 1997. – С. 139–150. **29.** *Лісевич І. Т.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) / І. Т. Лісевич. – К., 1993. – 86 с. **30.** *Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект.* – К., 2000. – 356 с. **31.** *О работе инструкторов Всероссийского бюро труда // Всероссийский земский и городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы.* – Т. 1: Трудовое посредничество. – Ч. 2. – М., 1917. – С. 221–227. **32.** *По земской России (из газет и журналов) // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам.* – 1916. – № 39. – С. 188–198. **33.** *Положение рынка труда в связи с условиями военного времени // Всероссийский земский и городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы.* – Т. 1: Трудовое посредничество. – Ч. 1. – М., 1917. – С. 33–68. **34.** *Помощь беженцам // Трудовая помощь.* – 1915. – № 8. – С. 230–247. **35.** *Правительственный вестник.* – 31.12. 1915. **36.** *Рабочий класс России: 1907 – февраль 1917 г.* / под ред. В. Я. Лаверычева, П. А. Голуба, Н. Г. Думовой. – М., 1982. – 464 с. **37.** *Російський державний військово-історичний архів* (далі – РДВІА). – Ф. 15713, оп. 1, спр. 19. Переписка Киевского окружного совета Польского общества помощи жертвам войны... **38.** РДВІА. – Ф. 15713, оп. 1, спр. 28. Переписка инструкторов Центрального обывательского комитета о работе на местах... **39.** РДВІА. – Ф. 16115, оп. 1, спр. 6. Переписка с главным интендантским управлением и Особым отделом о регистрации беженцев... **40.** *Реснт О. П.* Перша світова війна і Україна / О. П. Реснт, О. В. Сердюк. – К., 2003. – 474 с. **41.** *Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах).* – М., 1925. – 103 с. **42.** *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2002. – Вип. ІV. – С. 111–132. **43.** *Сидоров А. Л.* Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М., 1973. – 656 с. **44.** *Степанов З. В.* Вопросы численности и структуры рабочих Петрограда в 1917 г. /

3. В. Степанов // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. – М., 1964. – С. 74–88. **45.** Труды соединенного собрания членов Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 г. – Пг., 1915. – 342 с. **46.** Улащик Н. Н. Деревня Вицковщина 1880–1917 гг. : Историко-этнографический очерк / Н. Н. Улащик. – М., 2003. – 192 с. **47.** Утро России. – 30.08.1915. **48.** Хроника // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий. – 1916. – № 13. – С. 19–21. **49.** Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 715, оп. 1, спр. 1583. Сведения о беженцах. **50.** ЦДІАК України. – Ф. 917, оп. 1, спр. 5. Положение о выдаче денежной помощи беженцам. **51.** ЦДІАК України. – Ф. 917, оп. 1, спр. 23. Обращение комитета к беженцам-полякам с призывом работать в сельском хозяйстве. **52.** ЦДІАК України. – Ф. 917, оп. 1, спр. 185. Циркуляры, коммуникаты, отношения Центрального обывательского комитета. **53.** ЦДІАК України. – Ф. 930, оп. 1, спр. 13. Список беженцев, зарегистрированных в Житомирском отделении. **54.** ЦДІАК України. – Ф. 1069, оп. 1, спр. 9. Карточки регистрации беженцев. **55.** Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с. **56.** Шаховская Н. Трудовая помощь беженцам / Н. Шаховская // Известия Всероссийского союза городов. – 1916. – № 27–28. – С. 269–292. **57.** Южный край. – 04.07.1915. **58.** Южный край. – 15.07.1915. **59.** Южный край. – 21.07.1915. **60.** Южный край. – 10.08.1915. **61.** Южный край. – 20.08.1915. **62.** Южный край. – 31.08.1915. **63.** Южный край. – 13.02.1916. **64.** Южный край. – 18.03.1916. **65.** Южный край. – 14.05.1916. **66.** Dziennik Kijowski. – 26.10.1915. **67.** Dziennik Kijowski. – 23.02.1916. **68.** Dziennik Kijowski. – 06.04.1916. **69.** Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych / pod red. A. Pilcha. – Warszawa, 1984. – 537 s. **70.** Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin, 2007. – 238 s. **71.** Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku / W. Najdus. – Warszawa, 1967. – 404 s. **72.** Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917–1919 / W. Najdus // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – № 6. – S. 24–40. **73.** Sprawozdanie z posiedzenia Rady Zjazdów polskich organizacyj pomocy ofiarom wojny odbytego dnia 12, 20, 21 i 22 marca 1916 roku. – М., 1916. – 56 s. **74.** Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917 / I. Spustek. – Warszawa, 1966. – 465 s.

Надійшла до редколегії 30.04.2014 р.

УДК 355.1–054.73(=162.1)(470+571) «1914/1918»

Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 (1068). – С. 64–75. Бібліогр.: 74 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті проаналізовані основні напрями працевлаштування польських біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни, що стало важливим аспектом в організації допомоги польським біженцям. Біжінці-селяни влаштовувалися до сільськогосподарських робіт, кваліфіковані робітники працювали на евакуйованих підприємствах, у той час як біженці з освітою найчастіше реалізовували себе в якості вчителів.

Ключові слова: польські біженці, Перша світова війна, Російська імперія, організація допомоги, працевлаштування.

УДК 355.1–054.73(=162.1)(470+571) «1914/1918»

Трудоустройство польских беженцев во время пребывания во внутренних губерниях Российской империи в годы Первой мировой войны / Т. М. Лихачова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 (1068). – С. 64–75. Бібліогр.: 74 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье проанализированы основные направления трудоустройства польских беженцев во внутренних губерниях Российской империи в годы Первой мировой войны, что являлось важным аспектом в организации помощи польским беженцам. Беженцы-крестьяне устраивались на сельскохозяйственные работы, квалифицированные рабочие трудились на эвакуированных предприятиях, в то время как беженцы, имевшие образования, реализовывали себя в качестве учителей.

Ключевые слова: польские беженцы, Первая мировая война, Российская империя, организация помощи, трудоустройство.

The main directions of Polish refugees' employment in interior provinces of the Russian Empire during World War I were analyzed in the article. It was concluded that this work was of an important aspect in the organization of the help for Polish refugees. Peasants were organized for agricultural works, qualified workers worked at enterprises having been evacuated, while refugees who had education realized themselves as teachers.

Keywords: Polish refugees, World War I, the Russian Empire, an organization of a help, an employment.

І. М. ЛОГОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, старший викладач, Національний університет цивільного захисту України, Харків

РОБОТА ЗЕМСЬКИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ВПРОВАДЖЕННЯ ВОГНЕСТІЙКОГО БУДІВНИЦТВА У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується робота земських органів самоврядування Харківської губернії з впровадження у сільських населених пунктах вогнестійкого будівництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в результаті якої було налагоджено постачання селянам за собівартістю та у позику дахового заліза, влаштоване земське виробництво черепиці, шиферу-етерніту, цегли. Ці заходи значно підвищили пожежну безпеку сільських населених пунктів, скоротили відсоток масових пожеж, знизили соціальну напруженість та покращили добробут сільських мешканців.

Ключові слова: Харківська губернія, місцеве самоврядування, земство, вогнестійке будівництво, дахове залізо, шифер-етерніт, террофазеріт, пожежна безпека.

Вступ. Швидкий розвиток економіки в Російській імперії другої половини ХІХ ст. обумовив значні демографічні зміни й на Харківщині. Сюди у пошуках роботи прямували людські потоки з багатьох імперських регіонів. Крім того, з 90-х рр. ХІХ ст. по 1916 р. природній приріст населення складав 2% щорічно, причому на селі мешкало 86% його загальної кількості. Якщо у Харківській губернії другої половини ХІХ ст. налічувалось 289 слобід, 293 села, 215 селищ та 380 хуторів, то вже у 1916 р. на Харківщині налічували 4200 селищ, в яких нараховували 45000 домогосподарств [1, с. 48]. Це призвело до підвищеної щільності населення та значної скупченості будівель – в середньому на один сільський населений пункт приходилось 107 садиб [1, с. 48]. У той же час стан пожежної безпеки на селі характеризувався суцільною забудовою спорудами з використанням легко палаючих матеріалів. Ситуацію також погіршувало пічне опалення. Сукупність цих факторів сприяла постійному зростанню кількості та масштабів сільських пожеж. За даними земської статистики, в Харківській губернії другої половини ХІХ ст. на одну пожежу у містах приходилось 4,3 пожежі у сільській місцевості [1, с. 48]. Якщо в містах одна пожежа скоювала в середньому 522 крб. збитків, то на селі середня сума збитків становила 1000 крб. [1, с. 48]. За умов значно нижчої оціночної вартості будівель, порівняно з містом, це переконливо свідчить про значно більші масштаби сільських пожеж [2, 1902]. За підрахунками земств, якщо середня сума пожежних збитків у Харківській губернії з 1867 р. по 1872 р. становила 55000 крб. на рік, то з 1889 р. по 1893 р. Показник зріс до 443000 крб. на рік [3, с. 81] Стрімке зростання сільських пожеж викликало велику стурбованість земських органів місцевого самоврядування, які намагалися зробити все можливе, щоб запобігти їх виникненню.

© І. М. Логовський, 2014

З 60-х рр. XIX ст. земські органи самоврядування Харківщини накопичили як статистику причин виникнення сільських пожеж, так і досвід їх запобігання. Виходячи з цього досвіду, губернське земство на початку XX ст., почало масово впроваджувати на селі вогнестійке будівництво – найефективніший захід боротьби з пожежною небезпекою.

Проблема запобігання сільських пожеж через впровадження вогнестійкого будівництва у сільській місцевості актуальна зараз, і, вочевидь, залишиться такою в оглядному майбутньому. Тому цікаво і корисно вивчити досвід впровадження земськими органами місцевого самоврядування вогнестійкого будівництва на селі в одній з найбільших губерній півдня Російської імперії – Харківській.

Актуальність дослідження зумовлена і тим, що цей бік діяльності земства Харківської губернії майже лишився поза увагою істориків. У дорадянський період проблемам запобігання сільських пожеж в масштабах імперії присвячені праці Д. Н. Бородіна, А. С. Єрмолова, Ф. Є. фон Ландезена [4; 5; 6]. Але ні організацію вогнестійкого будівництва, ні зусилля місцевих органів самоврядування у цьому напрямку вони не досліджували. За радянських часів будь-яка діяльність земств по запобіганню пожеж через ідеологічні підвалини не досліджувалася взагалі. В останні роки з'явилися праці українських дослідників, де висвітлюються різні аспекти запобігання сільських пожеж – як регіональні, так і в масштабах всіх українських губерній Російської імперії. Це, насамперед, роботи Л. В. Баличевої, А. Г. Томіленка, С. С. Поповича, О. І. Полганова, В. С. Нехаєва, О. Пікуля [7; 8; 9; 10; 11; 12]. Проте і в цих роботах не знайшла відображення робота земств Харківщини щодо розгортання на селі вогнестійкого будівництва. Тому необхідним є її додаткове вивчення.

Джерельну базу даної статті складають опубліковані документи місцевих органів самоврядування та робочі звіти повітових земських управ, виявлені в Державному архіві Харківської області [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 1; 23; 24; 25].

Метою роботи є дослідження діяльності земських місцевих органів самоврядування Харківської губернії з впровадження на селі вогнестійкого будівництва наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. пожежна ситуація на Харківщині різко загострилася. Рубіж віків характеризувався надзвичайно масштабними та руйнівними сільськими пожежами. Наприклад, під час пожежі 9 серпня 1900 р. в слободі Малиновій Зміївського повіту згоріли 395(!) садиб з будівлями та майном, хлібосховище з хлібом, сільське правління з архівом, винна лавка, багато худоби та птиці; збитки сягнули 444420 крб. [2, 1900, с. 77]. 15 серпня того ж року в слободі Трихізбянка Старобельського повіту згоріли 182 садиби з майном та хлібом, збитки склали 182000 крб.; 26 серпня у слободі Пристеня Куп'янського повіту згоріли 57 дворів (30 000 крб. збитків); 25 вересня згоріли 40 садиб в слободі Єфремівка Вовчанського повіту [2, 1900, с. 78]. 1902 р. в селищі Маяк Ізюмського повіту повністю згоріли 32 садиби; в селищі Михайлівка Ново-Охтирської волості Старобельського повіту вогонь знищив 27 осель; у селищі Берек Зміївського повіту згоріли 15 дворів; у селищі Ленівка Охоченської волості

Зміївського повіту – 26 дворів, у селищі Красная поляна Замостянівської волості – 20 дворів [2, 1902, с. 115].

З 70-х рр. XIX ст. у Харківській губернії протипожежну роботу на селі поклали на губернське та повітові земства. Місцева адміністративна влада від такої діяльності практично самоусунулась, хоча постійно намагалася обмежити компетенцію самоврядних органів. Треба зазначити, що у сільській місцевості взагалі не було організованої пожежної охорони, не проводилась наглядова та профілактична робота спеціалістами пожежної справи. Адміністративна влада в особі губернатора, побоюючись поширення революційних ідей та стихійної самоорганізації селян, навіть свідомо перешкоджала створенню добровільних сільських пожежних дружин [1, с. 32-33]. Тому основним напрямком запобіжної протипожежної діяльності губернського земства став розвиток вогнестійкого будівництва. 10 жовтня 1894 р. Губернські земські збори доручили повітовим земським управам та агентам земського страхування обробити місцеву пожежну статистику, виділити основні сталі причини пожеж та їх періодичність, надати рекомендації з усунення цих причин. У результаті зусиль повітових органів влади, 30 вересня 1895 р. губернська земська управа представила доповідь Харківським губернським земським зборам, де визначила основні чинники виникнення пожеж у волостях губернії та зведені дані по населеним пунктам, в яких вони виявлені. Таких чинників виявилось три: 1) скупченість забудівлі та недотримання правил будівельних та пожежних статутів у розташуванні будівель, 2) перевага дерев'яних та хворостяних споруд над вогнестійкими, 3) знаходження у тинах та воротах солом'яних загат та наявність вкритих соломною сараїв, що суцільно оточували двори [22, с. 78-80].

З 1898 р. Губернські земські збори почали щорічно виділяти 30000 карбованців селянам Харківської губернії для придбання земельних ділянок. За мету ставилося збільшення саме селянських садиб, що знизило б щільність забудови, і, як наслідок, пожежну небезпеку. Проте в масштабах великої губернії такі обсяги фінансування проблему скупченості не вирішили. Попри всі зусилля земства не набуло значного поширення і земське виробництво цегли. Хоча у 1864 р. в губернії працював 91 цегельний завод, виробництво було повністю ручним, а вироблялось цегли тільки на 258000 крб. на рік [26, с. 94]. Для основної маси селян цегла лишалася досить дорогою. Навіть коли земські органи самоврядування давали цеглу у позику, її дорого коштувало класти – каменярі брали до 90 коп. за день роботи [26, с. 94]. Ціни ж на будівельну деревину у багатій лісами Харківській губернії лишалися низькими, а день праці теслі коштував втричі дешевше, ніж каменяра. Таким чином, вагомих економічних стимулів до вогнестійкого будівництва селянство не мало. Незважаючи на інертне ставлення селянської маси, у найбільших селищах – Дергачах, Барвенково, Біловодську – збудували показові вогнестійкі будівлі за рахунок земства. У 1897-1900 рр. на вогнестійке будівництво витратили 121407 крб. [2, 1902, с. 121].

Як вже зазначалося, у випадках масових пожеж, через вітер, полум'я на будинках розповсюджувалось по стріхам, зробленим з легко займистого матеріалу.

За даними земської статистики, через загорання стріх сараїв та будинків виникало та поширювалось 73% пожеж [27, с. 59]. Тому місцеві самоврядні органи Харківської губернії спрямували значні зусилля на поступову заміну солом'яних та очеретяних стріх на вогнестійкі дахи – черепичні та залізні. З 3 жовтня 1898 р. Губернські земські збори почали виділяти гроші на закупівлю дахового листового заліза та облаштування земського заводу з виробництва черепиці при місцевих богоугодних закладах. Частину черепиці давали селянам у борг, а частину видавали безкоштовно. Проте, зважаючи на високу ціну черепиці, значних масштабів цей захід місцевої влади не набув. У період з 1898 р. по 1901 р. губернське земство придбало 105750 шт. черепиці для видачі у позику, але її вартість склала всього 1,5% коштів, що виділялись на будівництво вогнестійких дахів [2, 1902, с. 125].

Інша справа була з даховим залізом, яке коштувало значно дешевше. 20-23 листопада 1898 р. обрана з членів Губернської земської управи комісія здійснила перевірку зразків дахового заліза на ламкість та визнала кращими залізні листи, вироблені у місті Костянтинівськ (сучасне місто Костянтинівка Донецької обл.). Щоб уникнути фінансових зловживань на місцях, закупівлю здійснювала виключно Губернська земська управа, повітовим управам залишили тільки контроль складів. Виділялось до 150000 крб. на рік, але кошти розподілили так, щоб на кожний повіт спадало не менш 10000 крб. Листове залізо, придбане земством, роздали у безвідсоткову позику учасникам земського взаємного обов'язкового протипожежного страхування, решті продали з надбавкою у 5% до заготівельної ціни [25, арк. 37]. Спочатку губернське земство залізо давало у позику на 10 років, борг безвідсотково сплачувався по півріччям рівними частинами. Проте такий великий термін позики призводив до значної затримки повернення коштів, які місцеві органи самоврядування спрямовували виключно на закупівлю заліза. Тому, вже з 1 грудня 1901 р. Губернські земські збори скоротили термін позики до п'яти років, а з 1 грудня 1908 р. – до трьох, додавши сплату 5% річних та обмеживши суму позики 100 крб. [28, с. 243]. З 1898 р. по 1901 р. губернська земська управа придбала 90072 пуди (приблизно 1468 тон) заліза, 80% якого видали селянам у позику [25, с. 37]. А, наприклад, у Харківському та Вовчанському повітах місцева влада видала у позику 100% отриманого заліза [25, с. 39]. Спочатку для отримання позики потребувалося поручительство громади. Це призводило до затягування часу, тому з 10 березня 1900 р. губернське земство скасувало цю вимогу, замінивши її поручительством двох осіб, але селян зобов'язали при отриманні заліза у позику сплатити 10% його вартості [25, с. 39]. Всього ж тільки за перші три роки залізо у позику отримали 2782 селянські двори, що становило 1% загальної кількості селянських дворів губернії (підрахунки автора) [21, с. 20-27].

Але й ці заходи не спрацювали повною мірою через вкрай низький рівень свідомості та культури населення. З 20 травня по 30 вересня 1903 р., згідно розпорядження Губернської земської управи, страхові агенти здійснили перевірку використання населенням листового заліза для дахів. Під час перевірки з'ясувалося, що майже у 25% випадків домовласники або продали залізо, не повернувши земству гроші, або залізо для дахів отримали особи, які не мали стосунку а ні до земського

взаємного страхування від вогню, а ні до земства взагалі [25, с. 40]. Так, в звіті Богодухівської земської управи (29 листопада 1901 р.) відзначався факт видачі у позику заліза вартістю 3000 крб. п'яти багатим землевласникам, серед яких не було жодного селянина [25, с. 45]. Завдяки втручання Губернської земської управи, в цьому випадку кошти швидко повернули. Та, навіть, серед тих домовласників, що вкрили свої будівлі залізом, 30% його або взагалі не пофарбували, або вчасно не відновили шар фарби і залізо швидко проіржавіло [25, арк. 43]. Втім, рекордним став 1905 р., коли місцева влада продала 271205 пудів (4339 тон) дахового заліза [19, с. 73]. Але в наступні роки продажі заліза невпинно падали до 1917 р. включно, що самою місцевою владою пояснювалось негативними економічними наслідками російсько-японської та Першої світової війн.

Перед місцевими органами влади знову постала проблема пошуку недорогого та довговічного матеріалу для масового перекриття селянських будівель та організації його виробництва. Цим вимогам відповідав новий тип черепиці – цементно-піщаної (шифер-етерніт), кустарна технологія виробництва якої з'явилась у Росії на початку ХХ ст. та не потребувала значних капіталовкладень. З 1 березня 1909 р. Губернська земська управа почала надавати у безвідсоткову позику станки та матеріали для масового кустарного виробництва шиферу. Повітові земські управи надавали позики без відсотків на п'ять років під гарантію повітового земства. Позики, крім того, надавала губернська каса дрібного кредиту під відповідальність кредитних товариств. Позичали не більше 500 крб. на особу зі сплатою рівними частинами кожного року [1, с. 45]. Цемент, фарбу, суміш для просочування черепиці після сплати задатку у 20% видавали не більш як на рік, на суму 100 крб. для однієї майстерні [1, с. 45]. Решту позики повертали рівними частинами один раз у півроку; при вчасній сплаті отримували матеріали у позику на новий термін. Якість виробництва раз на місяць перевіряли агенти губернської земської управи або каси дрібного кредиту, їх розпорядження виконувались обов'язково. Губернська земська управа достроково стягувала суму позики з додатковою сплатою 6% річних у випадку невиконання розпоряджень агентів [1, с. 46]. Протягом 1909 р. губернське земство в усіх повітах влаштувало показові майстерні, з метою ознайомлення населення з технологією виробництва черепиці. Виготовлену черепицю продавали селянам за середньою ціною собівартості. Губернська земська управа командувала до показових майстерень осіб, відібраних повітовими управами або правлінням каси дрібного кредиту для підготовки фахівців з виробництва на черепичних станках. 1913 р. майстерні виготовили вже 71229 шт. черепиці, причому 56609 продали та видали у позику. Земства сплачували майстрам проїзд в обидва кінця та добові за рахунок страхового капіталу [28, с. 243-245]. На початку 1915 р. губернське земство відкрило у місті Слав'янську, селищі Попівка Ізюмського повіту та селищі Білолуцьке Старобельського повіту великі черепичні майстерні, але вже у вересні 1915 р. майстерня в Попівці закрилася, оскільки завідувача і робітників мобілізували [1, с. 30].

З 5 по 12 лютого 1911 р. у Санкт-Петербурзі відбувся Перший Всеросійський з'їзд техніків з сільського вогнестійкого будівництва. В роботі з'їзду прийняла

участь делегація Харківської губернії у складі 6-ти осіб. Делегати представляли губернські та повітові земські органи самоврядування, за виключенням власника Харківського металічного заводу Н. Ф. фон Дітмара. Під час роботи з'їзду заслухали доповідь члена Харківської губернської земської управи інженера Н. П. Винокурова. В доповіді йшлося щодо пробного покриття дахів «етернітом» (шифером) в сільській місцевості Харківській губернії. На практиці встановлено, що етерніт служить у якості дахового покриття набагато довше листового заліза, яке «часто гниє до того, як крестьяне виплатят ссуду за него» та не боїться пошкоджень від граду [29, с. 108]. Харківська делегація запропонувала налагодити виробництво шиферу на земських цементних заводах в масштабах імперії [29, с. 110]. Вже у 1912 р. губернські земські збори уповноважили Харківську губернську земську управу увійти до Товариства з Московським земством для налагодження виробництва етерніту – терофазериту. Товариству вдалося отримати безвідсотковий 10-річний кредит у 650000 крб. та незворотну позику у 150000 крб. від Міністерства землеробства [1, с. 56]. На ці кошти Товариство в 1915 р. придбало під Брянськом терофазеритний завод, і в цьому ж році губернське земство отримало 11 вагонів терофазериту для потреб сільського населення Харківщини [1, с. 58]. Щоб забезпечити безперебійну роботу заводу, у наступному році Товариство орендувало 50 десятин землі в Оренбурзькій губернії для розвідки та видобування азбесту [1, с. 60]. Але реалізації цих планів завадила Перша світова війна та подальші революційні події.

Висновки. Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. у результаті наполегливої роботи місцевих органів самоврядування Харківщині з впровадження в сільській місцевості вогнестійкого будівництва, вогняну стихію у волостях поступово вдалося приборкати. Незважаючи на військовий стан та революційні події, з 1914 р. по 1918 р. абсолютна кількість пожеж у Харківській губернії істотно зменшилась, а кількість так званих «сільських великих пожеж», коли горіло не менше 20 споруд, не перевищувала 0,8% загальної кількості пожежних випадків.

Список літератури. 1. *Краткий обзор деятельности Харьковскаго губернскаго земства с 1867 г. и его значение в пожарно-страховом деле / Харьковская губернская земская управа. Страховой отдел.* – Харьков: Товарищество «Печатня Яковлева», 1918. – 66 с. **2.** *Харьковский календарь на 1867-1913 гг.* – Харьков: Тип. губернскаго земства, 1868–1914. **3.** *Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1894 год / Харьковская губернская земская управа.* – Харьков: Тип. Гордона, 1895. – 54 с. **4.** *Бородин Д. Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением / Д. Н. Бородин.* – СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1912. – 92 с. **5.** *Ермолов А. С. Современная пожарная эпидемия в России / А. С. Ермолов.* – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1910. – 211 с. **6.** *Ландезен фон Ф. Э. Борьба с огнем. Руководство для устройства пожарных обществ, дружин и команд и способы тушения пожаров / Ф. Э. фон Ландазен.* – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1903. – 376 с. **7.** *Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (XIX – поч. XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Лариса Вікторівна Баличева.* – Харків: 2005. – 193 с. **8.** *Томиленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Андрій Григорович Томиленко.* – Донецьк, 2000. – 196 с. **9.** *Попович С. С. У вогненній борні (з історії пожежництва Жовківщини) / С. С. Попович, О. В.*

Миць. – Львів: Каменяр, 2008. – 148 с. **10.** *Полганов О. І.* Історія пожежної охорони Кіровоградщини (1841–1997 рр.) / О. І. Полганов. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998. – 255 с. **11.** *Нехаев В. С.* Огнеборцы Запорожья. Очерки истории / В. С. Нехаев, М. А. Серцов. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 314 с. **12.** *Пікуль О.* Історія пожежної справи Білої Церкви / О. Пікуль, С. Чернецький, О. Ярмола. – Біла Церква: Буква, 1999. – 192 с. **13.** *Годовой отчет Харьковской губернской земской управы о взаимном земском страховании от огня (за 1867–1868 гг.)* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. Гинзбурга, б. г. – 18 с. **14.** *Доклад губернскому земскому собранию 1876 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Университетская тип., 1876. – 22 с. **15.** *Доклад губернскому земскому собранию 1877 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Университетская тип., 1877. – 15 с. **16.** *Доклад губернскому земскому собранию 1878 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Университетская тип., 1878. – 16 с. **17.** *Доклад губернскому земскому собранию 1879 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1879. – 62 с. **18.** *Доклад губернскому земскому собранию 1880 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1880. – 9 с. **19.** *Доклад страхового отдела Харьковской губернской земской управы III съезду агентов земского страхования и представителей земств Харьковской губернии* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. и лит. Зильберберга, 1905. – 102 с. **20.** *Доклад Харьковской губернской земской управы XXXVI очередному губернскому земскому собранию 1900 г. «О черепичном заводе»* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. «Печатное дело Гагарина», 1900. – 41 с. **21.** *Доклад Харьковской губернской земской управы XXXVI очередному губернскому земскому собранию. По страховому отделу. Об операциях по продаже и выдаче в ссуду кровельных материалов* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. газеты «Харьковский листок», 1901. – 21 с. **22.** *Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1895 г. «О причинах, влияющих на увеличение пожаров в разных местностях Харьковской губернии»* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1895. – 265 с. **23.** *О земском от огня страховании, 1871 г.* / Держархів Харківської області (далі – Держархів Харківської області), ф. 304, оп. 1, спр. 1337, 61 арк. **24.** *О земском страховании имуществ, 21 сентября 1868 г. – 21 сентября 1869 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 1370, 252 арк. **25.** *Циркуляры Харьковской губернской земской управы агентам земского страхования, 24 марта 1901 г. – 20 декабря 1905 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 1487, 99 арк. **26.** *Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г.* / [обработано Н. Штиглицом]. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1869. – 210 с. **27.** *Доклад губернскому земскому собранию 1883 г. По взаимному земскому страхованию* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Университетская тип., 1883. – 21 с. **28.** *Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1910 г.* / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Товарищество "Печатня Яковлева", 1911. – 346 с. **29.** *Труды 1-го Всероссийского Съезда техников по сельскому огнестойкому строительству.* – СПб.: Тип. «Правда», 1912. – 796 с.

Надійшла до редколегії 19.03.2014 р.

УДК 352.778.51:699.812(477.54) «189/191»

Робота земських органів самоврядування Харківської губернії з впровадження вогнестійкого будівництва у сільській місцевості (кінець XIX – початок XX ст.) // Логовський І. М. // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 75-82. Бібліогр.: 29 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується робота земських органів самоврядування Харківської губернії з впровадження у сільських населених пунктах вогнестійкого будівництва наприкінці XIX – на початку XX ст. в результаті якої було налагоджено постачання селянам за собівартістю та у позику дахового заліза, влаштоване земське виробництво черепиці, шиферу-етерніту, цегли. Ці заходи значно підвищили пожежну безпеку сільських населених пунктів, скоротили відсоток масових пожеж, знизили соціальну напруженість та покращили добробут сільських мешканців.

Ключові слова: Харківська губернія, місцеве самоврядування, земство, вогнестійке будівництво, дахове залізо, шифер-етерніт, террофазерит, пожежна безпека.

УДК 352.778.51:699.812(477.54) «189/191»

Работа земских органов самоуправления Харьковской губернии по внедрению огнестойкого строительства в сельской местности (конец XIX – начало XX вв.) / И. М. Логовський // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 75-82. Бібліогр.: 29 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье исследуется работа земских органов самоуправления Харьковской губернии по внедрению в сельских населенных пунктах огнестойкого строительства в конце XIX – в начале XX вв., в результате которой было налажено снабжение сельских жителей по себестоимости и в рассрочку кровельным железом, налажено земское производство черепицы, шифера-этернита, кирпича. Эти мероприятия значительно повысили пожарную безопасность сельских населенных пунктов, снизили социальную напряженность и улучшили благосостояние сельских жителей.

Ключевые слова: Харьковская губерния, местное самоуправление, земство, огнестойкое строительство, кровельное железо, шифер-этернит, террофазерит, пожарная безопасность.

In this article the author researches the activities of local authorities of Kharkov guberniya on implementing a fire-resistant construction in rural settlements in late XIX – early XX centuries, which resulted in the establishment of the supply to the villagers the roofing iron for cost price and in installments, establishment of the production tile, slate-eternit, brick. These measures have significantly improved fire safety in rural settlements, reduced social tensions and improve the welfare of rural residents.

Keywords: Kharkov guberniya, local authorities, zemstvo, fireproof construction, roofing iron, slate-eternit, terrofazerit, fire safety.

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

СОСТАВ СЛУЖАЩИХ ЗАСОРЕН «БЫВШИМИ ЛЮДЬМИ»: ЛИШЕНЦЫ ХАРЬКОВА И ДОНЕЦКА В ПЕРИОД ЧИСТКИ СОВЕТСКОГО АППАРАТА 1930-1931 ГГ.

В статье рассматриваются вопросы выявления и наказания граждан, лишённых избирательного права, во время индивидуальной чистки советского аппарата 1930-1931 гг. Отдельное внимание уделено анализу нравственного облика «лишенцев», их мировоззрению, психологии поведения. Чистка советского аппарата, как разновидность репрессивных мер против «бывших людей», являлась процессом крайне противоречивым.

Ключевые слова: «лишенцы», «чистка», протокол, донос, моральный облик, профессиональная этика, трудовой список, махинации, дисциплина, апелляция.

Введение. В результате окончательного установления советской власти на большей части Украины и последующего вхождения Украинской Социалистической Советской Республики в состав СССР, началось активное внедрение большевистских принципов социальной политики. Одним из её направлений стал процесс классовой санации общества путём выявления «бывших людей», лишения их политических и гражданских прав. Огульные обвинения «лишенцев» в чужеродности, нелояльности к новой власти, спекуляции, рвачестве, мещанстве, моральной деградации, очень быстро переросли в идеологическую норму.

В последнее десятилетие в постсоветской исторической науке, главным образом, российской, делаются успешные попытки изучения данной проблемы. Историография пополнилась диссертационными исследованиями Т. М. Смирновой, Л. А. Серокуровой, Д. В. Валуева, М. С. Саламатовой, Е. В. Карпычёвой, Н. М. Морозовой; научными разработками С. А. Красильникова, Т. М. Смирновой, Н. А. Федоровой, освещающими региональные особенности процесса искусственной маргинализации советского общества [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. В 2002 г. вышла монография украинского историка Ю.П. Волосника «Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу», где, в том числе, уделено внимание характеристике социального облика «классового монстра» [10]. Проблема «лишенцев» стала одним из аспектов фундаментального исследования американского советолога Шейлы Фицпатрик «Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е гг.: город» [11].

Однако, по мнению российского историка С. В. Шейхетова, «в большинстве современных работ просто изменен минус на плюс» и отдельные категории «лишенцев», например нэпманы, односторонне представлены «невинными жертвами коммунистического террора» [12]. Между тем, ложная идеализация образа бывшего

социального врага – такое же неоправданное научное действие, как и тотальная его дискредитация. Необходимо детальное исследование нравственного облика советских изгоев, их личностных характеристик, мотивов социального поведения, а затем, исходя из этого – причин и механизма чисток. Анализ вышеперечисленных аспектов составляет **цель** данной статьи, в основу которой положены обнаруженные в Государственном архиве Харьковской области материалы чистки советского аппарата 1930-1931 гг., проведённой на торговых предприятиях харьковской центральной рабочей кооперации и транспортно-промышленного объединения донецкой железной дороги [13].

Изложение основного материала. Чистка, как разновидность репрессивных мероприятий советского правительства против «чуждого элемента», была в стране Советов явлением привычно-периодическим, в корне ломающим человеческие судьбы, необычайно мощным по силе эмоционального потрясения для каждого, кого она затронула. Весь накал чувств и бессильную ярость пострадавшего от неё удалось передать В.В. Маяковскому в стихотворении «Смена убеждений» (1929 г.):

«Он шёл, держась за прутья перил,
сбивался впотьмах косоного.
Он шёл, и орал, и материл
и в душу, и в звёзды, и в бога...
Прогромыхав в ночной тишине,
встряхнув семейное ложе,
миролюбивой и тихой жене
скулу на скулу перемножил...
В буфете посуду успев истолочь
(помериться силами не с кем!),
пошел хлестать любимую дочь
галстуком пионерским...
Со всей обстановкой в ударной вражде,
со страстью льва холостого
сорвал со стены портреты вождей
и кстати портрет Толстого.
Билет профсоюзный изодран в клочки,
ногою бушующей попан,
и в печку с размаху летят значки
Осоавиахима и Мопра.
Уселся, смилив возбуждённый дух, –
небитой не явится личности ли?
Потом свалился, вымолвив: «Ух,
проклятые черти, вычистили!!!» [14].

Судя по бешеному шквалу эмоций, герой В. Маяковского мог быть «вычищен» по самой тяжёлой, 1-ой категории, без права трудоустройства в государственном секторе, с лишением прав на пособия, пенсии, выселением из квартиры. 2-я категория допускала возможность работы в государственных учреждениях другого

типа или в другой местности; 3-я, самая щадящая, сопровождалась простым понижением в должности.

Чистка советского аппарата в Харькове и Донецке охватила беспартийных служащих розничных магазинов, столовых, парикмахерских, складов, хлебопекарен. Уже в первые дни работы комиссия признала неблагоприятным социальный состав коллективов и «дела с оккоммунизацией аппарата» [13, л. 8]. Так, на предприятиях 14-го куста Свердловского района Харькова, трудились 129 рабочих (17%), 37 крестьян (5%) и 547 служащих (75 %); но среди них всего 32 (4,3 %) состояли в партии и 59 (8,1%) – в комсомоле [13, л. 8]. Кроме того, было обнаружено большое количество сотрудников-«лишенцев», проникших в государственный сектор путём множественных махинаций. Неприятным открытием для чиновников стали факты «круговой поруки и зажима в случае желания скрыть те или иные ненормальности в работе или разоблачения социального лица, проходившего чистку» [13, л. 11]. Таким образом, несмотря на значительный «стаж» советской власти и грандиозные экономико-патриотические процессы, инициированные сталинским правительством в конце 20-х гг., уровень сознательности в 14-ом кусте действительно оказался весьма скромный.

Традиционно, доказательную базу чистки составили доносы, заявления и показания свидетелей. Именно поэтому невольно возникает подозрение в изначальной предвзятости советских бюрократов к «чуждому элементу», а значит и в необоснованности вынесенных решений. Между тем, члены комиссии ясно осознавали (а главное, иногда учитывали) то, что «часть ... заявлений ... дискредитировали отдельных кооперативных работников по личным причинам... Рядом со здоровой критикой были отдельные выступления склочного характера, личных счётов, подсиживания ...» [13, л. 118].

Изучение протоколов, содержащих не только биографические справки, причины проверки и окончательные вердикты, но и отражающих отдельные черты характера и мировоззрения людей, манеру их поведения, отношение к происходящему и даже степень индивидуальной стрессоустойчивости, показывает, что далеко не все «лишенцы» отличались высокой моралью и вызвали сочувствие. Данное предположение подтверждается анализом главных причин «вычистки».

Часто предъявляемой к «лишенцам» претензией являлось нарушение профессиональной этики. Бывший кустарь М. И. Коган был «груб с потребителями»; продавец-«лишенец» Д. Е. Клименко допускал «грубое обращение как до потребителей, так и служащих»; бывший торговец Л. М. Бронштейн признался, что постоянно обвешивал покупателей, «отпуская сало»; сын кулака С. Т. Кармин «обвешивал при выдаче мяса больницам»; бывший частник С. Г. Лелюк «брал остатки на товар и систематически обкрадывал потребителей»; сын кустика И. З. Снежаков «своим поведением, нетактичностью разжигает национальные чувства: ... потребителей-поляков посылает получать продукты в Польшу» (на комиссии И.З. Снежаков объяснил свою грубость «неврастениею») [13, л. 17, 95, 185, 105, 170, 15]. Нередко нарушались правила продажи нормированных и дефицитных товаров («отпускал вместо установленных 25% белого хлеба 50%

своим»; «снят за связь с чуждым элементом, снабжая его дефицитными товарами»; «снабжал дефицитом служителей культа»; «обвиняется в выдаче незаконно своим знакомым 4 кил мяса»; «припрятывал мясо и отпускал таковое без талонов»). Встречаются и такие обвинения – «использовал кооперативную организацию в целях сбыта товара частного лица»; «брал из кассы деньги для своих собственных потребностей», «имеет недостачу по магазину 367 руб.» [13, л. 75, 157].

Ещё одна причина «вычистки» – аморальное поведение. Например, некто Л. Х. Арутюнов устраивал «в помещении магазина оргии» и регулярно пьянствовал на рабочем месте [13, л. 84, 189]. Похожими обвинениями архивное дело буквально переполнено. На службе «бывшие» играли в карты, пьянствовали, на почве алкогольного опьянения совершали хулиганские поступки, требовавшие вмешательства милиции [13]. Подобное поведение парадоксально. Казалось бы, в интересах «лишенцев», с огромными трудностями устраивавшихся на предприятия государственного сектора и постоянно находившихся под угрозой разоблачения, был едва заметный, благопристойный образ жизни, без привлечения к своим персонам повышенного внимания. Однако, исходя из документальных свидетельств, бдительность некоторых из них со временем притуплялась, брали верх дурные наклонности, моральная нечистоплотность, природная или приобретённая тяга к разгульному образу жизни. Всё это поступательно подталкивало таких сотрудников к «вычистке».

Наконец, практически всем «лишенцам» вменялось в вину мошенничество с документами. В трудовые списки сознательно не вносились «скользкие» факты биографии (тем более, что в условиях того специфического времени, с его революционно-военным хаосом, компрометирующие документы легко «терялись»). Из меркантильных интересов в трудовых списках фиксировались несуществующие заслуги, дающие право на весомые льготы, как это сделал, например, бывший инспектор губернского тюремного управления города Иркутска Д. И. Тамара, который «ввёл в заблуждение Инспекцию РКК ... оказался в начсоставе запаса и был послан на работу в 3% броню» [13, л. 103]. При этом, факт службы в Иркутском тюремном управлении Д. Тамара скрыл, как скрыл и свою настоящую фамилию – Тамарин, не желая афишировать родство с «известным князем Тамариным» (имеется в виду участник корниловского мятежа, генерал А. А. Тамарин-Мерецкий (Хан-Гирей), на момент проведения «чистки» 1930-1931 гг. отбывавший наказание в Соловецком лагере особого назначения – Авт.) [13, л. 103]. Предметом махинаций становились также заборные книжки на приобретение по талонам ряда товаров («имел заборную книжку на 4 человека, в то время как заявляет, что живёт один») [13, л. 105].

Таким образом, наглядно подтверждается точка зрения о явной аморальности отдельных «лишенцев» и некоторой доли объективности в работе комиссий по чисткам. Определённым подтверждением этому может служить следующий факт. В мемуарах советской правозащитницы Е. Г. Боннэр содержится рассказ о том, как в 1933 г., в 10-летнем возрасте, она невольно стала свидетельницей одной из чисток и наблюдала за поведением «чуждого элемента» (этот фрагмент цитирует в своей

книге и Ш. Фицпатрик): «Видно было, что они нервничали... Как оказалось, некоторые били жён и пили очень много водки... Иногда тот, кого «чистили», обещал больше не бить жену или не пить. Многие говорили о своих поступках, что «больше этого не будет» и что «они всё осознали»... Некоторые чуть не плакали. Неприятно было на них смотреть» [15; 10, с. 29]. Итак, комиссия, работавшая спустя два года после описываемой харьковско-донецкой чистки, снова преследует «морально разложившихся». Заметим, что Е. Г. Боннэр пишет далеко не об одном или нескольких людях, а о «многих». И все они произвели на неё крайне негативное впечатление. В мемуарах нет ни слова о невинных жертвах, хотя таковые безусловно были. Любопытно, что эти люди абсолютно не вызвали сочувствия ни у маленькой девочки, ни у повзрослевшей женщины – дочери репрессированного, супруги диссидента А. Д. Сахарова, как никто другой знавшей страшную изнанку советского бытия и способной, казалось бы, с позиции личных трагедий, переоценить своё детское отношение к людям, попавшим под каток советской системы. Но этого не происходит, поскольку, нет смысла в предвзятой лакировке образа социального изгоя в угоду очередной модной научной конъюнктуре.

Конечно же, невозможно категорически отрицать то, что жертвами чисток часто становились граждане, доказательства вины которых были совершенно беспочвенны. Социальное происхождение, предпринимательская деятельность, сокрытие факта лишения прав – ахиллесова пята совслужащих, грозившая репрессиями. Вот лишь несколько примеров. По 2-ой категории была уволена «чуждый элемент», дочь торговца Х. А. Авгунина, не имевшая при этом никаких нарушений в работе [13; с. 56]. Л. М. Соболева, бывшая торговка и жена торговца, лишённая права голоса, но восстановленная в правах в 1930 г., «попала на работу как актив Райсовета» [13; с. 77]. Однако, несмотря на реабилитацию и активную общественную деятельность, женщина лишилась места работы в государственной кооперации [13; с. 77]. По 2-ой категории уволили не имевших взысканий рубщиков мяса К. Ф. Крюкова, И. С. Сильченко и Г. А. Калинича [13; с. 94]. Их вина заключалась в статусе «лишенцев», имевшемся на момент чистки [13; с. 96]. Вердикт комиссии относительно бывшей лавочницы К. С. Мальцевой был беспощаден: «затаила от общественной организации, что до 1928 года занималась торговлей и обманным путём пролезла в кооперацию... Снять с работы без категории» [13; с. 179]. Заведующего отделом Сильченко сняли по 1-ой категории, как бывшего лавочника и «лишенца», несмотря на то, что «заявлений никаких не получено» и нарушений в работе не обнаружено [13; с. 171].

Впрочем, уволенным сотрудникам предоставлялась возможность опротестовать решение. Однако реакция комиссий на апелляции была довольно оригинальной. Советские чиновники крайне неохотно признавали собственные ошибки и находили массу дополнительных поводов, подтверждающих справедливость первоначального вердикта. Попытки «вычищенных» добиться правды превращались в бессмысленную трату времени, грозили новыми, более опасными разоблачениями. Относительно некоего В. С. Позднякова, например, приняли следующее решение: «так как обвинение, что бежал с белыми не подтвердилось, изменить формулировку

– как особу, что в годы разрухи спекулировала, используя служебное положение (работая на железной дороге)» [13; с. 182]. А «лишенцу» П. В. Игнатову после подачи апелляции припомнили ещё и прошлую деятельность «ответственного работника крупного капиталистического предприятия», и владение домом, «с которого имеет нетрудовой доход» [13; с. 182].

Между тем, в ряде случаев, вроде бы обречённые на неизбежное наказание служащие, избегали его, отделавшись лишь лёгким испугом. Продавец А. М. Фридман, скрывший от комиссии факт торговли по патенту 3-го разряда, получил обычный выговор [13; с. 17]. Бывшего торговца сельтерской водой и «разными мелочами» Ш. Г. Лангборда за сокрытие фактов своей биографии также наказали выговором [13; с. 72]. Был переведён в продавцы «зав. мясной № 106», бывший торговец и сын торговца И. М. Ицкевич [13; с. 190]. Ф. Э. Москович, «за недачу сведений комиссии о том, что торговала и отказ от предъявленных ей обвинений после того, как ей были предъявлены документы о её торговле», вынесли выговор с предупреждением [13; с. 12].

Архивные документы дают уникальную возможность «увидеть» характер «лишенцев». Некоторым из них был присущ откровенный авантюризм. Так, раскулаченный П. В. Зайченко, поставив перед собой цель вступить в профсоюз и устроиться в соваппарат, бросил коммерцию, дом, семью и буквально сбежал из Донецка в далёкий Мурманск, где сумел затеряться, «изменить» биографию и сделать новые документы [13; с. 189]. Нужно признать, что в тяжелейшей ситуации оказывались сотни тысяч «лишенцев», однако, так радикально изменить жизнь, перечеркнуть прошлое, разорвать все связи (особенно родственные) и бежать в неизвестность, решался далеко не каждый.

Совершенно невероятным кажется поведение В. Н. Совко, которая «во время белых оказывала им всевозможное внимание» [13; с. 84]. Женщина трижды арестовывалась, в том числе, за торговлю валютой и сочувствие троцкистам. Но пережитые злоключения настолько не напугали её, что упорно, во всеуслышание, она продолжала вести опасные антисоветские разговоры с покупателями и коллегами. Что это было – всё та же склонность к авантюризму, бравада, беспечность или глупое безрассудство? В любом случае, в смелости кассирше Совко отказать трудно, да и в высочайшей стрессоустойчивости тоже. По всей видимости, именно они позволяли «лишенке» выдерживать эмоциональные перегрузки, легко сломавшие бы человека с более хрупкой психикой.

Интересна манера «лишенцев» держаться на заседаниях комиссии по чистке. Большинство из них, особенно женщины, вначале рассмотрения своих дел упорствовали, отрицая все обвинения. Но под давлением свидетелей и комиссии буквально сникали и признавали вину. Бывшие белые офицеры, вели себя высокомерно, дерзко парировали обвинения, отказывались отвечать, демонстрировали полное пренебрежение к происходящему. Некоторые выбирали инфантильную стратегию, намеренно демонстрировали беспомощную забывчивость или непонимание сути вопросов, путанно увиливали от прямых ответов. Создаётся впечатление, что человек, попавший в опасную ситуацию, грозившую крахом его

будущего, в надежде вызвать жалость бессознательно или намеренно выбирал по-детски наивную позицию. Нередки примеры полной потери контроля людей над собой, когда под воздействием страха и паники они истерично путались в собственной биографии, не могли вспомнить содержание трудового списка, судорожно опровергали собственную, только что произнесённую ложь. Всё это выдаёт сильнейшую степень потрясения человека, агрессивно отвергаемого социумом.

Выводы. Таким образом, чистка советского аппарата, как разновидность репрессивных мер против «бывших людей», являлась процессом крайне противоречивым. С одной стороны, незаконному преследованию подвергались «социально несоответствующие» граждане, с другой – предпринимались попытки искоренения социальных пороков и дисциплинарных нарушений в профессиональной сфере. Не оправдывая сталинский режим, учитывая особенности исторического времени, накладывающего серьёзный отпечаток на человеческую личность, историку необходимо отчётливо понимать естественность существования в социуме разных по нравственной ориентации и социальному поведению людей. Именно поэтому, исследуя проблему «лишенцев», необходимо анализировать её всесторонне, отказавшись от принципа тотальной идеализации их нравственного облика, что позволит создать объективный социальный портрет советского маргинала.

Список литературы. 1. *Смирнова Т.М.* "Бывшие люди" в социальной структуре и повседневной жизни советского общества. Автореф. доктор. дисс. / Т.М.Смирнова. – Научная библиотека диссертаций и авторефератов: <http://www.dissercat.com> 2. *Серокурова Л.А.* "Лишенцы" Крымской АССР в контексте социально-экономических и политических процессов Автореф. канд. дисс. / Л.А.Серокурова: <http://www.dissercat.com> 3. *Валуев Д.В.* Лишенцы в системе социальных отношений (1918 - 1936 гг.) (на материалах Западного региона РСФСР). Автореф. канд. дисс. / Д.В.Валуев : <http://www.dissercat.com> 4. *Саламатова М.С.* Лишение избирательных прав как форма социально-политической дискриминации в середине 1920-х - 1936 гг.: На материалах Западной Сибири. Автореф. канд. дисс. / М.С.Саламатова: <http://www.dissercat.com> 5. *Карпычёва Е.В.* Лишение избирательных прав за занятие частной торговлей по Тверскому региону: источниковедческое исследование: 1918-1936 гг. Автореф. канд. дисс. / Е.В.Карпычёва: <http://www.dissercat.com> 6. *Морозова Н.М.* Лишение избирательных прав на территории Мордовии в 1918-1936 гг. Автореф. канд. дисс. / Н.М.Морозова: <http://www.dissercat.com> 7. *Красильников С.А.* На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 - конец 1930-х гг.) / С.А. Красильников: http://zaimka.ru/krasiln1_p1.shtml 8. *Смирнова Т.М.* «Бывшие»: штрихи к социальной политике советской власти / Т.М.Смирнова // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 37-48. 9. *Фёдорова Н.А.* Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных / Н.А.Фёдорова // Журнал исследований социальной политики. – 2007. – Т. 5. – № 4. – С. 483-496. 10. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е гг.: город. / Ш.Фицпатрик. – М.: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина. – 2008. – 336 с. 11. *Волосник Ю.П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. / Ю.П.Волосник. – Харків: НМЦ «СД», 2002. – 384 с. 12. *Шейхетов С.В.* Нэпманы, как социальная группа: самосознание, самоорганизация, взаимодействие с властями: <http://zaimka.ru/soviet/nepmen.shtml> 13. *Государственный архив* Харьковской области, ф. Р-408, оп.

4, д. 2380, 221 л. **14.** *Маяковский В.В.* Собрание сочинений в четырёх томах. – Т. 4. Стихи. Поэмы. Пьесы. 1928-1930 / В.В.Маяковский. / Под ред. Л.Ю.Брик, И.К.Луппола. – М.: Худ. лит., 1936. – С.185-188. **15.** *Боннэр Е.Г.* Дочки-матери / Е.Г.Боннэр: <http://www.sakharov-center.ru>

Надійшла до редколегії 23.03.2014 р.

УДК 94(477.54)«1930/1931»:323..3-058.17

Состав служащих засорён «бывшими людьми»: лишенцы Харькова и Донецка в период чистки советского аппарата 1930-1931 гг. / С. И. Мешковая // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. – №. 25 (1068) – С. 83-90. Бібліогр.: 15 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматриваются вопросы выявления и наказания граждан, лишённых избирательного права, во время индивидуальной чистки советского аппарата 1930-1931 гг. Отдельное внимание уделено анализу нравственного облика «лишенцев», их мировоззрению, психологии поведения. Чистка советского аппарата, как разновидность репрессивных мер против «бывших людей», являлась процессом крайне противоречивым.

Ключевые слова: «лишенцы», «чистка», протокол, донос, моральный облик, профессиональная этика, трудовой список, махинации, дисциплина, апелляция.

УДК 94(477.54)«1930/1931»:323..3-058.17

Склад службовців засмічений «колишніми людьми»: позбавленці Харкова та Донецька у період чистки радянського апарату 1930-1931 рр. / С. І. Мешковая // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. – №. 25 (1068) – С. 83-90. Бібліогр.: 15 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглядаються питання виявлення та покарання громадян, позбавлених виборчого права, під час індивідуальної чистки радянського апарату 1930-1931 рр. Окремої уваги надано аналізу морального обліку «позбавлених», їх світогляду, психології поведінки. Чистка радянського апарату, як різновид репресивних заходів проти «колишніх людей», була вкрай суперечливим процесом.

Ключевые слова: «лишенцы», «чистка», протокол, донос, моральный облик, профессиональная этика, трудовой список, махинации, дисциплина, апелляция.

The article addressed the identification and punishment of citizens, deprived of the right to vote, while individual cleansing 1930-1931, the Soviet apparatus. Special attention is given the analysis of moral accounting «pozbaavlentsiv», their philosophy, behavioral psychology. Cleaning of the Soviet system, as a kind of repressive measures against «former people», was the process is extremely contradictory.

Keywords: «disfranchised», «cleansing», protocol, denunciation, moral character, professional ethics, work list, fraud, discipline appeal.

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ»;
Є. К. ШИШКІНА, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ»

ФОРМУВАННЯ ГРОШОВИХ СИСТЕМ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто процес створення грошових систем Української Народної Республіки та Української Держави в період Української революції 1917–1921 рр. Визначено наслідки грошової політики українських національних урядів. Створення власних грошових систем стало важливою складовою процесу становлення державності в Україні. Намагаючись сформувати незалежну фінансову систему її уряди переслідували стратегічну мету – позбутись економічної залежності.

Ключові слова: бони, грошові знаки, грошова система, емісія.

Вступ. Одним з важливих аспектів дослідження вітчизняного державотворчого процесу є вивчення формування української грошової системи в добу національно-демократичної революції і громадянської війни 1917–1921 рр.

Мета статті. Пропонована наукова розвідка переслідує мету дослідити процес формування грошової системи УНР та Української Держави.

Виклад основного матеріалу. Особливості формування української грошової системи у 1917–1921 рр. стали предметом зацікавленості низки науковців, зокрема, відповідні результати досліджень було відображено у дисертаційних роботах та монографіях Р. Й. Тхоржевського, Г. М. Марковецької, Г. В. Сапожника, П. П. Гай-Нижника, М. Ф. Дмитрієнко, В. А. Ющенко, В. М. Литвина, Л. В. Яковлевої [1–6].

З початком Першої світової війни на території Російської імперії було припинено розмін грошових знаків на золото [7, арк. 2]. Царський уряд розширив емісійне право Держбанку, в результаті чого стала великими темпами зростати інфляція. Як наслідок, з обігу почала зникати золота, срібна і мідна монета. Навантаження на друкарський верстат було настільки великим, що за наказом царського уряду від 6 грудня 1915 р. в обіг стали випускати кредитні білети (вартістю 1 рубль), виконані за «спрощеною» технологією – без індивідуального номерного знаку. З метою вирішення проблеми розмірних купюр 25 вересня 1915 р. було прийнято рішення про випуск паперових грошей державного казначейства вартістю 1, 2, 3, 10, 15 і 20 копійок, так званих «марок-грошей» [8, с. 83]. Для їхнього виготовлення використали кліше поштових марок, випущених у 1913 р. до 300-річчя дому Романових. Брак металеві монети царська влада намагалась компенсувати також паперовими казначейськими знаками вартістю у 1, 2, 3, 5 і 50 копійок, випущеними у грудні 1915 р. Однак вирішити проблему браку грошей не вдавалося.

© Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна, 2014

Після Лютневої революції 1917 р. ситуація в грошовому обігу Росії погіршилась. Зміна влади підірвала царську кредитну систему, побудовану на внутрішніх та особливо великих зовнішніх позиках. Змушений вже не тільки фінансувати війну, але й покривати дефіцит державного бюджету Тимчасовий уряд вдавався до ще більшого розширення емісійного права. В обігу зростала кількість «спрощених» грошових випусків. Тривав випуск купюр вартістю 1 рубль без індивідуальних номерів. Додатково Тимчасовим урядом почали виготовлятися за спрощеною технологією царські гроші вартістю 5 рублів. Нова влада продовжила випуск «марок-грошей». За наказом від 23 серпня 1917 р. почалась емісія державних казначейських знаків вартістю 20 і 40 рублів, які отримали в народі назву «керенки». При виготовленні цих грошей за зразок було використано малюнок знаку поштової оплати – російської марки консульського мита вартістю 10 рублів, що випускалися до Лютневої революції [8, с. 82]

Тим часом в Наддніпрянщині свою організаційну роботу поступово розгортала Українська Центральна Рада. У липні 1917 р. УЦР вдалося досягти визнання Тимчасовим урядом, однак грошове забезпечення, яке він обіцяв надавати Україні згідно прийнятого «Статуту Вищого Управління Україною», виявилось недостатнім [9, с.120]. Після жовтневого перевороту 1917 р. фінансовий стан УНР значно погіршився, оскільки з листопада 1917 р. Раднарком РСФРР остаточно припинив грошові асигнування Україні [10, с. 57]. Проблема дефіциту платіжних засобів вимагала вирішення, отже, УЦР взяла на себе відповідальність за випуск нових грошових одиниць. 19 грудня 1917 р. нею був затверджений тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів вартістю 100 карбованців [11, с. 49]. Перші українські паперові гроші були випущені 24 грудня 1917 р. Закон прив'язував карбованець до російської валюти – 1 український карбованець як і 1 російський рубль містив 17,427 частки щирого золота. Згідно закону продовжували обіг кредитні білети, встановлювався обов'язковий і безоплатний обмін російських грошових знаків на українські і навпаки [12, с. 88].

Автором ескізу першої української купюри був художник Г.І. Нарбут. В оформленні карбованця він вперше використав зображення тризуба. Купюра була оформлена в стилі українського бароко. На перших українських грошах були зроблені написи чотирма мовами — українською, російською, польською та єврейською. Гроші виготовлялись у друкарні В. Кульженка в Києві. Загалом було випущено 55 тисяч знаків на суму 5,5 мільйонів карбованців. Купюри в 100 карбованців перебували в обігу до липня 1918 р. [13, с. 89]

6 січня 1918 р. УЦР ухвалила закон про випуск державних кредитових білетів, згідно з яким:

- 1) держава регламентувала обов'язковість прийняття кредитових білетів на всій території УНР;
- 2) емісія карбованців була обмежена і забезпечувалась державним майном;
- 3) російські гроші і надалі залишались законним засобом платежу в УНР;
- 4) УНР гарантувала вільний обмін російських грошей на українські;
- 5) встановлювалось покарання за фальшування грошей.

З розгортанням громадянської війни економічна криза ставала дедалі сильнішою. Вона супроводжувалась нищенням кредитної системи колишньої Російської імперії та стрімким зростанням кількості грошових знаків в обігу. Центральна Рада мала захищатись від негативного впливу величезних грошових емісій радянської Росії. Проголошення незалежності УНР зумовило потребу у створенні власної грошової системи і проведенні самостійної фінансової політики. 1 березня 1918 р. з'явився закон про нову грошову одиницю УНР – гривню [11, с. 171]. Згідно закону гривня оголошувалась основною грошовою одиницею УНР. Авторами ескізів українських гривень були Г. І. Нарбут, В. Кричевський і І. Мозалевський. 1 гривня містила 8,712 частки чистого золота. Законом були встановлені номінали кредитних білетів — 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 і 1000 гривень. Крім того, законом УЦР передбачались: карбування монет – шагів (100 шагів дорівнювали 1 гривні) та випуск золотої монети номіналом 20 гривень (мали дорівнювати 10 рублям царської Росії). В обігу залишались випущені перед цим кредитні білети та планувався випуск нових карбованців, передбачалось, що карбованці можна буде обмінювати на гривні у співвідношенні 1:2. 30 березня 1918 р. був прийнятий закон про випуск Знаків Державної Скарбниці – 25 і 50 карбованців [11, с. 236]. Над названими купюрами працював художник О. Красовський. В їх оформленні він широко використовував фрагменти стародруків і козацьких грамот, на карбованцях містилось зображення селянки з серпом і робітника з лопатою. 13 квітня 1918 р. для вирішення проблеми розмінної кризи Центральна Рада схвалила закон про емісію розмінних марок Державної Скарбниці [11, с. 288]. Були випущено 10, 20, 30, 40 і 50 шагів [14, с. 3].

Уряд УНР, хоча і здійснював чималі державні емісії, забезпечити обіг необхідною кількістю грошей не міг. Визнання грошових знаків інших урядів проблеми теж не могло вирішити, навпаки, їх обіг завдавав шкоди курсовій вартості українських грошей. З дозволу і за підтримки Центральної Ради в УНР наприкінці 1917 р. почали з'являтися муніципальні гроші. Слід відзначити, що плани здійснення української державної емісії, могли перетворитися на випуск бон. 24 листопада 1917 р. у Секретаріаті фінансів відбулась нарада з приводу введення в обіг українських кредитових білетів. Представники приватних банків, які були присутні на цій нараді, виступили проти проекту державної емісії. Натомість вони пропонували випустити бони, які були б гарантовані приватними банками і державою, а також чеки на дрібні суми.

Війна УНР з РСФРР взимку 1917–1918 рр. призвела до втрати контролю УЦР над значною частиною українських територій. Завдяки втручанням країн Четверного союзу владу УНР в Наддніпрянщині навесні 1918 р. було відновлено і вона продовжила грошову політику, спрямовану на створення української грошової системи.

Українська Держава гетьмана П. П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) здійснювала особливо масштабні емісії грошей. Грошову кризу в роки правління поглиблювало рішення влади про збільшення розміру емісійного права Державної Скарбниці і Держбанку (законом від 9 травня 1918 р. – до 500 мільйонів рублів,

законом від 9 липня 1918 р. – до 1000 мільйонів рублів і законом від 8 листопада 1918 р. – до 2 мільярдів рублів).

9 травня 1918 р. було ухвалено закон згідно з яким в Українській державі відновлювалась національна грошова одиниця — карбованець.

Продовжив гетьман і курс взятий УЦР на введення гривні – протягом 1918 р. в Берліні було видруковано грошові знаки вартістю 2, 10, 100 і 500 гривень [15, с. 106].

Автором ескізу купюри у 2 гривні був В. Кричевський. Білет був виконаний у стилі модерну. В оформленні купюри використовувався досить простий геометричний орнамент. Купюра мала зображення коріння дерева та тризуб у вигляді сокола в польоті.

10 гривень були виготовлені за малюнком художника Г. І. Нарбута. В оформленні білету була використана орнаментальна рамка, запозичена з відомої гравюри XVII ст. «План Києва» А. Кальнофойського. Гривня була виконана з використанням кращик зразків українських стародруків, зокрема з пам'ятки XVI ст. Пересопницького Євангелія.

Найціннішою з погляду мистецтва є купюра в 100 гривень, виконана Г. І. Нарбутом. На лицьовому боці купюри зображений овальний вінок з квітів і плодів з тризубом у центрі. Зліва від нього — селянка в національному вбранні зі снопом пшениці і серпом у руці. Зправа — чоловік у фартусі поверх українського селянського одягу, що спирається на молот, обвитий лавром. Зворотний бік купюри прикрашає лавровий вінок, у середині якого зображений тризуб, а також дві колони, поверх яких розміщені стилізовані квіти.

500 гривень теж були виготовлені за проектом Г. І. Нарбута. Вони містили зображення голови жінки з античним профілем у вінку з квітів, а також тризуб у вінках з колосків пшениці, квіток та плодів. В оформленні купюри використовувався стиль — «українська антика». Зразки тризуба на купюрі характерні для українських вишивок [15, с. 106].

17 жовтня 1918 р. були випущені в обіг кредитні білети у 1000 і 2000 гривень. Їх малюнки виконав художник І. Мозалевський. На купюрах з'явилась назва — «Українська Держава». На білеті у 1000 гривень містився старий герб Києва, лавровий вінок, запозичений з панегірика 1622 року, присвяченого пам'яті П. Конашевича-Сагайдачного. 2000 гривень були дуже схожі на 1000 гривень. Як і раніше, гривні друкувались у Берліні [14, с. 1].

Гетьман продовжував випуск марок дрібних номіналів – вартістю від 10 до 50 шагів [16, арк. 8]. Однак, кількість їх була недостатньою в обігу. До того ж, марки швидко ставали непридатними. У період Гетьманату було підготовлено кілька проектів поштових марок: відомі проекти 10 шагів з портретом українського князя К. Острозького та 40 шагів з портретом П. Дорошенка, виконані Г. І. Нарбутом, однак в обіг вони випущені не були.

Проект випуску знаків Державної Скарбниці вартістю 5, 10, 25 і 50 карбованців лише частково був реалізований на практиці [16, арк. 22, 23, 36, 56—56 зв.].

Не обійшлося і без випуску грошових сурогатів. На українських землях перебували в обігу випущені гетьманським урядом 3,6% Білети Державної скарбниці та 5% Тимчасові свідоцтва Державного Земельного Банку [17, с.110]. В Українській Державі окрім грошових знаків, надрукованих попередніми урядами (царські гроші, знаки Тимчасового уряду, грошові випуски Центральної Ради, радянські грошові знаки і визнані ними за гроші сурогати), широкий вжиток мали австро-угорські і німецькі банкноти – крони та марки.

Українська Держава здійснила низку заходів, спрямованих на вихід з російської рубльової зони. Гетьманат ухвалив наступні правові акти:

1) закон від 14 серпня 1918 р про обмеження ввозу російських білетів і знаків Державної Скарбниці;

2) закон від 4 жовтня 1918 р. про обов'язкове штемпелювання Держбанком 5% короткострокових кредитових зобов'язань Російського Казначейства;

3) закон від 5 листопада 1918 р. про обов'язковий обмін російських кредитних білетів вартістю 250 рублів;

4) закон від 8 листопада 1918 р., який надавав Міністерству фінансів право вилучати з обігу російські купони, облігації та інші грошові сурогати, що перебували в обігу в Україні, а також кредитні білети вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50 і 100 рублів та знаки Державного Казначейства номіналом 20 і 40 рублів [9, с. 120—121].

Однак, на практиці, позбутися російських грошових одиниць в обігу не вдалось.

Революції, які відбулись у листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині і Німеччині, погіршили ситуацію в грошовому обігу Української Держави. Після евакуації німецько-австрійських військ цінність крон і марок, які перебували в обігу в українських землях, стала різко падати. Урядом Української Держави було перервано прийом цих грошових знаків [18, арк. 238; 19, арк. 53—56]. Гетьманський уряд змушений був відмовитись від вилучення російських грошових знаків і сурогатів.

Законом від 13 листопада 1918 р. скасовувалась залежність суми емісії від прибутків монополій. Урядом ліквідувався термін обігу строкових кредитових білетів. Останні не підлягали обміну і мали перебувати в обігу на рівні з іншими державними кредитовими білетами. Узгоджувались статті законів від 19 грудня 1917 р. і 1 березня 1918 р. про українську грошову одиницю: дозволялася емісія як у карбованцях, так і в гривнях.

Останнім грошовим випуском гетьманського уряду став Знак Державної Скарбниці у 1000 карбованців [20, с. 5]. Хоча обсяги гетьманської емісії були великими, грошовий голод і особливо розмінна криза в роки правління П. П. Скоропадського становили небезпеку для економіки Української Держави, тому змушували гетьманат погоджуватись також з обігом бон, емітованих місцевими органами влади та приватними підприємствами.

Директорія, яка прийшла на зміну Гетьманату, зважаючи на важку грошову кризу, поставила собі за мету проведення грошової реформи. Наприкінці 1918 р. при Міністерстві фінансів було створено відповідну комісію [21, с. 92]. Доки

розроблявся проект, Директорія за інерцією проводила типову для попередніх урядів грошову політику – збільшувала право грошової емісії.

4 січня 1919 р. було затверджено постанову Ради народних міністрів про випуск кредитних білетів і знаків Державної Скарбниці на суму 3,5 мільярди рублів (2,5 мільярди – відповідно до закону гетьманського уряду від 8 листопада 1918 р.; і 1 мільярд – відповідно до нового рішення) [9, с. 59].

Першим кроком у проведенні грошової реформи стало ухвалення 6 січня 1919 р. закону про державну українську грошову одиницю. Згідно документу єдиним платіжним засобом на території УНР визнавалась гривня (чи карбованець). Російські грошові знаки планувалось вилучити з обігу [22, арк. 4]. Законом передбачалось, що з 26 січня 1919 р. кредитові білети і знаки російської державної скарбниці, так звані «керенки», перестають бути законними платіжними знаками в Україні, а їхній прийом не є обов'язковим [22, арк. 19, 20; 23, арк.5—5 зв., 14]. З 16 січня 1919 р. всі державні установи мали припинити прийом російських кредитових білетів вартістю 1000 та 500 рублів, з 26 січня 1919 р. – 250 рублів [22, арк. 1—3].

Постановами Ради міністрів необов'язковим визнавався також обіг купонів 4% серії Російської Державної скарбниці та облігацій низки російських строкових (до 1 вересня 1918 р.) внутрішніх позичок: 5% внутрішньої позички I та II випусків 1905 р., III випуску 1908 р.; 5% позички 1914 р. і 1915 р.; другої внутрішньої 5 ½ позички 1915 та 1916 рр. та Позички Свободи 1917 р. [22, арк. 15].

Через розмінну кризу в обігу залишались купони, вартість яких була нижчою, ніж 10 рублів [23, арк. 48]. Офіційний курс рублів залежав від часу здійснення обміну російських грошових знаків. З 21 січня 1919 р. курс обміну становив 2 гривні за 1 рубль, з 26 січня 1919 р. 1 російський рубль дорівнював 180 шагам, з 29 січня 1919 р. – 150 шагам [22, арк. 8, 9, 10, 14, 16, 27].

Хоча грошова реформа отримала юридичне забезпечення, фактично Директорія не встигла її реалізувати, оскільки в умовах Громадянської війни постійно переїжджала і недовго перебувала при владі. Крім того, її проведення ускладнювалось браком на місцях українських грошових знаків для обміну [9, с. 60]. На Лівобережній Україні реформа так і не розпочалась.

Директорія до останнього продовжувала випуск українських грошових знаків. Наприкінці лютого – на початку березня 1919 р. в Станіславі (Івано-Франківську) була надрукована банкнота 5 гривень. У серпні 1919 р. в Кам'янець-Подільському вийшли знаки номінальною вартістю 100, 250 і 1000 карбованців (використовувались кліше, підготовлені ще за вказівкою уряду гетьмана) [24, с. 11]. Одночасно в обігу з'явилися знаки Державної Скарбниці 10 карбованців (матриця була виготовлена також у період правління гетьмана).

У жовтні 1919 р. були випущені банкноти вартістю 25 карбованців. Останньою емісією Директорії мали стати підготовлені в Австрії в 1920 р. державні кредитові білети 50 і 1000 гривень, однак в обігу ці знаки не з'явилися [25, арк. 6—6 зв, 10].

Через брак дрібних грошей Міністерство Фінансів УНР змушене було давати дозволи на здійснення місцевих емісій [25, арк. 1—9]. Бони м. Кам'янець-Подільського, наприклад, випускались відповідно до умов,

викладених у телеграмі міністра фінансів Б.Мартоса від 3 березня 1919 р. Зміст телеграми зводився до наступного: «Дозволяю випуск міських розмінних бон на таких умовах: загальна сума випуску вісімсот тисяч гривень, бони мають бути випущені під забезпечення українських кредитових білетів великих купюр, які належить депозитувати в місцевий Відділ Державного Банку попереду випуску самих бон і в розмірі випуску. Забезпечення вноситься в формі окремого біжучого рахунку, по якому начисляються три відсотки річних на користь міського самоврядування. Рисунок бон має бути затверджений комісією, в склад якої входить представник Відділу Державного Банку. [26, арк. 8]».

Висновки дослідження. Підбиваючи підсумки дослідження слід зазначити, що створення військово-політичними режимами Наддніпрянщини власних грошових систем стало важливою складовою державотворчого процесу в добу Української революції 1917–1921 рр. Намагаючись сформувані незалежні фінансові системи, уряди УНР доби УЦР і Директорії та Української Держави переслідували стратегічну мету: позбутися економічної залежності від РСФРР і створити власну грошову одиницю. Однак, в умовах громадянської війни та іноземної збройної інтервенції уряди УНР доби УЦР і Директорії та Української Держави лише частково виконали вищевказані завдання.

Таким чином, наслідком реалізації самостійної грошової політики УЦР, Гетьманату і Директорії стало:

- 1) запровадження національної валюти – гривні і карбованця;
- 2) активне використання поряд з національною валютою іноземних грошових одиниць – австро-угорських крон, німецьких марок, російських рублів;
- 3) розповсюдження заміників грошових знаків (грошових сурогатів, місцевих і приватних бон).

Список літератури: 1. *Тхоржевський Р. Й.* Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925рр.) / *Р. Й. Тхоржевський.* Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06. – К., 1995. – 46с.; 2. *Дмитрієнко М., Юценко В.* та ін. Гроші в Україні / *М. Дмитрієнко, В. Юценко, В. Литвин, Л. Яковлева.* – К.: ARC – Ukraine, 1998.– 454с.; 3. *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918р.) / *П. П. Гай-Нижник.* Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. – 20с.; 4. *Марковецька Г. М.* Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр./ *Г. М. Марковецька.* Автореф. дис...канд. іст. наук 07.00.06. – К., 2003. – 24с.; 5. *Сапожник Г. В.* Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики / *Г. В. Сапожник.* Автореф. дис...канд. іст. наук 07.00.06. – Львів, 2004. – 25с.; 6. *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / *П. П. Гай-Нижник.* – К.: [СПД Щербенок], 2004. – 428 с.; 7. ЦДІАК – Ф.442. – Оп.864. – Од.зб.279. – Арк.2; 8. *Мальшиев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. К.* Бумажные денежные знаки России и СССР / *А. И. Мальшиев, В. И. Таранков, И. К. Смиренный.* – М.: Финансы и статистика, 1991. – 494с.; 9. *Гай-Нижник П. П.* Вихід України в 1917–1919 рр. з російської рубльової зони / *П. П. Гай-Нижник* // *Фінанси України.* – 1997. – №10. – С.120–123; 10. *Поліщук В.* Фінансова політика Української Центральної Ради і Директорії / *В.Поліщук* // *Розбудова держави.* – 1995. – №9. – С.57—60; 11. Українська Центральна Рада:

Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.), В.Ф. Верстюк (упоряд.) — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. — 422с.; **12.** *Ветров І., Виговський М.* Національні грошові знаки України 1917-1920рр. / *І. Ветров, М. Виговський* // Київська старовина. – 1993. – №1. – С.88-93; **13.** *Финансовый вестник: Орган Управления уполнаркомфина на Украине Всеукраинской конторы Госбанка и Украинского госстраха.* – Харьков, 1922. - №7-8; **14.** *Вайништейн Э.* Гроши Украины / *Э. Вайништейн* // Советский коллекционер. – 1928. – №4.– С.1—4; **15.** *Ємченко О.* Історія України в грошах / *О. Ємченко* // Київська старовина. – 1994. – №6. – С.104-106; **16.** ЦДАВО. – Ф.2199 – Оп.1. – Од.зб.15; **17.** *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика уряду Української держави у період гетьманату 1918 р. / *П. П. Гай-Нижник* // Фінанси України. – 1996. – №12. – С.107—116; **18.** ЦДІАК України – Ф.707. – Оп.311. – Од.зб.2; **19.** ЦДІАК України – Ф.707. – Оп.311. – Од.зб.1; **20.** *Вайништейн Э.* Гроши Украины / *Э. Вайништейн* // Советский коллекционер. – 1928. – №5.– С.3—7; **21.** *Ветров І., Виговський М.* Національні грошові знаки України 1917—1920 рр. / *І. Ветров, М. Виговський* // Київська старовина. – 1993. – №1. – С.88—93; **22.** ЦДІАК України – Ф.696. – Оп.1. – Од.зб.858; **23.** ЦДІАК України – Ф.692. – Оп.1. – Од.зб.924; **24.** Національні паперові гроші України 1918–1920рр. / Упоряд. *О.І. Рудіченко.* – Донецьк: Аспект, 1992. – 60 с.; **25.** ЦДАВО України. – Ф.1509. – Оп.5. – Од.зб.534; **26.** ЦДАВО України. – Ф.1509. – Оп.5. – Од.зб.341.

Надійшла до редколегії 25.04.2014 р.

УДК 930:336.747.1

Формування грошових систем УНР та Української Держави / Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 90-97. Бібліогр.: 26 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглянуто процес створення грошових систем Української Народної Республіки та Української Держави в період Української революції 1917– 1921 рр. Визначено наслідки грошової політики українських національних урядів. Створення власної грошової системи стало важливою складовою процесу становлення державності в Україні. Намагаючись сформувати незалежну фінансову систему національні уряди переслідували стратегічну мету – позбутись економічної залежності.

Ключові слова: бони, грошові знаки, грошова система, емісія.

УДК 930:336.747.1

Формирование денежных систем УНР И Украинской Державы / Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 90-97. Бібліогр.: 26 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассмотрен процесс создания денежных систем Украинской Народной Республики и Украинской Державы в период Украинской революции 1917-1921 гг. Определены последствия денежной политики украинских национальных правительств. Создание собственной денежной системы стало важной составляющей процесса становления государственности в Украине. Пытаясь сформировать независимую финансовую систему, национальные правительства преследовали стратегическую цель - избавиться от экономической зависимости.

Ключевые слова: боны, денежные знаки, денежная система, эмиссия.

In the paper the process of Ukrainian Peoples' Republic and Ukrainian State monetary system creation in the period of Ukrainian revolution in 1917–1921 is investigated. The consequences of monetary policy carried by Ukrainian national governments are defined. Create your own monetary system has become an important component of the process of state formation in Ukraine. Trying to form an independent financial system, the national government pursued the strategic goal is to get rid of economic dependence.

Keywords: bonds, banknotes, monetary system, emission.

К. Ю. ПЕЛЯШЕНКО, науковий співробітник Харківського історичного музею,
Харків

ПИТАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ)

В статті проаналізовано гіпотези стосовно походження та етнокультурного розвитку племінних угруповань скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, намічені найбільш гострі моменти, що спричинили розбіжності у поглядах дослідників. На основі комплексного аналізу гончарної справи доводиться думка про відносну стабільність за своєю етнічною приналежністю населення з єдиним генетичним корінням, яке протягом скіфського часу зазнавало культурних впливів.

Ключові слова: Дніпровське Лісостепоное Лівобережжя, ранній залізний вік, скіфський час, ліпний посуд.

Постановка проблеми. Починаючи з перших археологічних досліджень пам'яток раннього залізного віку у лісостеповій смузі Північного Причорномор'я, у дослідників щодалі актуальнішим ставало питання їх культурної та етнічної інтерпретації. З середини ХХ ст. дискутувалися питання генезису культурних традицій, розселення племен та характеру міжкультурних контактів. Неабияку роль в цих обговореннях відігравав ліпний посуд, що як продукт домашнього виробництва віддзеркалює важливі етнокультурні процеси давнини. Саме на основі інтерпретації керамічних комплексів пам'яток різних регіонів точилася дискусія відносно походження племен, що мешкали в басейні Ворскли з одного боку, та Сули, Псла і Сіверського Дінця з іншого. Це призвело до появи цілого ряду гіпотез. Втім і сьогодні немає єдиної думки стосовно походження племінних угруповань у різних місцевостях українського Лісостепу та їх етнокультурної історії. Тому **метою** даного дослідження є визначення головних проблем та сучасних досягнень в області вирішення питань етнокультурної історії населення лісостепової зони межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця скіфського часу. Здійснено ретельний аналіз історіографічної проблематики з визначенням передумов створення різних гіпотез етнокультурного розвитку на засадах особливостей гончарної традиції, виокремлення основних і невирішених досі наукових питань, означення способів їх вирішення та висвітлення результатів узагальнюючого аналізу гончарної традиції, зробленого автором.

Виклад основного матеріалу. Після першого, дорядянського періоду археологічних досліджень, водночас зі збільшенням обсягів накопиченого археологічного матеріалу, з'явилася можливість проведення порівняльного аналізу і

осмислення його в історико-культурному аспекті. Вже в 20-ті рр. ХХ ст. М.Я. Рудинський, виходячи з особливостей ліпного посуду, виявленого ним при розкопках могильника Мачухи, зробив висновок про «колонізацію лісостепового Лівобережжя» населенням з середньої Наддніпрянщини [31, с. 21–22]. У статті О. Потапова 1928 р., присвяченій інкрустованій чорнолискованої кераміці з розкопок на Західному укріпленні Більського городища, вперше наводиться думка про генетичний зв'язок цього посуду з культурами європейського Гальштату [37].

Починаючи з середини ХХ ст. ряд дослідників лісостепових пам'яток, осмислюючи накопичені матеріали, робили спроби виділення археологічних культур скіфського часу на схід від Дніпра, що викликали жваві дискусії. Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. І.І. Ляпушкін, на підставі результатів своїх масштабних археологічних розвідок, запропонував термін «зольнична культура» скіфського часу, або культура поселень з зольниками [19; 20]. Під «зольничною культурою» розумілися всі пам'ятки скіфського часу на території Дніпровського Лівобережжя. Спираючись на відмінності груп ліпної кераміки, автор виділяв дві хронологічні групи: для першої («ранньозольничної») характерні чорнолискований посуд з геометричним орнаментом та наліпний пружок на кухонному посуді; для другої («пізньозольничної») – більш грубі горщики, орнаментовані зачіпами по краю та проколами, відсутність пружка та чорнолискованої столової кераміки. Окреслені зміни в традиції, на думку дослідника, відбулися в IV ст. до н. е.

З критикою теорії І.І. Ляпушкіна виступила В.А. Іллінська. Вже в 1950 р. побачила світ її стаття «По поводу так называемой «зольничной культуры»», у якій наводились сумніви відносно основних тез московського археолога [11]. Якщо І.І. Ляпушкін в основному оперував археологічними матеріалами з поселень басейнів Ворскли та Сейму, то В. А. Іллінська пропонувала детальніше розглянути пам'ятки Посулля. Дослідниця наводила архаїчні матеріали з курганів і розкопок на Басівському городищі 1947 р., які відносять до часу не пізніше першої половини VI ст. до н. е. Ліпний посуд, знайдений в цих комплексах, за своїми характерними рисами відповідає «пізньозольничному» типу, в той же час, нібито є синхронним кераміці груп ранніх пам'яток на Ворсклі. Окрім того, посилаючись на спостереження В.О. Городцова, В.А. Іллінська критикувала положення І.І. Ляпушкіна про хронологічну зміну керамічного набору «зольничної культури» в IV ст. до н. е. Слід зауважити, що перший дослідник Більського городища, відзначаючи відносну стабільність у побутуванні основних типів місцевого посуду, мав на увазі тільки культурні шари архаїчних зольників, у яких відсутні матеріали пізньоскіфського часу. На закінчення дискусії, В.А. Іллінська пропонувала свою версію етнокультурної історії скіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі: паралельне та незалежне співіснування двох груп племен на ранній стадії, та проникнення, у більш пізній час, частини населення з керамікою «посульсько-сейминського типу» на Ворсклу [11, с. 145–146].

Питання етнічної приналежності племен Північного Причорномор'я і можливості їх ототожнення (на основі інтерпретації археологічних джерел) з народами, згаданими в письмових джерелах, в післявоєнні роки стають головними

[29]. Важлива роль у розв'язанні цієї проблеми належала вивченню ліпної кераміки. В.А. Іллінська на конференції Інституту історії та матеріальної культури в 1952 р. не тільки виділила особливості ліпного посуду з поховальних пам'яток Посулля, як однієї з основних локальних рис регіону, а й торкнулася питання його генезису [12]. Керуючись типологічною схожістю керамічного набору поховань скіфського часу з пізньозрубною керамікою, вона зробила висновок про генетичний зв'язок населення доби раннього заліза басейнів Сули, Псла, Сіверського Дінця з племенами зрубної культури [12, с. 185]. Тобто, йшлося про виділення посульсько-донецької групи пам'яток на підставі особливостей місцевого ліпного посуду. Одним з аргументів були матеріали багаточислового поселення біля м. Мерефа Харківської області (розкопки І. Ф. Левицького), де, нібито, є відкладення «кіммерійського часу», які вказують на органічний зв'язок зрубної культури зі скіфською. Однак слід зазначити, що розкопки на Мерефинському поселенні носили рятівний характер, тому їх матеріали не можна вважати достатньо інформативними [17]. На думку Б. А. Шрамка, в басейні Сіверського Дінця немає спадковості скіфської культури від зрубної, але з іншого боку, є аналогії кераміці правобережного білогрудівського типу [29, с. 21]. Не погодилися з правомірністю виділення Посульської групи пам'яток П.Д. Ліберов та І. І. Ляпушкін [29, с. 20]. Б.М. Граков і А.І. Мелюкова наголошували на відмінності степової кераміки від лісостепової, для останньої простежується розвиток форм з передскіфського часу [9, с. 52–53].

У наступні роки В.А. Іллінська, на основі елементів поховального обряду та особливостей матеріальної культури, виділила пам'ятки посульсько-донецького типу, які з'явилися не раніше початку VI ст. до н. е. [13, с. 24]. Провівши порівняльний аналіз керамічних наборів місцевих культур доби пізньої бронзи (мар'янівська, бондарихінська), дослідниця зробила аргументований висновок, що посуд посульсько-донецького типу генетично не може бути пов'язаний з автохтонними племенами, а також з білогрудівсько-чорноліським населенням. Пошук аналогій на сусідніх територіях, давав дослідниці підстави встановити зв'язок посульсько-донецьких пам'яток скіфського часу з пізньозрубною культурою степової смуги та Сіверського Дінця [13, с. 26–27]. Слід зазначити, що в той час деякі науковці вбачали в останній генетичну основу складення культури степових скіфів [8, с. 71; 16, с. 151–155].

Спробу В.А. Іллінської трактувати відмінність у матеріальній культурі локальними, а не хронологічними особливостями, вважав необґрунтованою І.І. Ляпушкін [21, с. 10]. Збільшення джерельної бази дозволило археологу більш чітко намітити два етапи в розвитку «культури зольників»: ранній – VII–VI ст. до н. е., та пізній – V–III ст. до н. е. Автор продовжав дискутувати з В. А. Іллінською з приводу датування ряду комплексів Посулля, доводячи, що останні, так само як і на Пслі та Сіверському Дінці, з'являються дещо пізніше ніж на Ворсклі, приблизно в середині VI ст. до н. е., в той самий час, коли фіксується «відживання» багатьох елементів архаїчної гончарної традиції: «так рушится и последняя, керамическая, основа противопоставления района Посулья Поворсклю» [21, с. 26]. Визнаючи невірним протиставлення двох територіальних груп пам'яток Лівобережжя, І.

І. Ляпушкін зняв питання про різні витoki їхньої матеріальної культури. Досить обґрунтованою є позиція дослідника про відсутність генетичного зв'язку населення скіфського часу Лівобережного Лісостепу з пізньозрубною культурою. Про це свідчать значний хронологічний хіатус, невірна методика порівняння керамічних колекцій, територіальна невідповідність [21, с. 28-29]. Появу культури зольників на схід від Дніпра можна пов'язати з проникненням населення з Дніпровського Правобережжя, що підтверджує думку М.Я. Рудинського та М.І. Артамонова [31, с. 48; 2, с. 33].

Зовсім іншу позицію відстоював П.Д. Ліберов. В узагальнюючій праці, присвяченій пам'яткам скіфського часу на Сіверському Дінці, дослідник, спираючись передусім на різноманітність типів ліпної кераміки, зробив висновок, що в формуванні культури доби раннього заліза регіону, брали участь різні племінні групи доби бронзи (катакомбна, бондарихінська, зрубна культури) [18, с. 70-71].

У відповідь на критику І.І. Ляпушкіна, В.А. Іллінська наводить нові джерела та серії аналогій, що стосуються походження виділеної нею культури посульсько-донецького типу. Дослідниця бере до уваги характерні риси ліпного посуду майже всіх сусідніх з Дніпровським Лівобережжям територій, і доходить висновку, що найбільш схожим до посульського є керамічний комплекс скіфських пам'яток степової частини Північного Причорномор'я [16, с. 77]. Походження ж посульсько-донецьких пам'яток пов'язується з закінченням скіфських передньоазійських походів і переселенням частини скіфської іраномовної групи населення степових племен, яка, в свою чергу, склалась на основі зрубної культури [16, с. 91].

Аналіз ліпного посуду з добре датованих комплексів басейну Ворскли, здійснений Г.Т. Ковпаненко, надав змогу виділити три етапи в розвитку кераміки: VII-VI, V та V-IV ст. до н. е., що характеризуються певними змінами форм, орнаментативності та характеру обробки поверхні [15, с. 110-126]. Підтверджено тотожність культури Поворскл'я та Дніпровського Правобережжя у ранньоскіфський час, їх єдину генетичну основу [15, с. 130-131]. Беручи до уваги основні позиції в датуванні та інтерпретації матеріальної культури пам'яток Посулля, запропоновані В.А. Іллінською, Г.Т. Ковпаненко пояснював втрату «самобутніх рис» ранньоскіфської кераміки населення ворсклинського регіону в V ст. до н. е. безпосередніми контактами з іншими лівобережними племенами [15, с. 175].

На другій конференції з питань скіфсько-сарматської археології в 1967 р. було продовжено дискусію з основних проблем скіфської археології, в якій вивчення кераміки та пошук схожості і відмінності відігравав все більшу роль [28, с. 5]. Провідні скіфологи Б.М. Граков, А.І. Мелюкова, К.Ф. Смирнов, І.В. Яценко, Б.А. Шрамко відмітили, що такі компоненти, як кераміка, характер поселень та домівок, деталі поховального обряду, господарський уклад, є визначальними в понятті культури.

У 1972 р. в статті «Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепоного Лівобережжя України» Б.А. Шрамко доходить висновку про одночасне існування в Дніпро-Донецькому Лісостепу двох груп населення, різних за

своїм походженням [33, с. 157]. Одна з них пов'язана з прийшлою культурою жаботинського етапу Середнього Подніпров'я, інша є місцевою, що сформувалась на основі взаємодії племен бондарихінської та пізньозрубної культури, за участі скіфської [33, с. 161]. Пізніше, проаналізувавши архаїчну кераміку Східного укріплення Більського городища, Б.А. Шрамко підтвердив свої висновки і зробив припущення щодо можливості етнокультурного впливу носіїв чорнолісько-жаботинської традиції на місцеве населення доби пізньої бронзи, в результаті чого і склався своєрідний комплекс «більської кераміки» [34, с. 91].

Підтверджує тезу про неоднорідність населення басейну р. Ворскла А.О. Моруженко, характеризуючи матеріали розкопок городища біля с. Полкова Микитівка [22, с. 50]. Провівши детальний аналіз наявної на той час джерельної бази (і особливо ліпного посуду), дослідниця виділяє історико-культурну спільність лісостепових племен, що мешкали в межиріччі Дніпра та Дону [23]. Етнічною основою, на якій сформувались ці племена, вважається бондарихінська (місцева) культура, яка в певний період в окремих мікрорегіонах зазнала впливу чорнолісько-жаботинського, скіфського, савроматського населення. Складність етнічних процесів в різних частинах окресленої території відобразилася в особливостях матеріальної культури локальних груп [23, с. 37].

У 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. значні корективи до теорії походження лісостепоного населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу внесли дослідниками доби пізньої бронзи. За матеріалами розкопок поселення Таранцево в Харківській області, С.І. Берестневим був виділений верхній хронологічний горизонт зрубної історико-культурної спільності, датованої в межах ІХ–VIII ст. до н. е. [3, с. 135]. Вчений наводив класифікацію ліпного посуду, яка має прямі аналогії серед архаїчних матеріалів скіфського часу. Виділений горизонт пізньозрубних пам'яток, на його думку, є синхронним бондарихінській культурі, і саме наявність двох різних етнокультурних груп місцевого населення обумовила неоднорідність у формуванні культур скіфського часу [3, с. 137]. Значний внесок у вирішення питання спадковості бондарихінської культури та ранньоскіфських пам'яток внесений Ю.В. Буйновим. Спираючись на нові дані з хронології, дослідник окреслює верхню хронологічну межу бондарихінських старожитностей в межах середини – другої половини VIII ст. до н. е. Тобто вони зникають задовго до появи у басейнах Сули, Псла та Сіверського Дінця лісостепоної скіфської культури [4, с. 43; 36, с. 315]. З Лісостепоного Лівобережжя племена бондарихінської культури, під тиском ранніх кочовиків – носіїв так званих старожитностей чорногорівського та новочеркаського горизонтів передскіфського часу, переселялися у південні райони лісової смуги, де взяли участь у складанні юхнівської та деяких інших культур доби раннього заліза [4, с. 48]. Також достатньо обґрунтованою є позиція Ю.В. Буйнова відносно часу існування постзрубних пам'яток (верхні горизонти поселень Таранцево, Любівка). Спираючись на стратиграфічні спостереження та аналіз речового комплексу, дослідник доводить, що останні співіснують тільки з раннім (малобудківським) періодом бондарихінської культури, в межах ХІІ–ХІ ст. до н. е.

[5, с. 11]. Тим самим було доведено, що носії постзрубної традиції не могли брати участь у складанні культур доби раннього заліза.

Таким чином, на сьогодні залишається невирішеним цілий ряд питань етнокультурної історії племен Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу. У той же час, наукові розробки попередників дозволяють звужити їх коло. Так, на сучасному рівні знань необґрунтованими є гіпотези про вирішальну участь місцевих племен доби пізньої бронзи у генезисі історико-культурної спільності лівобережних лісостепових племен доби раннього заліза. Ще на початку ХХ ст. і у подальшому науковцями було переконливо доведено факт міграції частини племен, носіїв чорнолісько-жаботинської традиції, з Правобережного Лісостепу у басейн р. Ворскли. Сучасні археологічні дослідження більш чітко окреслюють найбільш ранню дату появи перших поселень переселенців серединою VIII ст. до н. е. [35, с. 42].

Досі невирішеним є й питання локальних особливостей окремих мікрорегіонів Дніпро-Донецького Лісостепу, в тому числі, деяких відмінностей у орнаментації посуду та складі керамічних наборів. Своєрідним «каменем спотикання» є проблема більш вузького датування шарів та комплексів в межах VI ст. до н. е. Різні наукові підходи у визначенні хронології ранніх шарів Басівського Люботинського і Більського городищ слугували предметом дискусії про характер «культурно-хронологічного співвідношення комплексів кераміки Посулля-Дінця та Поворскл'я» [14, с. 83].

Комплексне вивчення керамічних колекцій з найбільш ґрунтовно досліджених пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу, із застосуванням статистичних методів та більш чітким хронологічним розмежуванням матеріалів було проведено особисто автором даної статті; деякі результати вже висвітлені в ряді наукових праць [24; 25; 26; 27]. Просторово-часовий аналіз археологічних колекцій дозволяє порівнювати особливості керамічних комплексів і гончарної традиції різних локальних груп у динаміці. Це дає відповіді на досі невирішені питання етнокультурної історії.

Сучасний рівень накопиченої бази знань (збільшення кількості розкопаних пам'яток, хронологічні уточнення) і єдині підходи обробки матеріалів, дозволяють знов повернутися до проблеми генезису лісостепової лівобережної культури скіфського часу, в тому числі, і гончарної традиції її носіїв.

Переважає більшість морфологічних типів ліпного посуду з'являється в ранньоскіфський період, багато з них використовувалося протягом всього скіфського часу: 1) горщики зі слабопрофільованим тулубом; 2) баночні посудини; 3) казаноподібні посудини великих розмірів; 4) більшість типів мисок, що побутують протягом всього скіфського часу; 5) корчаги з біконічним та округло-біконічним корпусом, а також корчаги з округлим корпусом і дугоподібною шийкою; 6) неглибокі черпаки та більш пізня форма біконічних черпаків; 7) округлодонні лисковані кубки. Значна частина типів ліпного посуду знаходить аналогії серед матеріалів передскіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [10, с. 310-317] і на поселеннях Поворскля: в культурних відкладеннях жаботинського горизонту на Західному укріпленні

Більського городища, поселеннях Пожарна Балка-2, Лихачівка, Хухра [35; 15, с. 33-49].

Характерні елементи орнаменталізації ранньоскіфського часу також знаходять прямі аналогії на західних територіях (наліпний пружок, прокреслений орнамент у вигляді геометричних композицій, конічні наліпи). Дещо слабше ці елементи репрезентовані керамікою басейнів Сули, Псла і Сіверського Дінця, де найбільш ранні залишки осілого життя фіксуються не раніше середини VI ст. до н. е., що співпадає з часом зникнення цих прийомів орнаменталізації в Лісостепу.

Отже, походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу пов'язано з населенням Дніпровського Лісостепоного Правобережжя передскіфського часу – носіями чорнолісько-жаботинських традицій. Питання про причини та характер такого культурного впливу нещодавно було висвітлено О.А. Романчуком. Дослідник вважає, що в середині VIII ст. до н. е. відбулася експансія носіїв культури Басарабь у східному напрямку – до басейну Дніпра, разом з носіями культури Сахарна та пізньої чорноліської культури Середнього Дністра [30, с. 226]. Пов'язані ці процеси, за О. А. Романчуком з ростом демографічного потенціалу, та наявністю поряд незаселених територій [30, с. 230]. Скоріш за все, ці ж самі причини і призвели до подальшого заселення осілими племенами з другої половини VI ст. до н. е. територій басейну Сули, Псла і Сіверського Дінця. Але основним плацдармом цих міграційних процесів вже був басейн Ворскли.

Початок заселення ворсклинського регіону переселенцями з Дніпровського Лісостепоного Правобережжя датується серединою VIII ст. до н. е. [35, с. 42]. Міграційні процеси з Дніпровського Правобережжя не обмежились однією хвилею, окрім того, на лівий берег Дніпра, вірогідно, потрапляла частина населення з територій Середнього Дністра та Бугу, чому є підтвердження у археологічних матеріалах. Доказом кількох міграційних хвиль є той факт, що якісні і кількісні зміни в розвитку гончарних традицій населення Дніпро-Донецького Лісостепу протягом скіфського часу знаходять прямі паралелі в землях на захід від Дніпра.

Що стосується інших локальних територій (басейнів Сули, Псла і Сіверського Дінця), то на сьогодні можна констатувати, відсутність достовірних залишків осілого життя раніше середини VI ст. до н. е., однак, тут зустрічаються чисельні курганні групи. Отже на даний момент логічно прийняти думку дослідників, які розглядають ранньоскіфські поховання, виявлені в межах цих ареалів, як комплекси другої «кавказької» хвилі іраномовних кочовиків [32, с. 77]. Ряд форм архаїчної ліпної кераміки з некрополів Посулля, Псла та Сіверського Дінця знаходить аналогії на Кавказі в матеріалах кобанської та ранньомеотської культур. Втім, частина посуду має лісостепове походження. Цей посуд потрапляв до поховань внаслідок безпосередніх контактів з місцевим осілим населенням, що в той час займало лише території басейну Ворскли. Тому, не слід виключати ймовірності присутності невеликої частини ворсклинських (або навіть «правобережних») племен в архаїчний час у басейні Сули, що були переселені сюди примусово під тиском кочовиків.

Далі необхідно означити, які саме зміни у гончарній традиції місцевого населення відбуваються протягом скіфського часу і з якими культурними процесами вони можуть бути пов'язані. У середньоскіфський час (кінець VI – друга половина V ст. до н. е.) трансформація гончарної традиції відбувалася на фоні загальної зміни двох скіфських культур і виникнення нового культурного та історичного явища – Скіфії у V–IV ст. до н. е. [1, с. 182]. У гончарній традиції лісостепового населення помітно змінюється кухонний посуд: з кінця VI ст. до н. е. різко скорочується кількість горщиків зі слабопрофільованим тулубом та майже зникають банки. Натомість набувають поширення посудини з середньопрофільованим та сильнопрофільованим корпусом. У декоруванні кухонного посуду намічається спрощення: поступово зникає наліпний пружок, основними прийомами залишаються пальцеві вдавлення та проколи або наколи.

Наприкінці VI–V ст. до н. е. з'являються нові типи горщиків: профільовані посудини з прямим різко відігнутих вінцем у вигляді розтрубу або вертикально поставленого комірця. Горщики з розтрубоподібним горлом генетично пов'язані з традиціями Степової Скіфії [6, с. 54; 7, с. 247], поява та побутування таких форм у невеликій кількості в місцевих лісостепових керамічних наборах вказує на інфільтрацію певної частини степового населення у Лісостеп. З керамічних наборів зникають черпаки, округлодонні кубки, корчаги з біконічним тулубом, різьблений геометричний орнамент, а також конічні наліпи. Обробка поверхні у вигляді лискування фіксується на незначній кількості посудин та вже не має такої якості, як у ранньоскіфський період. Згасання традиції виготовлення естетичного столового посуду частково пояснюється розповсюдженням в цей час античної гончарної кераміки. У поховальній обрядовості з кінця VI ст. до н. е. також фіксується зменшення комплексів з ліпним посудом і часткова його заміна античною керамікою. Припинення виготовлення деяких форм (черпаків та кубків), які виконували ще і сакральні функції, слід пов'язувати зі зменшенням ролі суспільних культів, певними суспільно-політичними та релігійними змінами в житті місцевих племен.

Разом зі зникненням ряду форм та елементів орнаментативної, у керамічних наборах середньоскіфського періоду з'являється ряд інновацій: ліпні глеки великих і середніх розмірів та кухлі, що за найближчими аналогіями пов'язується з культурними контактами та можливою інфільтрацією населення з районів Північного Кавказу та Кубані.

Наприкінці V–IV ст. до н. е. помітні лише зміни кількісного характеру: продовжується загальна тенденція зменшення кількості поховань з ліпним посудом, характерне поширення сильнопрофільованих форм горщиків, серед столового посуду переважають миски одного типу (з різко загнутою під прямим кутом виділеною закраїною), збільшується кількість ліпних глеків у порівнянні з попереднім хронологічним періодом. Всі ці процеси за відсутності інноваційних форм кераміки вказують на місцевий характер розвитку гончарства.

Якісні зміни гончарної традиції наприкінці VI ст. до н. е., які відбувались одночасно зі зміною двох скіфських культур, логічно пояснювати прискоренням

процесів соціальної інтеграції та активізацією рухливості населення, внаслідок чого у місцеве оточення проникають іноетнічні елементи. Без сумніву, місцеве населення в цей час зазнало культурних впливів інших традицій: античного світу, степових племен, культур Північного Кавказу та Кубані. Однак, як видно з загальної характеристики керамічних комплексів, ці впливи були незначними (проявляються переважно у матеріалах з поховальних комплексів) і не призвели до істотних змін, що є доказом перебування у Дніпро-Донецькому Лісостепу протягом скіфського часу відносно стабільного за своєю етнічною або культурною приналежністю складу населення. Важливо зазначити, що в цей час спрощення місцевих гончарних традицій фіксується не тільки в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я, а і на Північному Кавказі та в Центральній Європі.

Стосовно локальних відмінностей всередині Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, то при аналізі керамічних матеріалів важливим моментом є порівняння комплексів саме першої половини – середини VI ст. до н. е. різних територіальних груп, оскільки, як зазначалося вище, залишки осілого життя більш раннього періоду відомі тільки на Ворсклі. Починаючи з територіального поширення та кількісного збільшення поселенських пам'яток в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця в кінці VI ст. до н. е. та до рубежу IV–III ст. до н. е., характерна найбільша тотожність керамічної традиції (єдині морфологічні типи посуду, одночасно на всій території з'являються інноваційні форми). У той же час ряд відмінностей простежено у використанні ліпної кераміки в поховальній обрядовості. Особливо своєю видовою обмеженістю та малочисельністю поховань з посудом відрізняються Сіверський Донець та Придніпровський терасовий Лісостеп. Характерною рисою пам'яток посульської групи є поширення декорування кухонних горщиків і столових мисок наколюваннями. Причини таких незначних відмінностей вбачаємо у різному рівні етнічної строкатості населення різних локальних територій та безпосередні контакти з населенням суміжних територій: басейнів Дону та Сейму, степової смуги Північного Причорномор'я, Передкавказзя і Кубані.

Спираючись на хроноіндикатори у найпізніших шарах та комплексах пам'яток лісостепоної частини межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця, маємо підстави стверджувати, що гончарна традиція місцевих племен переривається разом зі зникненням на цій території її носіїв на початку – у середині III ст. до н. е.

Висновки. Таким чином, на основі комплексного аналізу гончарної справи, яка для раннього залізного віку є важливим джерелом етнокультурних реконструкцій, доведено, що походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу в досліджуваному регіоні пов'язано з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Локальні відмінності всередині історико-культурного регіону – відображення різних історичних умов освоєння нових територій осілим населенням, безпосередніх контактів з мешканцями суміжних територій, що вказує на відсутність ізольованості різних за походженням етнічних груп. Якісні зміни у матеріальній культурі, в тому числі в гончарній традиції, що відбулись у кінці VI – на початку V ст. до н. е. пов'язані з певними

соціально-економічними, суспільно-політичними та релігійними зрушеннями, обумовленими військово-політичною стабільністю та найбільш сприятливими умовами для розселення носіїв лісостепової скіфоподібної культури на великих просторах. У той же час, місцеве населення зазнавало постійних культурних впливів інших традицій: античного світу, степових племен, народів Північного Кавказу та Кубані. Втім, результати дослідження гончарної традиції свідчать про те, що протягом скіфського часу в лісостеповій частині межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця мешкало відносно стабільне за своєю етнічною або культурною приналежністю населення, яке з початку – середини III ст. до н. е. припиняє своє існування як єдиний культурний організм.

Список літератури: 1. Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н.э. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с. 2. Артамонов М.И. Происхождение славян : стеногр. публ. лекции // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Ленинградское отделение. – Ленинград, 1950 – 52 с. 3. Берестнев С.И. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // Российская археология. – 1994. – № 3 – С. 121–138. 4. Буйнов Ю.В. К вопросу об исторических судьбах бондарихинской культуры // Российская археология. – 2006. – № 2. – С. 39–50. 5. Буйнов Ю.В. К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры // Вестник Харьковского университета – 2009 – № 852. – Вып. 41. – С. 7–17. 6. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии. – К.: Наукова думка, 1989. – 110 с. 7. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 423 с. 8. Граков Б.Н. Каменское городище на Днестре // Материалы и исследования по археологии. – 1954. – № 36. – 240 с. 9. Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: изд-во АН СССР, 1954. – С. 51–62. 10. Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 310–317. 11. Ильинская В.А. По поводу так называемой «зольничной культуры» // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1950 – Вып. 34. – С. 142–146. 12. Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: АН СССР, 1954. – С. 168–185. 13. Ильинская В.А. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днестра // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1957 – Вып. 70. – С. 14–27. 14. Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія – 1966. – Т. 20. – С. 58–92. 15. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с. 16. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии. – 1955 – № 46. – 166 с. 17. Левицький І.Ф. Особовий фонд // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд № 4. – 24 од. зб. за 1925–1952 рр. 18. Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии. – 1962. – № 113. – С. 7–112. 19. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в бассейне Сейма // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1949 – Вып. 17. – С. 61–69. 20. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья (по материалам полевых исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма) // Советская археология. – 1950 – Т. 12. – С. 41–65. 21. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии. – 1961. – № 104. – 383 с. 22. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // Советская археология. – 1988 – № 1. – С. 33–52. 23. Моруженко А.А. Историко-культурная

общность лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в скифское время // Советская археология. – 1989. – № 4. – С. 25–40. **24.** Пеляшенко К.Ю. К вопросу выделения посуды степных форм на поселениях скифского времени лесостепной части бассейна Северского Донца // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. – К.: Шлях, 2005. – С. 124–126. **25.** Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 22–37. **26.** Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Лепные кувшины V – IV вв. до н.э. Днепро-Донецкой Лесостепи // Российская археология. – 2011. – № 1. – С. 68–80. **27.** Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник – Харьков: ТОВ «НТМТ», 2012. – С. 134–146. **28.** Петренко В.Г. Задачи и тематика конференции // Материалы и исследования по археологии. – 1971 – № 177. – С. 3–7. **29.** Погребова Н.Н. Состояние проблемы скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: изд-во АН СССР, 1954. – С. 3–39. **30.** Романчук А.А. Демографическая динамика культур с резной и штампованой орнаментацией керамики Карпато-Днестровского региона (XII – начала VIII вв. до Р.Х.) и магистральные тренды социальной эволюции // Stratum plus. – 2011. – № 3. – С. 215–236. **31.** Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава: видання Полтавського державного музею, 1928. – С. 29–62. **32.** Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К.: ІА НАНУ, 2003. – 161 с. **33.** Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепоного Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. – 1972. – Вип. 14. – С. 153–162. **34.** Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1983 – Вып. 23. – С. 73–92. **35.** Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – К.: Шлях, 2006. – С. 33–56. **36.** Шрамко І.Б., Буйнов Ю.В. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи // Российский археологический ежегодник. – СПб: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2012. – № 2 – С. 309–332. **37.** Potapov A. Inkrustierte keramik von Belsk // Eurasia septentrionalis antiquae. – 1929. – № 4. – S. 162–168.

Надійшла до редколегії 21.03.2014 р.

УДК 903.02 (395+477.5)

Питання етнокультурної історії населення Дніпровського лісостепоного лівобережжя скіфського часу (за матеріалами ліпної кераміки) // К. Ю. Пеляшенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 98-108. Бібліогр.: 37 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті проаналізовано гіпотези стосовно походження та етнокультурного розвитку племінних угруповань скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, намічені найбільш гострі моменти, що спричинили розбіжності у поглядах дослідників. На основі комплексного аналізу гончарної справи доводиться думка про відносну стабільність за своєю етнічною приналежністю населення з єдиним генетичним корінням, яке протягом скіфського часу зазнавало культурних впливів.

Ключові слова: Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, ранній залізний вік, скіфський час, ліпний посуд.

УДК 903.02 (395+477.5)

Вопросы этнокультурной истории населения Днепровского Лесостепного Левобережья скифского времени (по материалам лепной керамики) // К. Ю. Пеляшенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - №. 25 (1068) – С. 98-108. Бібліогр.: 37 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті проаналізовані гіпотези про походження та етнокультурному розвитку племен скифського часу Днепровського Лесостепного Левобережжя, намечені найбільш гострі моменти, які стали причиною розбіжностей у поглядах дослідників. На основі комплексного аналізу гончарної традиції висловлюється думка про відносну стабільність по своєму етнічному складу населення з єдиною генетичною основою, яке протягом скифського часу зазнавало культурних впливів інших традицій.

Ключевые слова: Днепровское Лесостепное Левобережье, ранний железный век, скифское время, лепная посуда.

The article analyzes the hypothesis of the origin and ethno-cultural development of Scythian time Dnipro Left bank forest-steppe tribes. The most critical moments that have caused differences in the views of researchers are identified. Based on an integrated analysis of the pottery tradition, the idea of relative stability on the ethnic composition of the population with a common genetic basis is proposed. This population has experienced cultural influences of other traditions during the Scythian period.

Key words: Dnipro Left bank forest-steppe, Early Iron Age, Scythian time, modelled crockery.

О. П. САМАНЦОВ, канд. іст. наук, докторант ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків

ЮРИДИЧНІ ПІДВАЛИНИ ІНОЗЕМНОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ У КАМ'ЯНОВУГІЛЬНІЙ ТА МЕТАЛУРГІЙНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті автор досліджує вплив нормативно-правових актів на розвиток приватної підприємницької ініціативи у кам'яновугільній та металургійній промисловості Південно-Східної України. Звертається увага на те, що видання низькі нормативно-правових актів та підтримка приватної іноземної ініціативи Російським урядом сприяли переміщенню капіталів із економічно розвинених країн у визначені галузі.

Ключові слова: приватна підприємницька ініціатива, Південно-Східна Україна, кам'яновугільна та металургійна промисловість.

Вступ. Дослідження взаємозв'язку промисловості та нормативно-правових актів традиційно належить до компетенції юридичних наук. Безумовно, така залежність простежується у юридичних нормах організації праці, її оплати, службових взаєминах тощо. З точки зору історичної науки, визначена проблематика являє собою складову досліджень пов'язаних із історією іноземного капіталу в окремих галузях виробництва, де дії уряду розглядаються як супутні приватним підприємницьким ініціативам.

Розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості Південно-Східної України др. пол. ХІХ ст. був стрімким та економічно вражаючим. Із постачальника сільськогосподарської продукції вона перетворилась на впевненого промислового лідера, який сконцентрував на своїх територіях понад половини економічного потенціалу країни в окремих галузях виробництва.

Наявність якісних вугільних та залізрудних покладів у губерніях Новоросійської групи, будівництво залізниць, що зв'язали між собою окраїни та промислові центри, присутність дешевих робочих рук, а відтак – значна прибутковість стали притягальними умовами вкладення у промисловість цього регіону приватного капіталу, у тому числі й іноземного. Без сумніву, переведення приватних фінансових ініціатив в економічну площину, вимагало від учасників торгівельно-промислової діяльності впевненості у державних гарантіях їхнього захисту, що вимагало від уряду підтвердження таких гарантій шляхом видання нормативних правових актів.

Метою нашого дослідження є аналіз розвитку іноземної приватної підприємницької ініціативи у контексті актуальних для того часу нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. До відміни кріпацтва, іноземці, як й усі мешканці країни, не мали можливостей вільно, на власний розсуд, займатися

підприємницькою діяльністю. Юридично регламентована традиція, що брала свій початок у XVIII ст., вимагала від представників інших країн записуватись у так звані «іноземні гості». Тільки увійшовши до цієї групи, вони отримували можливості реалізації приватної підприємницької ініціативи на території Російської імперії. Право заснування підприємства та ведення торгівельно-промислової діяльності на території країни для іноземців носило персоніфікований характер й визначалось в кожному окремому випадку індивідуально та закріплювалось волею імператора.

1 січня 1863 р. у Російській імперії до обігу увійшов закон, який регламентував питання організації приватної діяльності та сплати податків. Вперше в системі юридичного регулювання Російської імперії, положення цього документу урівнювали у приватній ініціативі вітчизняних та іноземних підприємців, чоловіків та жінок, орієнтуючись на Європейську економіко-юридичну традицію. Для організації власного виробництва достатньо було взяти річний білет із виплатою певної пошліни «...в залежності від класу до якого відносилась місцевість...» [1, с. 8].

Доповненням цього указу стало видання нового «Положення про пошліни за право торгівлі й інші промисли» від 9 лютого 1865 р. На відміну від попередника, він зосереджував більше уваги на торгівельних операціях та видах діяльності, за які треба було сплачувати податки. Крім того, закон підтверджував основні положення Указу 1863 р.

Одним із головних нововведень законодавчого блоку 1863–1865 рр. стала юридично підкріплена можливість купівлі купецького свідоцтва особами які не належали до цього стану, за умов «збереження ними свого стану». Крім того чітко визначались соціальні групи, яким заборонялось видавати такі свідоцтва, а відтак й займатися торгівельно-промисловою діяльністю. До них відносились: «...1) священо-церковно-служителі... 2) протестантські проповідники... 3) нижчі військові чини, що перебували на службі» [2, с. 160]. Таким чином, ці два закони відкривали широкі можливості та надавали право займатися промисловим виробництвом представникам різних країн, статей та прошарків, урівнюючи їх у майнових правах та приватних ініціативах за умов купівлі ними купецького чи промислового свідоцтва.

Крім того, у законі з'явився розділ, що регламентував ввезення різноманітних товарів з-за кордону. Згідно положень ст. 47-53, для власного використання «дозволяється особам усіх взагалі звань без усякого торгового свідоцтва, виписувати товари з-за кордону». Торговці 1 та 2 гільдій, що мали відповідні свідоцтва отримували право виписувати з-за кордону, як й відправляти туди, будь які товари, крім того, купці 1 гільдії, що були власниками заводів, могли «вільно відпускати свої товари за кордон крізь усі таможні та застави» [2, с. 165]. Таким чином, імпорту товарів переходив в утилітарну площину, у той час як експорт ставав метою приватної підприємницької ініціативи, зорієнтованої на отримання прибутку.

Загальна кількість виданих торгівельних свідоцтв та білетів у 1880 р. складала 648 тис. (520 тис. – свідоцтва, 128 тис. – білети). З яких: купців 1 гільдії: свідоцтв –

3,3 тис., білетів 11,2 тис.; купців 2 гільдії: свідоцтв – 70,7 тис., білетів – 117,2 тис., що разом складало 202,4 тис.

Серед територій, що ми досліджуємо та прилеглих до них, такі показники (у тис.) розмістились наступним чином:

Таблиця 1 – Кількісні показники свідоцтв та білетів виданих у 1880 р.

Регіон	1 гільдія		2 гільдія	
	Свідоцтва	Білету	Свідоцтва	Білету
Південний	339	1 230	8 128	13 057
Південно-Західний	251	865	3 450	6 099
Малоросійський	91	493	4 501	7 775
РАЗОМ	681	2 588	16 079	26 931

Таблиця наведена за: «Фабрично-заводская промышленность и торговля России...»... – С. 44.

Як можна побачити із таблиці, найбільші показники серед наведених груп належали Південному регіону, в якому сумарна кількість виданих свідоцтв та білетів складала 22 754, або 11,24% від загальної кількості виданих дозвільних документів по Російській імперії для купців 1 та 2 гільдії – 202 400 (свідоцтв – 74 000 та білетів – 128 400) (Розрахунок наш – О. С.).

Вже у 1890 р. у Південному промисловому регіоні, 1 гільдії купців було видано свідоцтв – 512 та білетів – 14 320, а 2 гільдії купців було видано свідоцтв 21 107 та білетів 34 797 [14, с. 45]. Таким чином загальна кількість виданих документів складала 70 736, або 23,6% від загальної кількості виданих дозвільних документів для купців обох гільдій по Російській імперії – 299 500 (свідоцтв – 118 700, білетів – 180 800) (Розрахунок наш – О. С.).

А розкладному податку у 1899 р. підлягали вже «...1184 підприємств акціонерної властивості,... 142 981 підприємств гільдійних... та 250 624 негільдійних підприємства, усього 394 789» [14, с. 37].

Правове поле підприємницької діяльності розширювалось у продовж 80-тих рр. XIX ст. паралельно із розробкою та оформленням основних положень Статуту про промисловість 1892 р.

Намагаючись йти у ногу із часом, новий Статут надавав широкої можливості щодо розташування підприємства, виносячи їхню наявність за межі території міста. Визначалось, що «приватні заводи, фабрики та мануфактури можуть бути засновані приватними особами, товариствами й компаніями як у містах, так і повітах» [13, с. 3]. Таким чином, ст. 69 відповідала становій знеособленості Європейського взірця та загально розповсюдженій юридичній традиції. Вона підтверджувала принцип рівності вітчизняних та іноземних підданих у підприємницькій діяльності, а також рівність чоловіків та жінок тощо.

Підприємницька ініціатива іноземних підданих регламентувалась ст. 177 Статуту, що дозволяла їм відкривати «...фабрики та заводи без отримання ними громадянства» за власним економічним устремлінням. Виключення встановлювались тільки для підприємств військового характеру, а саме – порохових

(ст. 265). У торгівельній справі, при організації перевезення різноманітних вантажів та пасажирів морем, іноземці прирівнювались до підданих Російської держави. Вони могли купувати нерухомість, землю, передавати її у спадок та дарувати, що було регламентовано ст. 830 Закону про стани в межах визначених нами територій.

На відміну від західних губерній, де нормативні документи обмежували право власності, володіння та використання надр для іноземців, південні області знаходились у зоні сприятливих умов та державної підтримки для ведення підприємницької діяльності. На це були спрямовані підписані впродовж 1863–1904 рр. угоди про визнання та юридичну підтримку акціонерних товариств із економічно розвиненими країнами - Францією, Бельгією, Німеччиною, США, Великобританією та ін.

Традиційно ініціатива іноземних підприємців того часу розвивалась двома напрямками – шляхом особистої діяльності та шляхом створення колективно-капіталістичних товариств. І у цьому контексті, усі країни-учасниці такої підприємницької діяльності характеризувались загальною груповою ідентичністю, що визначалась спрямованістю на отримання значних прибутків шляхом експлуатації ресурсів країни у поєднанні із використанням новітніх для Російської імперії технологій та видів промислових організацій. Крім того, чинним законодавством, за іноземцями закріплювалось право на розробку рудників до часу закінчення їхньої виробітки. Відтак, найбільш поширеними формами участі іноземців у виробництві дедалі ставали економічна підтримка приватної ініціативи та створення акціонерних товариств.

Науковці визначали складність виділення частки іноземного капіталу у промисловості країни: «...ні одному досліднику... не вдавалось із математичною точністю визначити інтереси будь якої країни за кордоном... економічні інтереси ні однієї із капіталістичних країн й за кордоном не могли бути підпорядковані математичному обрахуванню» [8, с. 169].

Цьому сприяла різноманітність форм та видів інвестування капіталів: через грошові вкладення, утримання акцій окремих товариств, участі у Раді директорів, створення власного підприємства тощо. У цьому контексті Г. Циперович звертав увагу на те що «...більшість капіталістів входили до однієї з капіталістичних комбінацій у якості підприємця, до іншої – у якості працедавця, до третьої – у якості політичного діяча» [15, с. 243]. Справа ускладнювалась й тим, що у Російському законодавстві впродовж 1836–1917 рр. так й не було визначено та закріплено поняття «іноземні товариства». Тому в середовищі теоретиків правовідів сформувалося два погляди на це поняття.

До першого належали науковці, які вважали, що іноземними товариствами могли визначатися тільки такі, що мали свій центр діяльності за кордоном (І. Горбачов, В. Максимов та ін.). Інакше кажучи, головним показником такого товариства виступало місце розташування його керівних органів, і у першу чергу – Правління та статутного майна.

До другого належали науковці, які вважали, що іноземні товариства визначались місцем їхнього створення за умов дотримання власних державних (не російських)

законів (Л. Шалланд). Правління такого товариства теж повинно було знаходитись за кордоном, а місце перебування майна вже не мало визначального характеру.

Але як явище, «переміщення капіталів із економічно розвинених країн у країни бідні на капітали» більшість науковців вважали «...природним, й вкрай необхідним». На їхню думку воно було «...слідством стремління капіталу туди, де він може знайти собі більш вигідне вкладення. В країнах заможних із високо розвинутою промисловістю, відсоток на капітал та підприємницький прибуток поступово зменшувався й вигідне розміщення капіталів ставало справою дедалі важкою внаслідок того, що найбільш прибуткові галузі господарчої діяльності там вже були використані, між тим, як накопичення капіталів продовжується дуже енергійно, потребуючи подальшого свого вкладення. В той час, як в країнах бідних на капітал простежувалась наявність умов протилежного характеру: нестача капіталів й попит на них підвищують розмір відсотку на капітал, який тут виглядає значно ефективнішим...» [11, с. 116].

Привабливість внутрішнього ринку Російської імперії для іноземної підприємницької ініціативи визначалась слабкою розвиненістю окремих галузей виробництва, і в першу чергу металургійної, кам'яновугільної, металообробної, хімічної та ін., наявністю значного ринку дешевих робочих рук у поєднанні із відсутністю фахової технічної компетентності.

Технологічна відсталість країни гарантувала можливість використання вже застарілого обладнання та напрацьованих технологій, а економічна думка багатьох країн випереджала розвиток промисловості Російської імперії. Крім того, сприятливими були дії самого уряду, спрямовані на заохочення іноземної промислової ініціативи – протекціонізм, субсидювання тощо. Таким чином визначені галузі й стали основним споживачем іноземного промислового та економічного досвіду.

Однією із перших ластівок стало заснування у 1869 р. Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва англійським підприємцем Дж. Юзом. Пізніше, у 1880 р. було засновано французьке «Товариство залізних руд Кривого Рогу» на чолі якого став О. Поль. Через деякий час, відчуваючи потребу у власній переробці руди, товариство побудувало власний завод (Гданцевський). У 1889 р. було засновано «Південно-Дніпровське металургійне товариство», головними учасниками якого стали бельгійська компанія «Кокеріль» та товариство Варшавського сталеливарного заводу. У 1891 р. засновано «Донецьке товариство залізобробного та сталеливарного виробництва», головними учасниками якого стали французи Пастор та Вердіє та ін.

Як зазначав Б. Брандт «...разом із заводами Новоросійського товариства та заводами Пастухова на Півдні існує 17 великих чавуноплавильних заводів (на 1896 р.)... серед яких руських тільки три-чотири – Сулінський, два Брянського товариства й імовірно Донецько-Юр'ївський завод...» [6, с. 61]. Таким чином, результатом іноземної приватної ініціативи стало створення заводів: «Товариства руських трубопрокатних заводів» (колишній «Шадур»), «Катеринославський сталеливарний завод», «Франко-руські майстерні», «Завод «Естампаж», «Трубопрокатний завод Ланге» та ін. Головним чином, іноземна приватна ініціатива

була сконцентрована навколо чавуноливарного виробництва. Якщо у 1887 р. «...на Півдні налічувалось 5 доменних печів, із загальної кількості виплавленого чавуну у 4 млн. пудів, то у 1897 р. кількість доменних печів на Півдні збільшилась до 30, із загальною кількістю виробництва до 60 млн. пудів...» [6, с. 73].

З метою заощадження акційного капіталу та більш швидкого вливання у Російську економіку, окремі товариства перевозили та відбудовували готові підприємства. Так товариство Брянського рейкопрокатного заводу перевезло готове підприємство разом із усім обладнанням та кваліфікованими робітниками із Варшави, а Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство купило трубопрокатний завод в США, перевезло його в Маріуполь та розпочало його збирання у 1896 р. тощо.

Наслідком інтенсивного економічного життя стало взаємопроникнення галузей в межах одного виробництва. Металургійні підприємства орендували чи винаймали копальні, здешевлюючи таким чином собівартість виробництва, разом із цим переводячи вугільну галузь на нові технологічні рейки. Як зауважував Б. Брандт «...у тих копальнях, у яких експлуатація ведеться у великих розмірах іноземними підприємцями, запроваджуються різні технічні удосконалення, ...наслідком яких повинно стати значне підвищення продуктивності копалень» [6, с. 122]. Так, на поч. 70-х рр. XIX ст. були створені «вугільні рудники Новоросійського товариства, кам'яновугільного та залізного виробництва...» та «Кам'яновугільний рудник: копі товариства Азовського рейкового заводу...» [12, с. 340].

На кін. XIX ст. у кам'яновугільній галузі створилась унікальна ситуація, яка визначалась одночасним існуванням на території Південно-Східної України приватних та акціонерних вугільних товариств разом із копальнями металургійних підприємств, що сприяло подальшій концентрації виробництва та капіталу на цих територіях.

За даними XXIII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії «...на 1899 р. налічувалось 88 вугільних копалень «що діяли в районі Курсько-Харківсько-Азовської, Катеринославської та Південно-Східної залізниць» [6, с. 116].

Якщо у 1898 р. на Уралі «...діяло 68 чавуноливарних заводів із середньою річної виправкою у 700 тис. пудів чавуну, тоді як у Південному районі тільки 11 заводів давали більше 60 млн. пудів чавуну, що складало в середньому на один завод майже 5½ млн. пудів, й більше 2 млн. пудів на кожну доменну піч» [4, с. 6352].

Крім того, структури обсягів іноземного капіталу вкладеного у підприємства, розташовані на території Південно-Східної України були більш значними.

Таблиця 2 – Капітали південних товариств станом на 1899 р.

№	Назва товариства	Сума капіталів
1	Донецько-Юрїївське	9 000 000 руб.
2	Товариство Брянських заводів	8 000 000 руб.
3	Новоросійське товариство (Юза)	800 000 фунтів стрл.
4	Верхньо-Дніпровське	8 000 000 франків
5	Гданцевська компанія	5 000 000 франків
6	Завод «Провіданс» (м. Міріуполь)	22 000 000 франків
7	Керченський металургійний завод (із рудниками)	10 000 000 руб.
8	Товариство Белянського металургійного заводу	10 000 000 франків

Таблиця складена автором за: «Z. Горнозаводская промышленность на юге России»... – С. 6352.

Як можна побачити із наведеного матеріалу, сума вкладень у промисловість, основного та допоміжного капіталу сягала мільйонів, що не могло сказатися на якості розвитку кам'яновугільній галузі.

На 1914 р. гірнича промисловість Південно-Східної України давала «... більше 70% усього твердого мінерального палива, що видобувалось у Росії, й більше 60% усієї кількості чавуну, що вироблялось усіма підприємствами імперії... Розвинута за великої участі іноземних капіталів, така, що пережила процес картелювання, охоплена зростаючим впливом банківського капіталу – південна горна промисловість являє собою приклад високо «європеїзованої» галузі промисловості, що розвивається на тлі примітивного російського народного господарства»[14, с. 131]. А за словами Шульце-Геверниця «...збільшення промислового капіталу на півдні можна пояснити тільки притоком іноземного капіталу, а не збільшенням російських заощаджень» [3, с. 6352].

Крім того, автор статті «Вопросы о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности» відзначав про те, що «...велике виробництво робить можливим соціальний прогрес... Великі підприємства більш далеко простирають своє піклування про робітничий люд, аніж дрібні, що вимушені за умовами конкуренції експлуатувати саму злиденність робітників. На нових підприємствах житло робітників обставлено більш задовільно у санітарному відношенні, інколи щеоголяючи своєю комфортабельністю» [3, с. 6353].

Не меншої старанності виявляли іноземні підприємці у облаштуванні лікарень, аптек, пенсійних фондів, розвитку освіти, про що не раз відмічалось науковцями. Але усі спостерігачі одностайно сходились на тому, що «змiнами, що відбулися на півдні, Росія зобов'язана іноземним капіталам, досвіду, технічним навичкам й прийомам, що були одномоментно перенесені на російський ґрунт...» [4, с. 6368].

Але, ми повинні констатувати, що така приватна іноземна ініціатива створювала загрозу економіці країни, шляхом домінування у провідних галузях виробництва. У зв'язку із чим російський уряд намагався шляхом видання законів та підзаконних актів утримувати певну рівновагу. Такими кроками ставали протегувальні тарифи, акцизні збори, або додаткові норми, серед яких була поширена «християнська» складова. Тобто іноземці, або особи іудейського віросповідання на момент

отримання свідоцтво, щодо приналежності до купецтва 1 гільдії, повинні довести своє християнське віросповідання.

Щодо діяльності іноземних банківських установ, то законодавство Російської імперії не дозволяло створювати іноземні фінансові установи, направляючи грошові потоки тільки через російські банки.

Висновки. У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення. Вони формулюються наступним чином:

- Одним із головних чинників, що вплинув на стрімкий розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості Південно-Східної України стала іноземна підприємницька ініціатива.

- Російський уряд намагався регламентувати приватну підприємницьку ініціативу шляхом видання низки нормативних актів.

- Використовуючи європейський юридичний досвід, уряд намагався втілити у життя передові моделі формування приватної підприємницької ініціативи шляхом залучення у промислову діяльність усіх верств населення незалежно від національної приналежності та статі.

- Діями спрямованими на отримання зацікавленими особами дозвільних документів ставала тільки купівля білету терміном на рік, із виплатою визначеної пошліни.

- Розширення повноважень учасників економічної діяльності відбувалось за рахунок отримання можливостей експортно-імпортних операцій.

- Правове поле підприємницької діяльності розширювалось упродовж 80-тих рр. XIX ст. одночасно із розробкою та оформленням основних положень Статуту про промисловість 1892 р.

- На відміну від західних губерній, де нормативні акти обмежували право власності, володіння та використання надр для іноземців, південні області знаходились у зоні сприятливих умов та державної підтримки для підприємницької діяльності, особливо іноземної.

- Ініціатива іноземних підприємців того часу розвивалась двома напрямками: шляхом особистої діяльності та шляхом створення колективно-капіталістичних товариств. Найбільш поширеними формами участі іноземців у виробництві починаючи із 80-х рр. XX ст. стало створення акціонерних товариств.

- Видання низькі нормативно-правових актів та підтримка приватної іноземної ініціативи Російським урядом сприяли переміщенню капіталів із економічно розвинених країн до Російської імперії в цілому та Південно-Східної України зокрема.

- Привабливість внутрішнього ринку Російської імперії визначалась слабкою розвиненістю окремих галузей виробництва, наявністю значного ринку дешевих робочих рук у поєднанні із відсутністю фахової технічної компетентності та значно більшою прибутковістю на кожну вкладену одиницю фінансування аніж у власній країні.

- Головним споживачем іноземної приватної ініціативи стали кам'яновугільна та металургійна промисловість Південно-Східної України.
- Заохочуючи іноземний капітал до інвестування, уряд намагався створити таку систему законодавчої бази, щоб вона не дозволяла іноземному капіталу в межах приватної підприємницької ініціативи стати домінуючим у економіці країни.
- Перспективність означеної теми обумовлюється потребою розширення наявної бази історичних джерел за рахунок введення до наукового обігу архівних матеріалів, що дозволить розширити коло та спрямованість наукових розвідок.

Список літератури: 1. *Положение о пошлинах* за право торговли и других промыслов // Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе. – С-Пб: Типография II Отделения, 1863. – Т. 38. – С. 3 – 15. 2. *Положение о пошлинах* за право торговли и других промыслов // Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе. – С-Пб.: Типография II Отделения, 1867. – Т. 60. – С. 157 – 175. 3. *Z. Горнозаводская промышленность* на юге России // Горно-заводской листок. – 1903. – № 23. – 1 Ноября. – С. 6351 – 6354. 4. *Z. Горнозаводская промышленность* на юге России // Горно-заводской листок. – 1903. – № 24. – 8 Ноября. – С. 6367 – 6369. 5. *Брандт Б. Ф.* Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны: в 4 ч. / Б. Ф. Брандт. – С-Пб: Типография В. Киршбаума, 1898. – Ч.1.: Теоретические основания. – Опыт иностранных государств. – 205 с. 6. *Брандт Б. Ф.* Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны: в 4 ч. / Б. Ф. Брандт. – С-Пб.: Типография В. Киршбаума, 1899. – Ч.2.: Иностранные капиталы в России. Металлургическая и угольная промышленность. – 419 с. 7. *Горнопромышленный указатель* Донецкого бассейна: с прил. горнопромышл. карты Донецкого бассейна испр. и доп. по 1901 году / [сост. В. М. Коробков]. – Харьков: Типо.-литогр. Зильберберг, 1901. – 444 с. 8. *И. Иностранные финансы* и производительные капиталы в России // Записки ИРТО. – 1914. – №8 – 9. – С.165 – 174. 9. *Історія міст і сіл Української РСР* : у 26 томах / Інститут історії АН УРСР; ред.: [головна ред. кол. П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К Білогуров та ін.] ; голова ред. кол. П. Т. Торонько. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. – Донецька область. – 1970. – 992 с. 10. *Иностранное предпринимательство* и заграничные инвестиции в России : Очерки / [Н. Н. Гурушина, И. А. Дьяконова, С. В. Калмыков и др.]; Под рук. В. И. Бовыкина. – М.: РОСПЭН, 1997. – 328 с. 11. *Литвинов – Фалинский В. П.* Наше экономическое положение и задачи будущего / Е. П. Литвинов-Фалинский. – С-Пб: Тип. Киршбаума, 1908. – 150 с. 12. *Носов А.* Ведомость о каменноугольной промышленности в 1-м округе западной части Донецкого кряжа за 1872 г. год // Александр Алексеевич Носов (Носов 2) // Горный журнал. – 1873. – Т.1. – Январь-февраль-март. – С. 353 – 374. 13. *Справочная книга* для фабрикантов, заводчиков и владельцев промышленных заведений: Полный сборник законов и положений / [Сост. В. П. Алексеевский]. – М.: Изд. кн. маг. М. В. Ключева, 1899. – 282. 14. *Фабрично-заводская промышленность* и торговля России / Под рук. В. И. Ковалевского, Директор Департамента Торговли и Мануфактур: Департамент Торговли и Мануфактур. – С-Пб: Тип. В. С. Балашева и Ко и В. Ф. Демакова, 1893. – Всемирная Колумбова выставка 1893 г. – 752 с. 15. *Фомин П. И.* Горная и горнозаводская промышленность юга России : Речь на диспуте в Харьковском университете 13 марта 1916 г. / П. И. Фомин // Горно-заводское дело. – 1916. – №12. – Март. – С. 13172 – 13175. 16. *Цытерович Г.* Борьба гигантов // Современник. – 1912. – № 5. – С. 238 – 265.

Надійшла до редколегії 11.04.2014 р.

УДК 94 (477.6) «19»

Юридичні підвалини іноземної підприємницької ініціативи у кам'яновугільній та металургійній промисловості південно-східної України другої половини XIX ст. / О. П. Саманцов // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків; НТУ «ХП». – 2014. – № 25 (1068). – С. 109–118. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує вплив нормативно-правових актів на розвиток приватної підприємницької ініціативи у кам'яновугільній та металургійній промисловості Південно-Східної України. Звертається увага на те, що видання низькі нормативно-правових актів та підтримка приватної іноземної ініціативи Російським урядом сприяли переміщенню капіталів із економічно розвинених країн у визначені галузі.

Ключові слова: приватна підприємницька ініціатива, Південно-Східна Україна, кам'яновугільна та металургійна промисловість.

УДК 94 (477.6) «19»

Юридические основы иностранной предпринимательской инициативы в каменноугольной и металлургической промышленности юго-восточной Украины второй половины XIX в. / А. П. Саманцов // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків; НТУ «ХП». – 2014. – № 25 (1068). – С. 109–118. Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор анализирует влияние нормативно-правовых актов на развитие иностранной предпринимательской инициативы в каменноугольной и металлургической промышленности Юго-Восточной Украины. Обращено внимание на то, что введение в оборот нормативно-правовых актов и поддержка частной иностранной инициативы Российским правительством способствовали перемещению капиталов из экономически развитых стран в отрасли, которые мы исследуем.

Ключевые слова: частная предпринимательская инициатива, Юго-Восточная Украина, каменноугольная и металлургическая промышленность.

In the article the author analyzes the influence of the normative and legislative acts on the development of the private entrepreneurial initiative in the coal-mining and metallurgical industry of South-Eastern Ukraine. The author draws the readers' attention to the fact that the introduction into the circulation of the normative and legislative acts and the support of the private foreign initiative by the Russian government favored the shift of the capitals from the countries with the highly developed economy. Besides, there is accentuated the attention on the fact that the widely spread forms of the foreigners' participation in the industrial manufacturing beginning with the 80s of the 19th century became the creation of the joint-stock companies. The author comes to the following conclusions that the southern regions of the Russian Empire were in the zone of the most favourable conditions and the governmental support that presented the additional opportunities to the foreign entrepreneurial activities. The above mentioned in its turn influenced in such a way that the private initiative goes beyond the industrial activities, expanding at the expense of the socially oriented actions.

Keywords: private entrepreneurial initiative, South-Eastern Ukraine, coal-mining and metallurgical industry.

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірантка кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ТОПОНІМІКА ТА ІДЕОЛОГІЯ: ЗМІНИ У ТОПОНІМІЦІ ХАРКОВА В ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті авторка аналізує вплив ідеологічного чинника на трансформацію топонімічної мапи Харкова з 1919 р. по кінець 30-х рр. ХХ ст. Також приділено увагу змінам адміністративно-територіального устрою міста, проаналізовано джерела номінації харківських міських районів та вулиць. Вплив ідеологічного чинника на топонімічну систему значно збіднив її. Незважаючи на певну деідеологізацію урбанонімів міста, чимало з них і сьогодні носить радянські назви, що були увічнені в перші десятиліття радянської влади.

Ключові слова: адміністративний район, вулиця, ідеологія, пропаганда, топонім, урбанонім.

Вступ. Назви міст, містечок, сіл є важливим елементом топонімічної системи окремої території та країни в цілому. Ці назви є одним із суттєвих проявів національної самосвідомості, самоідентифікації, невід'ємною ознакою державно-територіальної приналежності. Назви великих географічних об'єктів – макротопоніми – зрідка стають предметом обговорення і перейменування, і навпаки, міські лінійні об'єкти – мікротопоніми – часто. Суспільну потребу в таких перейменуваннях диктують поточний політичний момент та ідеологія. Дуже часто зміни назв мікротопонімів відбуваються у зв'язку з морально-ідеологічними і політичними протистояннями. Під час великого політичного протистояння місцева влада часто під тиском, без проведення належного історико-топонімічного аналізу, змінює назви, що викликає невдоволення суспільства. Так, у перші десятиліття радянської влади у харківській топоніміці склалося пролеткультівське відношення до історико-культурної спадщини, та виник цілий пласт «культової» радянської топоніміки. Влада демонструвала прагнення максимальної ідеологізації топонімів, повний розрив з буржуазним минулим та його цінностями. В результаті такої політики топоніміка «збагатилася» назвами, які часто не мали нічого спільного з місцевими особливостями, персоналіями, традиціями, ландшафтом тощо.

Серед нових урбанонімів питому вагу здобули персональні назви – на честь вождів та героїв революції, керівників Комуністичної партії і держави. Це призвело до вимивання з історичної пам'яті не тільки назв лінійних міських об'єктів, що більше ніж будь-які інші топонімічні категорії зазнають свідомої номінації та перейменування, а і міст, які мали інколи багатовікову історію. До речі, не випадково саме цей пласт топонімічних назв викликав хвилю широкої критики, та несприйняття суспільством під час кризи радянської системи, оскільки їх широке застосування привело до виключення з топонімічної мапи історично значущих назв. Перші десятиліття існування радянської влади у Харкові призвели до значних змін у топоніміці. Подібного масштабу перейменувань в історії міста не було, ані раніше ані потому. Разом з тим варто пам'ятати, що будь-яка влада завжди активно намагається формувати історичну пам'ять, пристосовуючи її до особистих вимог.

© М. Ю. Тахтаулова, 2014

Інша справа, що ця влада не завжди досягає поставленої мети. Проте, одночасно увічнюючи своє ім'я у топонімічних назвах, вона залишає для наступних поколінь історичну інформацію, яка розкриває суспільні підстави виникнення урбаноніму.

Розглядаючи проблему впливу ідеологічних факторів на трансформацію топонімічної мапи Харкова у 20-30-ті рр. ХХ ст., слід зазначити, що ця проблема привертала увагу дослідників. Відомості про зміни у топоніміці Харкова містяться в узагальнюючих працях з історії міста [16, 17], а також у спеціальних науково-популярних виданнях про міські лінійні об'єкти, де міститься інформація з історії харківських вулиць та площ, про діячів та історичні події, на честь яких були вони названі [15, 18], зокрема окреслюється і вплив ідеології на певні зміни у топоніміці Харкова. Цікавою видається інформація, що міститься в довідниках та путівниках по місту [14, 22]. Однак, аналізуючи історіографію приходимо до висновку, що обрана нами проблематика не була предметом спеціального дослідження. У даній статті з урахуванням сучасних досягнень історичної науки вона аналізується вперше.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні впливу офіційної державної ідеології на зміни у топоніміці Харкова, як засобу формування свідомості людей через знакові символи, що уособлюють у собі топоніми.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомим є те, що переломні моменти історії завжди супроводжувалися помітними змінами історико-географічних назв. Не виключенням стали революційні події 1917 р. Вперше зміни у харківській топоніміці відбулися 25 січня 1919 р. Зафіксовано зміни назв основних міських магістралей та площ. Обов'язковою постановою Виконавчого Комітету Ради робітничих депутатів було перейменовано вулицю Сумську у вулицю Карла Лібкнехта, Павлівську площу на площу Рози Люксембург, Миколаївська площа була перейменована на честь більшовика Тевелєва [3, арк. 84]. Щодо мотивів номінації вказаних урбанонімів, то вони мали яскраво виражений ідеологічний характер. Зокрема, центральна вулиця Харкова – Сумська – стала носити ім'я діяча німецького й міжнародного робітничого руху, одного із засновників Комуністичної партії Німеччини [22, с. 307-308]. Одна з найстаріших харківських площ – Павловська, стала носити ім'я ще однієї німецької та польської діячки міжнародного робітничого руху, співзасновниці Комуністичної партії Німеччини [22, с. 272]. Єдиним діячем, що мав відношення до Харкова, і на честь якого були здійснені перші радянські перейменування, був Мойсей Тевелєв – більшовик-революціонер, член обласного комітету Рад Донецько-Криворізької республіки, учасник становлення радянської влади у Харкові, якого було вбито у 1918 р. під час німецької окупації [14, с. 43]. Наступні перейменування з ідеологічних міркувань були здійснені 20 грудня 1919 р. [3, арк. 88]. Харківський топонімічний ландшафт втратив вулицю Катеринославську, що тепер стала носити ім'я одного із радянських більшовицьких діячів Якова Свердлова. Вулиця Петинська була перейменована на честь філософа-марксиста, діяча російського і міжнародного соціалістичного руху Георгія Плеханова. Частина вулиці Московської дістала назву Першого Травня. За рішенням Івано-Лисогірського ревкому від 22 січня 1920 р. вулиці Панасівська і Сахаро-Заводська були об'єднані і перейменовані у вулицю Котлова [3, арк. 91].

Іван Котлов приймав участь у становленні радянської влади у Харкові, керував харківською підпільною організацією КП(б)У у 1918-1919 рр. [22, с. 147]. Ось такими були перші спроби радянської влади через топоніміку впливати на формування суспільної свідомості громадян, увічнивши у вуличних табличках імена відомих світових та радянських діячів робітничого та більшовицького рухів.

Наступний крок трансформації харківської топоніміки відбувся у листопаді 1922 р. Вулицю Єпархіальну було перейменовано на честь видатного діяча більшовицької партії, керівника збройних повстань у Харкові у 1905 та 1917 рр. – Артема [22, с. 16]. Колишня вулиця Семінарська здобула ім'я Володарського – наркома у справах друку, агітації та пропаганди Петрограда [22, с. 54]. Одна з найдавніших вулиць Харкова, що є у списку вулиць 1804 року [2, арк. 1] – Воскресенська, була перейменована на честь ще одного більшовицького діяча Мойсея Урицького. Продовжуючи традицію увічнення імен закордонних, зокрема німецьких, діячів робітничого руху та Комуністичної партії, з харківського топонімічного наративу було викреслено назви вулиць Староінститутська (первинно Благовіщенська) на користь Карла Маркса [22, с. 122]. Зникла і вулиця Мала Різдвяна, яка на честь п'ятої річниці Жовтневої революції була перейменована у вулицю Енгельса [22, с. 361]. До цього переліку необхідно додати вулиці Ернеста Тельмана – колишня Проїзна [22, с. 313], та Клари Цеткін, що замінила один з найперших зафіксованих у 1804 році міських топонімів – Римарську [3, арк. 1]. У міський топонімічний наратив замість вулиці Вознесенської було вписано ім'я німецького філософа-матеріаліста Людвіга Фейєрбаха [22, с. 329]. Колишня Гімназична вулиця була перейменована у Домбаля, на честь білоруського економіста, який приймав активну участь у революційних подіях 1917-1918 рр., зокрема, координував селянський рух [22, с. 93, 156].

Харківський топонімічний наратив збагатився топонімами, де увічнювалась Революція, Червоноармієць, Свідомість, Комсомолець. Наука Пролетаріату. Отже, вісімнадцять топонімів було перейменовано, переважна більшість яких, хіба що за виключенням Артема, не мали безпосереднього відношення до Харкова. Вказані топоніми стали відповіддю на виклик часу, оскільки назви виникають історично й у відповідності до суспільної потреби. Топоніми, які мали яскраве ідеологічне забарвлення, і не характеризували об'єкт. Проте, як кожне соціальне явище існували у суспільстві й були підпорядковані історичній закономірності. Отже, причини, що породжують назви, завжди історичні, в цьому і полягає основний закон топоніміки [1, с. 35].

Відреагувала харківська топоніміка і на смерть вождя революції, щоправда незначними перейменуваннями, задовольнившись лише Лелюківським провулком на Холодній горі, що став Ленінським, й Досекінською вулицею на Шатилівці, що стала носити назву вулиці Леніна [22, с. 172, 171]. Більш масштабні увічнення Володимира Леніна ще чекали на Харків.

Актуальними для Харкова на початку 1920-х рр. стали розширення міської межі та зміни в адміністративно-територіальному поділі міста. Згідно протоколу засідання Президії Губвиконкому від 9 жовтня 1920 р. було встановлено нові кордони міста [4, арк. 226, 157]. Так, замість районів 5 квітня 1920 р. у місті

з'явилися Ревкоми: Петинсько-Журавлівський, Основ'янсько-Холодногірський та Іваново-Лисогірський [7, арк. 79]. Також було визначено кордони районів та приналежність до них вулиць [6, арк. 15; 5, арк.16, 16 зв, 17]. У вересні 1924 р. Петинсько-Журавлівський район було перейменовано у Червонозаводський, тут були зосереджені найбільші харківські заводи – Харківський тракторний завод, «Серп і молот» тощо [20]. Івано-Лисогірський район у 1929 р. на засіданні Президії Харківської міської ради робітничих та червоноармійських депутатів було перейменовано у Ленінський [19]. Місто здобуло ще одне символічне уособлення вождя світового пролетаріату.

У березні 1924 р. було встановлено нову міську межу Харкова. Згідно з постановою Харківського губвиконкому в межі міста було включено Померки, Сокольники, Основу, Залютино, Шатилівку, Павлівку, Лису Гору, Немишлю, Тюріну дачу, Нову Баварію, Рубанівку, Липову Рощу, Ясну Поляну та інші приміські хутори та райони [8, арк. 77-78]. В цілому площа міста зростає в 3,64 рази, що становило 10998,43 гектара землі. Всього до нової міської межі увійшло 59 населених пунктів [21, с. 124]. Це викликало появу великої кількості однойменних вулиць. Була здійснена певна робота по впорядкуванню топонімічного середовища у новоприєднаних районах, проте масштабних перейменувань здійснено не було аж до 1936 р.

Наступною віхою у топонімічній політиці радянської влади став червень 1925 р. Кінний майдан став площею Повстання, увічнивши у вуличній табличці революційні події 1905 р. Також цим подіям завдячує і зміна назви вулиці Старо-Московська на вулицю Броненосця «Потьомкіна» [22, с. 58, 200-201]. Не оминули увагою і Кінну вулицю, що стала за пропозицією Комісії у справах нагородження при ВУЦВК носити ім'я Євгенії Бош – української партійної та державної діячки, секретаря першого українського радянського уряду [22, с.32]. Вулиця Юмівська, яка була прокладена на землі та за ініціативи купця Г. Юма, завдяки чому й отримала свою первісну назву у 1888 р., була перейменована на Мархлевського. Ю. Мархлевський був діячем міжнародного революційного руху, зокрема працював у Польщі та Литві [22, с. 79]. В цей період харківська топоніміка поповнилась ще одним «ленінським» топонімом, замінивши Павловський провулок на провулок Юного Ленінця [22, с. 363].

На честь десятої річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії у харківській топоніміці відбулися певні зміни. Технологічна вулиця була перейменована на честь радянського військового і державного діяча Михайла Фрунзе [22, с. 331]. Одна з найперших вулиць Харкова – Коцарська, стала вулицею Котовського [22, с. 149]. Григорій Котовський – людина з сумнівним кримінальним минулим, яка у роки громадянської війни (1918-1922 рр.) зробила стрімку кар'єру. Його ім'я було увічнено у топоніміці більш ніж 10 українських міст. Втім, згідно списку вулиць за 1954 р., Коцарській повернули її історичну назву. Проте, топонім «Котовського» не зник з мапи Харкова. На Журавлівці вулицю Мар'євську та Конюшенний провулок у вересні 1936 року об'єднали, номінувавши їх вулицею Григорія Котовського [22, с. 148].

В цей же час топонімічна мапа міста починає рясно «червоніти». Цей колір в роки революції здобув надзвичайно яскраве ідеологічне забарвлення. Серед перших «червоних» топонімів були Червоногвардійська вулиця – колишня вулиця Катерининська на Москалівці, Червонапрапорна вулиця замінила назву Каплуновська, на номінацію якої мав вплив релігійний чинник. Одна з найстаріших вулиць Харкова – Університетська вперше зазнала перейменування у листопаді 1922 р. ставши вулицею Вільної Академії, проте, 25 лютого 1928 р. знову була перейменована на Червонокомівську, ймовірно назва походить від аббревіатури «червоний командир» [22, с. 325].

Друга половина 1930-х рр. стала періодом значних змін в адміністративно-територіальному поділі міста. За певними виключеннями в цей час склався близький до сучасного адміністративний поділ Харкова. З'явилися нові адміністративні райони. На засіданні президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 4 серпня 1932 р. було прийнято рішення щодо створення у місті Харкові двох нових районних рад – у Держинському та Червонозаводському районах [13, арк. 109]. Постановою Президії Харківської міської ради від 3 квітня 1935 р. району і районній раді ХТЗ присвоїли ім'я С. Орджонікідзе, оскільки саме тут було розташовано Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе Президія ВУЦВК задовольнила клопотання міської ради [10, арк. 18, 30]. На засідання Президії Харківської міської ради від 4 січня 1938 р. було вирішено, що у відповідності до постанови ЦВК УРСР у місті Харкові утворюється два нових адміністративних райони – Кагановичський та Сталінський, та було уточнено вже існуючі й затверджено нові межі районних рад міста Харкова згідно плану [11, арк. 7, 31, 32].

Отже, в результаті численних змін в адміністративно-територіальному поділі Харкова на 1938 р. склалися наступні райони: Держинський, Жовтневий, Кагановичський, Ленінський, Орджонікідзевський, Сталінський, Червонозаводський, Червоно-Баварський. Вважаємо за доцільне окреслити межі цих адміністративних одиниць, як вони зафіксовані у документах Президії міськради. Це варто зробити з огляду на те, що вони більш-менш стабільно будуть існувати протягом тривалого часу. Орджонікідзевський район розташовувався у межах від проспекта імені Сталіна за 2-м селищем імені Комінтерна, виключаючи селище Немишлю, понад селищем Немишля, понад хутором Петренки до міської межі, по міській межі до Чугуївського шосе, виключаючи містечко Рогань, по межі радгоспу імені 12-річчя РСЧА, колгоспу імені Ворошилова та артілі імені Сталіна, з включенням хутора Чуніхіна, Павленкова, Горбані, і далі по межі Селекційної станції через колишній Всеукраїнський стадіон імені Г. І. Петровського до проспекту імені Сталіна. Червонозаводський район у межах від Харківського мосту по проспекту імені Сталіна до межі з Орджонікідзевським районом, далі по межі з Орджонікідзевським районом, і далі по межі міста Харкова з включенням Безлюдівських полів зрошення, далі по межі з Баварським районом по річці Уди і Лопань, до залізниці, по залізниці до перетину зі Зміївським шосе і далі, включаючи Зміївську вулицю, Нетеченську вулицю, через Нетеченський провулок, набережну, до Харківського мосту. Сталінський район включав територію по проспекту імені Сталіна починаючи від Харківського мосту, межі 1-го і 2-го селищ

імені Комінтерна, межі хуторів Немишлянської сільради, нова смуга міста, що йде по межах із землями радгоспу «Українка», радгоспу імені Шевченка, Шевченківської та Велико-Данилівської сільрад до річки Харків, і далі вниз по річці до Харківського мосту.

Кагановичський район включав описані вище межі Сталінського району від Харківського мосту по річки Харків, вверх до міської мережі, і далі по новій межі міста Харкова до Білгородського шосе. По Білгородському шосе вниз по вулиці К. Лібкнехта до проспекту імені Сталіна до Харківського мосту. Держинський район охоплював територію починаючи від перетину річки Лопань з новою межею міста Харкова далі по межі міста Харкова з землями Харківського РВК до Білгородського шосе далі по лівому боку шосе і вулиці К. Лібкнехта, правому боку майдана Тевелева, майдану Р. Люксембург, повз готель «Асторія», будинку Колективіста, Газетному провулку і далі вгору річки Лопань до земель сільськогосподарської зони з включенням до складу району Держинського Лісопарку, Сокольників, Померок, Шатилівки та Нової Павлівки. Ленінський район існував у межах річки Лопань з верхів'я від міської межі до перетину з залізницею, далі по полосі вилучення залізниць повз Новоселівку, далі по залізниці до перетину з межею міста Харкова, з включенням Григорівського бору. Червоно-Баварський район закріплювався у кордонах річки Лопань, залізничної смуги, межуючи з Жовтневим районом, і по залізниці до нової смуги міста Харкова. Жовтневий район визначався від початку проспекта імені Сталіна до Харківського мосту, далі по межі з Червонозаводським районом, по залізниці до перетину з річкою Лопань, далі по залізниці до заводу «Світло шахтаря», далі по річці Лопань до центру, далі по Газетному провулку, майдану Р. Люксембург та Тевелева, до початку проспекту імені Сталіна [12, арк. 31-32].

Щодо мотивів номінації нових районів, то тут яскраво простежується ідеологічна складова. У небуття пішли історичні назви районів Харкова, що відображали певні характеристики та особливості міста. Разом з канонізацією особи В. Леніна на харківській топонімічній мапі з'явилося ім'я Й. Сталіна. В 1930-ті рр. активно формувався культ особи Генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це не могло не позначитися на топоніміці, як одному з інструментів формування державної ідеології, через залучення у свідомість громадян образів, які виникають у них під час перебування у певному урбанімічному середовищі.

Також у цей період активно підіймалося питання про розширення міської межі [9, арк. 30, 36] та нового підходу щодо планування міста. Зазначалося, що при проектуванні нового радянського міста слід враховувати, що він має відповідати новим формам народного побуту, як наприклад, планове розміщення громадських установ, об'єктів інфраструктури. Так само місто має бути зручним для проїзду, мати відповідну вуличну мережу з перспективою до її розширення [9, арк. 38]. В цей час до міста були приєднані нові території. Згідно постанови Харківської міської ради від 28 квітня 1935 р. селище Немишля було включено до складу Орджонікідзевської райради [9, арк. 28].

У перші два десятиліття радянської влади не було чіткої концепції найменувань та перейменувань у місті. Не було й певного державного органу, який би здійснював

і відповідав за топонімічну політику Харкова. За нашими даними, цим питанням могли займатися як міська рада так і губвиконком (пізніше обласна рада), а певні рекомендації надавала і ВУЦВК. Стрімке розширення міської межі, нерозподіленість у компетенції органів міського та обласного самоврядування, безсистемність та непослідовність перейменувань призвели до появи численних повторних назв вулиць, деякі урбаноніми одночасно мали по дві назви. Це викликало значні труднощі у роботі певних відомств та установ, зважаючи ще і на столичний статус Харкова. Кроки щодо упорядкування топонімічної мапи міста було здійснено за вказівкою з ВУЦВК про порядок привласнення імен визначних державних та партійних діячів [23, с. 345]. При міській раді було започатковано роботу окремої комісії під головуванням Голубовича, а також ці питання було віднесено до відання відділу Комунального господарства та Комунальної секції [11, арк. 151].

Результатом піврічної роботи цих підрозділів стало затвердження підготовлених ними перейменувань 482 міських лінійних об'єктів, що склало приблизно 35% усіх топонімів. У протоколі щодо змін у топонімічній мапі міста міститься пояснення причин перейменувань. Серед них «однойменні», «оформлені» та «застарілі». «Оформлені» топоніми були найчисельнішими, і отримали у своїй назві революційно-комуністичне забарвлення, увічнили ім'я більшовисько-пролетарських світових та вітчизняних діячів. До «застарілих» топонімів потрапили переважно ті, які джерелом своєї номінації завдячували релігійному чиннику.

Разом із «чистками» у партії, почалася і «чистка» вулиць. Так зникла вулиця Яна Гамарніка, радянського військового діяча, що проходив у справі Тухачевського, перейменована в Уфимську. Вулицю імені Панаса Любченка – українського партійного та державного діяча, одного з організаторів Голодомору в Україні 1932–1933 рр., звинуваченого у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні, перейменовали у вулицю Збройову. Вулиця названа ім'ям Генерального комісара держбезпеки СРСР, якого звинуватили в ряді злочинів, від вбивств до зради Батьківщини, Ягоди, стала вулицею Комуни Дзержинського. Символічною видається подібна спадкоємність.

Висновки. Отже, підводячи підсумки, зазначимо, що вплив ідеологічного чинника на топонімічну систему значно збіднив її, зробив одноманітною, порушивши топонімічний «закон» індивідуалізації й ідентифікації. Це особливо позначилося на найменуваннях міських об'єктів – вулиць, адже і сьогодні у кожному місті чи селищі замість давньої назви, що підкреслювала місцеві особливості, є ідеологічно забарвлена назва – Леніна. Ідеологічний фактор значно вплинув на трансформацію топонімічної мапи Харкова, позбавивши її місцевого колориту та історизму. Незважаючи на певну деідеологізацію урбанонімів міста, третина з них і сьогодні носить радянські назви, що були увічнінені в перші десятиліття радянської влади.

Список літератури: **1.** Бондаренко Г. В. Исторична топоніміка: Навчальний посібник / Г. В. Бондаренко, В. В. Кихтюх. – Луцьк, 2012. – 164 с.; **2.** *Держархів* Харківської обл., ф. 3, оп., спр. 650, 8 арк.; **3.** *Держархів* Харківської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 11995, 83 арк.; **4.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-89, оп. 1, спр. 132, 347 арк.; **5.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-183, оп. 1, спр. 39, 242 арк.; **6.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-183, оп. 1, спр. 123, 83 арк.; **7.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 1588, 246 арк.; **8.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 900, 50 арк.; **9.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-408, оп. 8, спр. 1607, 56 арк.; **10.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-408, оп. 10, спр. 42, 30 арк.; **11.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-408, оп. 10, спр. 662, 412 арк.; **12.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-408, оп. 10, спр. 680, 320 арк.; **13.** *Держархів* Харківської обл., ф. Р-3770, оп. 1, спр. 74, 36 арк.; **14.** Довженко Е. Б. Словарь исчезнувших названий. Выпуск I. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Е.Б. Довженко. – Харьков, 2010. – 136 с.; **15.** Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х., 1974. – 269 с. **16.** *История* города Харькова XX столетия / [А. Н. Ярмаш и др.; ред. Е. П. Кушнарёв и др.]. – Харьков, 2004. – 686 с. **17.** Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 1998. – 332 с. **18.** Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова. – Х., 2007. – 480 с.; **19.** *О районе:* [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/ru/gorodskaya-vlast/ispolnitelnyie-organy/rajonnyie-administraczii/leninskij-rajon/o-rajone.html>; **20.** *О районе:* [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/ru/gorodskaya-vlast/ispolnitelnyie-organy/rajonnyie-administraczii/chervonozavodskij-rajon/o-rajone.html>; **21.** *Харків:* Збірник архівних документів і матеріалів / [упоряд. О. С. Гнезділо та ін.; ред. А. І. Епштейн]. – Харьков, 2004. – 320 с.; **22.** *Харьков:* Справочник по назвам: 7000 улиц, площадей, скверов, районов / [сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; ред. С. М. Куделко]. – Харьков, 2011. – 432 с.; **23.** Хорошкований О. В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер / О. В. Хорошкований // *Историчне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція.* – Київ-Харків, 1997. – Ч. II. – С.342-346.

Надійшла до редколегії 11.04.2014 р.

УДК 94:314.148(477.54)«XVIII/XX»

Топоніміка та ідеологія: зміни у топоніміці Харкова в перші десятиліття радянської влади / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 118-126. Бібліогр.: 23 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті авторка аналізує вплив ідеологічного чинника на трансформацію топонімічної мапи Харкова з 1919 р. по кінець 30-х рр. ХХ ст. Також приділено увагу змінам адміністративно-територіального устрою міста, проаналізовано джерела номінації харківських міських районів та вулиць. Вплив ідеологічного чинника на топонімічну систему значно збіднив її. Незважаючи на певну деідеологізацію урбанонімів міста, чимало з них і сьогодні носить радянські назви, що були увічнені в перші десятиліття радянської влади.

Ключові слова: адміністративний район, вулиця, ідеологія, пропаганда, топонім, урбанонім.

УДК 94:314.148(477.54)«XVIII/XX»

Топонимика и идеология: изменения в топонимике Харькова в первые десятилетия советской власти / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 118-126. Бібліогр.: 23 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье автор анализирует влияние идеологического фактора на трансформацию топонимической карты Харькова с 1919 года по конец тридцатых годов ХХ столетия. Также уделено внимание изменениям административно-территориального устройства города. Проанализировано источники номинации харьковских городских районов и улиц. Влияние идеологического фактора на топонимическую систему значительно обеднил ее. Несмотря на определенную деидеологизацию урбанонимов города, многие из них и сегодня носит советские названия, которые были увековечены в первые десятилетия советской власти.

Ключевые слова: административный район, идеология, пропаганда, топоним, улица, урбаноним.

The influences on the transformation of the ideological factor toponymic map Kharkov from 1919 until the end of the thirties of the twentieth century are analyzed in this article. The changes in administrative-territorial structure of the city were also given attention. The main sources nomination Kharkov urban areas and streets were analyzed. The influence of the ideological factor on toponymic system significantly emasculated it. Despite some deideologization of the street urbanonim, many of them wearing Soviet names that have been immortalized in the first decades of Soviet power.

Keywords: administrative region, ideology, placename, propaganda, street urbanonim.

С. С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ТА МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) НА АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ (КВІТЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1918 Р.)

В статті на основі архівних джерел та наукової літератури аналізуються актуальні питання церковного життя в Україні в перші місяці діяльності Гетьманату. Висвітлено погляди лідера держави та архієрея Російської Православної церкви щодо створення Української Автокефальної Православної церкви, в контексті загальних тенденцій в українському релігійному та суспільному житті.

Ключові слова: автокефалія, вибори митрополита, Всеукраїнський Церковний Собор, Гетьманат, православна церква.

Вступ. Події національно-демократичної революції 1917-1920 рр. не минули Церкву та релігію в Україні. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. та повна зміна соціалістичних напрямків формування державності на національні, дали нові поштовхи та витки в розвитку української церкви.

Важливими для висвітлення даної теми є архівні матеріали, а саме фонди Центрального Державного архіву Вищих органів влади, Центрального Державного архіву м. Києва, Державного архіву Харківської області, справи яких містять протоколи та стенограми засідань церковних соборів різних рівнів з детальними текстами та доповідями ключових церковних фігур того часу [11; 12; 13; 26]. Особливе місце в дослідженні займають спогади Гетьмана Скоропадського, які містять унікальну інформацію, яка часто є відсутньою навіть в офіційних документах, передають специфічну атмосферу тогочасного життя, допомагають зрозуміти мотиви діяльності владики Антонія [22]. Слід згадати роботу «Церква в Українській державі, 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Скоропадського)» оскільки в ній є інформація про відносини, що склалися між Гетьманом та митрополитом Антонієм (Храповицьким), визначені головні ідейні засади, яких дотримувався Київський митрополит і міністри сповідань гетьманського уряду [30].

Метою дослідження є висвітлення поглядів гетьмана Павла Скоропадського та новопризначеного Київського митрополита владики Антонія в світлі основних питань церковного будівництва перших місяців доби Гетьманату.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх двох місяців перебування на посаді митрополита в Харкові (травень – червень 1918 р.) владиці Антонію довелося співпрацювати з урядом Гетьманату. Прихід до влади Гетьмана і, пов'язана з цим певна реставрація монархічної форми правління, викликав неабиякі надії у втомлених від революційного хаосу громадян, до яких належав і владика Антоній. Тим більше, що у «Грамоті до всього Українського народу» Гетьман задекларував ідеї православної державності та неприйняття радянської влади [15, с. 84]. Проголошення гетьманської грамоти в Харкові відбулося на зборах Союзу

хліборобів, на Соборній площі та у Кафедральному соборі міста, яке супроводжувалося урочистим молебнем та Божественними літургіями [1; 3; 6]. Від імені духовенства Харківщини Владика надіслав П. Скоропадському привітальну телеграму такого змісту: «Ясновельможний пан Боголюбивий Гетьман всієї України! Митрополит, два єпископи, духовенство і прихожани Харківської єпархії, зібравшись на єпархіальний з'їзд, від чотирьох мільйонів православного населення Харківщини, дякуємо тобі за те, що ти в час великої руїни нашої землі взяв на себе тягар оборони рідного краю і Святої Православної Церкви. Поздоровляємо тебе з прийняттям тобою державного сану твоїх славних предків. З вірою і любов'ю молимо Святого і Великого Покровителя України Архістратига Михаїла бути щитом нездоланим і забралом твердині Святої віри, Церкви православної на Україні» [2].

Одним з головних у політиці Гетьманату стало питання про створення Української Автокефальної Православної Церкви. Цей факт, безумовно, став визначальним у відносинах між митрополитом Антонієм та Павлом Скоропадським. Останній, не зважаючи на задекларовану позицію невтручання світської влади у церковні справи, часто намагався вплинути на ієрархів. Як стверджує В. Ульяновський, саме «...антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутрішньоцерковні справи... поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства» [23, с. 11]. Антоній (Храповицький), натомість продовжував наполегливо протистояти «розкольніцьким ідеям» Гетьманату, хоча, як далекоглядний громадсько-політичний діяч, не міг не розуміти: якщо певна частина суспільства охоплена ідеями набуття української політичної самостійності, її настрої неодмінно мають проникнути і в церковне середовище.

Можливо саме тому на одному з парафіяльних зібрань у Харкові Владика висловився про те, що : «українській церкві судилося мати самостійне значення і необхідно прагнути того, щоб цей неминучий історичний факт здійснився без хворобливих чвар» [12, арк. 73]. Він говорив про історичний зв'язок української Церкви із світовим християнством, про необхідність проведення на цю тему публічних дискусій у православному середовищі. Отже, архієпископ Антоній все ж таки припускав можливість розколу Православної Церкви на території колишньої імперії. Це єдиний приклад компромісного висловлювання Владика щодо можливого виникнення незалежної Української Церкви, який вдалося нам знайти. Інші його промови та практичні дії були спрямовані проти будь-яких спроб створення Української Автокефальної Православної Церкви.

Подальші відносини Антонія (Храповицького) з Гетьманом Скоропадським були досить неоднозначними. Колишній царський генерал і архієрей-великодержавник особисто симпатизували один одному, однак політична доцільність часто змушувала кожного з них ставитися до іншого з недовірою. Гетьман називав митрополита «людиною безумовно великого розуму» і визнавав його великі організаторські здібності, додаючи при цьому, що «при всьому його розумі, він вже занадто самодержавницького спрямування... чорносотенець старої школи і нічого іншого,

крім кинути до в'язниці, розстріляти, звернутися за допомогою до поліції у сенсі впливу на маси та затвердження православ'я – не вміє» [22, с. 199-200]. Павло Скоропадський згадував, як Антоній (Храповицький), намагаючись налагодити особистий контакт з ним, нібито пропонував Гетьманові провести обряд коронації [22, с. 200]. Сам владики Антоній постійно підкреслював свою віддаленість від світської влади, стверджуючи, що він мало знайомий із Гетьманом і не має жодної ваги в уряді [23, с. 11].

Взаємовідносини владики Антонія і Павла Скоропадського набули особливої напруженості під час обрання ієрарха митрополитом Київським і Галицьким. Слід нагадати, що за добу Гетьманату головне місце в формуванні державної політики щодо Церкви та релігії займало Міністерство сповідань, міністри якого були головними інформаторами всіх вищих державних органів стосовно церковного життя в Україні та за її межами. [24, с. 13]. Так, Міністр сповідань В. Зеньковський вважав неприйнятним проведення виборів митрополита до скликання II сесії Українського Церковного Собору. Однак вікарний єпископ Никодим, з метою проведення на посаду митрополита свого однодумця Антонія (Храповицького), виклопотав у Московського Патріарха дозвіл на проведення виборів під час роботи єпархіального Собору [14, с. 43; 25, арк. 3]. 5 травня 1918 р. єпархіальний Собор розпочав свою роботу і вже наступного дня делегати 164 голосами обрали Антонія (Храповицького) митрополитом Київським і Галицьким [11, арк. 2]. При цьому більшість присутніх проголосувала за необов'язковість затвердження виборів Всеукраїнським Собором і архімандритом Києво-Печерської лаври [27, арк. 32; 28, арк. 2; 29 арк. 8;].

Обрання митрополитом Київським і Галицьким «великого ворога України» прихильники автокефалії Української Православної Церкви розцінювали як спробу Московського патріархату протидіяти розкольницьким з його точки зору намірам української влади [17, с. 25;]. Якщо згадати, що попередник Антонія (Храповицького), митрополит Володимир був вбитий під час захоплення більшовиками Києва, то це призначення слід розглядати як доволі небезпечне. Сам новообраний митрополит надіслав у Київ лише коротку телеграму «Надзвичайно збентежений обранням. Погоджуюсь» [20, с. 47].

Архієпископ Антоній не чинив перешкод обранню делегатів від Харківської єпархії на I Всеукраїнський Церковний Собор, на якому православні ієрархи повинні були обговорити перспективи державно-церковних відносин в Україні [10; 12, арк. 10]. Антоній (Храповицький) вирішив використати трибуну майбутнього церковного з'їзду для того, щоб відстоювати єдність Російської Православної Церкви і протидіяти спробам її роз'єднання [21, с. 84]. Владика попередив учасників Харківських єпархіальних зборів, що на Соборі пріоритетними будуть суто церковні проблеми, які не пов'язані з політичною ситуацією в країні [12, арк. 73; 26, арк. 1]. Як бачимо, він не бажав політизації болючого для себе питання створення Української Автокефальної Православної Церкви і хотів утримати підлеглих від захоплення політичної грою навколо цієї проблеми.

Більшість учасників єпархіальних зборів дійшли висновку, що представниками від Харківської єпархії повинні бути люди, які готові чинити опір всім спробам

церковного роз'єднання [12, арк. 73]. Окремі учасники зборів досить своєрідно розуміли сутність питання про створення автокефальної Української Православної Церкви. Наприклад, протоієрей І. П. Знаменський вважав, що до складу майбутньої Української Автокефальної Православної Церкви повинні будуть відійти парафіяни і священники – етнічні українці, а етнічні росіяни залишаться в складі Російської Православної Церкви [12, арк. 73]. «Історія нас поєднала. Багато великоросів живе та працює в Малоросії. Як і малороси – в великоруських губерніях, всі вони вже багато років працюють на користь місцевого населення. Необхідно щоб в випадку роз'єднання не було репресій по відношенню до тих і до інших» – зауважив протоієрей І. П. Знаменський [12, арк. 73].

Було вирішено делегувати від єпархії групу міських священників, а також по одному священнику, одному диякону, одному псаломщику та по три мирянина з кожного повіту [12, арк. 1]. За особистим розпорядженням владики Антонія, почали відбуватися повітові зібрання, на яких обиралися делегати, гідні представляти єпархію на Всеукраїнському Церковному Соборі, кожному з яких виплачувалось 200 крб. на місяць [12, арк. 1]. 14 грудня 1917 р. архієпископу Антонію надійшло особисте запрошення від голови президії Всеукраїнської Православної Церковної Ради О. Маричева з таким змістом: «Тимчасова Всеукраїнська Православна Рада сповіщає ваше Преосвященство, що на об'єднаному зібранні Церковної Ради ... прийнята резолюція: «Єпископат українських єпархій, разом з Церковною Радою, з благословення Всеросійського Помісного Священного Собору, визнаний канонічним правовим органом для скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Просимо вас, Владико, приїхати до Києва та прийняти участь в Соборі» [12, арк. 5].

Але Антоній (Храповицький) сумнівався у легітимності як Всеукраїнського Церковного Собору так і в легітимності свого призначення на посаду митрополита Київського і Галицького. Як показали подальші події, побоювання нового митрополита не були даремними. Повноваження Собору поставив під сумнів сам Павло Скоропадський. Гетьманський уряд не визнав виборів митрополита дійсними навіть після їх затвердження спеціальним наказом Московського Патріарха. Скоропадський стверджував, що «Патріарх... не мав рації у цій справі» і направив офіційний протест Тихону (Белавіну) [13, с. 52; 23, с. 197]. Деякі українські міністри закликали не пускати владику Антонія до Києва, пропонували за допомогою німців відчепити його вагони від потягу. До затвердження митрополитом Київським та Галицьким владику Антонія в усіх офіційних світських документах і під час прийому у Гетьмана продовжували називати виключно митрополитом Харківським [9].

Для новообраного митрополита позиція голови Української Держави була дуже важливою. Він особисто відвідав П. Скоропадського з метою запевнити його, що «...Церква всебічно співчуває та всіляко хотіла би підтримати той новий лад, що почав затверджуватися в Україні» [23, с. 86]. Втім, такі прояви поваги і лояльності до гетьманського уряду не завадили Владиці протидіяти офіційній урядовій політиці щодо створення в Україні Автокефальної Церкви. Вже 15 травня 1918 р. Антоній (Храповицький) ініціював збори харківського духовенства для визначення спільної позиції відносно майбутнього Православної Церкви в Україні, а також обрання

делегатів на II Всеукраїнський Церковний Собор. Заради проведення цього важливого заходу Владика навіть проігнорував запрошення міністра сповідань В. Зеньковського приїхати до Києва «...для обговорення деяких питань церковного життя» [5].

Головною темою доповідей на чергових харківських єпархіальних зборах знов стала проблема автокефалії Української Православної Церкви. І. Захаржевський стверджував, що Українська Церква історично ніколи не була автокефальною, а лише автономною і якщо допустити її відокремлення від Російської Православної Церкви, то «для православної віри виникне страшна небезпека як з боку Римського Папи, так і з боку протестантів, які мріють про підпорядкування собі Православної церкви» [3]. У підсумку І. Захаржевський зазначив, що можна говорити лише про автономію Української Церкви у складі Російської Православної Церкви на чолі з Московським Патріархом. Виступаючого підтримали І. Бич-Лубенський, єпископ Сумський Митрофан, протоіереї І. Пичета, І. Дмитрієвський [3]. Професор О. Погодін у своїй доповіді «Значення церкви у житті слов'янських народів» звернув увагу присутніх на той факт, що у минулі роки православна церква сприяла об'єднанню сербів, болгар і чорногорців і висловив надію, що й у майбутньому вона «допоможе відродити Росію» [3].

На Всеукраїнський Собор від Харківської єпархії були обрані від мирян – І. Бич-Лубенський, А. Мізін, А. Чалишев, І. Кривошеєв, В. Румянцев, А. Вязигін, Б. Стреляний; від законовчителів – І. Артинський; від духовно-навчальних закладів – В. Тихомиров; від чернецтва – єпископ Сумський Митрофан; від кліриків – отець А. Станіславський, диякон Ф. Григорович, протоіерей Т. Буткевич та ін [4].

У резолюції, прийнятій на зборах, зазначалося що харківські делегати II Всеукраїнського Церковного Собору «всіляко відстоюють єдність і неподільність Всеросійської Православної Церкви, очолюваної Патріархом Московським і всієї Русі, який керує Російською Церквою на канонічних засадах разом із Помісним Собором, що скликається періодично, і Святішим Синодом, що постійно діє при Патріархаті; Українська церква ніколи не була автокефальною і не має ніяких канонічних підстав проголошення її автокефалії тепер; у внутрішньому своєму житті та діяльності Українська церква автономна; всі ієрархи Української церкви підлягають...митрополиту Київському і Галицькому під благословенням Патріарха Московського; у своїх внутрішніх справах кожна єпархія управляється своїм єпископом, керуючись правилами і постановами Всеросійського Помісного Собору; відстоювати в богослужінні чисту церковнослов'янську мову без будь-якої зміни в бік українізації православного богослужіння; всіляко відстоювати свободу церковного управління від засилля світської влади (в тому числі ціною відмови від державної матеріальної підтримки)» [4].

Гетьман П. Скоропадський, як далекоглядний політик, добре усвідомлював, що православний клір України у більшості своїй схвально поставився до обрання Антонія (Храповицького) митрополитом Київським і Галицьким. Це означало, що на найближчому Всеукраїнському Церковному Соборі цей вибір буде підтверджений, оскільки перешкоджання йому з боку світської влади виглядало б як неприховане втручання у внутрішню церковні справи. Тому 21 червня 1918 р., після

затвердження делегатами II сесії Всеукраїнського Церковного Собору владика Антонія митрополитом Київським і Галицьким, Гетьман змушений був офіційно визнати це рішення. У своєму листі, адресованому ієрарху, П. Скоропадський писав: «Ваше Високопреосвященство, владико Антоній. Ознайомившись з бажанням Всеукраїнського Церковного Собору і взявши до уваги Вашу відданість існуючому державному ладу на Україні, засвідчену в листі до мене, повідомляю Вам, що 25-го сего червня, як глава Держави Української, визнаю Вас митрополитом Київським і Галицьким. Сподіваючись на молитви Ваші, залишаюся з глибокою повагою і прихильністю Павло Скоропадський» [22, с. 179].

Своє останнє богослужіння на посаді архієпископа Харківського та Охтирського владика Антоній відслужив напередодні від'їзду до Києва, 16-17 травня 1918 р. Церемонія прощання із Харківською кафедрою розпочалася 16 травня божественною літургією в Успенському кафедральному соборі; о 12 годині на Соборній площі відбулося «всенародне прощальне молебствіє» і хресна хода за участі всіх міських церков; вранці 17 травня відбулися божественна літургія і настановний молебен у Благовіщенському соборі, а в архієрейських покоях – прощання з прихожанами [18; 19]. До Києва митрополита Антонія супроводжувала спеціально обрана «депутація» духовенства, а незабаром до столиці виїхало 60 делегатів Всеукраїнського Православного Собору від Харківської єпархії [7]. До обрання нового архіпастиря Патріарх Тихон призначив тимчасово правлячим єпархією єпископа Неофіта Старобельського [8].

Висновки. Таким чином, основними моментами взаємодії митрополита Антонія (Храповицького) та Гетьмана П. Скоропадського були питання створення Української Автокефальної церкви, причому обидва лідери цілком ясно розуміли актуальність цього питання, але по-різному на нього дивилися: П. Скоропадський з позицій національної ідеї та її втілення в церковному житті, владика Антоній – з позиції класика богослужіння, реставратора Патріаршества та неухильної ідеї канонічної цілісності української церкви.

Список літератури: 1. *Без назви* // Возрождение – 1918. – 15 мая. 2. *Без назви* // Возрождение – 1918. – 16 мая. 3. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – 17 мая. 4. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – 25 мая. 5. *Без назви* // Возрождение. – 1918 – 28 мая. 6. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – 12 мая. 7. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – 8 июня. 8. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – 13 июня. 9. *Без назви* // Южный край. – 1918. – 22 июня. 10. Всеукраинский церковный собор // Южный край. – 1918. – 25 апреля. 11. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 101. – Спр. 1381. Про обрання митрополита Антонія на Київську кафедру та про доручення преосвященному Неофіту управляти епархією (1918 р.). 12. ДАХО. – Ф.40. – Оп. 104. Спр. 730. Про скликання Всеукраїнського церковного собору в Києві (1917 р.). 13. Дорошенко Д. Православна церква у минулому та сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін : Нація в поході, 1940. – 69 с. 14. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 240 с. 15. Лаврик Г. В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917–1923 рр.) : історико–економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Лаврик. – Запоріжжя, 1996. – 17 с. 16. Лаврик Г. Скарби лишилися поза вжитком школи. Релігійна освіта в Україні в умовах національно-визвольних змагань 1917-1921рр. // Влада і церква в Україні / Зб. Статей / За ред. В.О. Пашенка. – Полтава, 2000. – С. 75–98. 17. Липківський В. Українська Православна церква (коротка історія): Видання консисторії Української греко–православної церкви в Канаді / В. Липківський. – Б.м., 1934. – 36 с. 18. Отъезд Митрополита Антония // Южный край. – 1918. – 15 июня. 19. Порядок проводов Митрополита // Южный край. – 1918. – 16 июня. 20. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с. 21. Силантьев В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): Дис... д–ра іст. наук: 07.00.01 / В. І. Силантьев / Національний технічний ун–т «Харківський політехнічний ін–т». – Х., 2005. – 461 арк. 22. Скоропадський П. Спогади : Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський, голов. ред. Я. Пеленський. – К.– Філадельфія, 1995. – 492 с. 23. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : Навч. посібник / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с. 24. Утверждение избрания Митрополита Антония // Южный край. – 1918. – 11 июня. 25. ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 4008. Участь академії в Київському епархіальному соборі для вибору Київського епархіального архієрея (митрополита) (1918 р.). 26. ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 19. Протоколи засідань і рішення Українського православного собору (1918 р.). 27. ЦДІАК. – Ф. – 172. – Оп. 1. – Спр. 295. – Канцелярія київського митрополита по київській епархії за 1918 рік (1918 р.) 28. ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 4009. – Про затвердження Київським митрополитом архієпископа Антонія, архієпископа Харківського та Охтирського, прибуття його до Києва, зустріч та показ йому корпорації академії (1918 р.). 29. ЦДІАК. – Ф.167. – Оп. 101. – Спр. 798. Київський епархіальний елекційний собор і вибори київського митрополита (1918 р.). 30. Церква в Українській державі, 1917– 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : Навч. посібник. для вузів / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь , 1997. – 320 с.

Надійшла до редколегії 2014 р.

УДК 94 (477.54)

Погляди Павла Скоропадського та митрополита Антонія (Храповицького) на актуальні питання церковного будівництва в Україні (квітень – червень 1918 рр.) / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків:НТУ «ХП». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 30 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті на основі архівних джерел та наукової літератури аналізуються актуальні питання церковного життя в Україні в перші місяці діяльності Гетьманату. Висвітлено погляди лідера держави та архієрея Російської Православної церкви щодо створення Української Автокефальної Православної церкви, в контексті загальних тенденцій в українському релігійному та суспільному житті.

Ключові слова: автокефалія, вибори митрополита, Всеукраїнський Церковний Собор, Гетьманат, православна церква.

УДК 94 (477.54)

Взгляды Павла Скоропадского и митрополита Антония (Храповицкого) на актуальные вопросы церковного строительства в Украине (апрель - июнь 1918 гг.) / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків:НТУ «ХП». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 30 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье на основе архивных источников и научной литературы анализируются актуальные вопросы церковной жизни в Украине в первые месяцы деятельности Гетманата. Отражены отношения между лидером государства и представителем Русской Православной церкви относительно создания Украинской Автокефальной Православной церкви, в контексте общих тенденций в украинской религиозной и общественной жизни.

Ключевые слова: государство, Гетманат, православная церковь, автокефалия, выборы митрополита, Всеукраинский Церковный Собор.

This article on the basis of the archived sources and scientific literature pressing questions church life in Ukraine in the first months of activity of Get'manatu are analysed. Relations are reflected between the leader of the state and Russian Orthodox church in relation to creation of the Ukrainian Avtokefal'noy Orthodox church, in the context of general tendencies in Ukrainian religious and public life.

Keywords: state, Get'manat, orthodox church, avtokefaliya, elections of metropolitan, Allukrainian Church Cathedral.

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

З ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КОНФОРМІЗАЦІЯ ПІД БАТОГОМ

У статті автор досліджує історію формування єврейської громади Харкова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

Вступ. Відносно досліджуваного періоду в житті єврейського населення Російської імперії, дослідники нерідко використовують такі його характеристики, як цілісність та унікальність [15, с. 12]. Домінуючою тенденцією розвитку називають модернізацію, розглядаючи цей процес як час безпрецедентних змін у соціально-економічному, політичному, інтелектуальному житті. В умовах урбанізації відбувалась еволюція форм соціальної організації – трансформування традиційних інститутів єврейської громади, зростання ролі секулярних інститутів, укріплення позицій інтелігенції. На думку російського дослідника А. Міллера, у пореформений період навіть «Смуга осілості» ставала все більш прозорою для окремих категорій населення [9, с. 418].

Метою даної статті є дослідження формування єврейської громади Харкова в умовах її модернізації. Також ми простежили співвідношення між політикою, що декларувалась центром по відношенню до євреїв та її втіленням у життєвих реаліях губерньського міста.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети ми застосували теорію селективної інтеграції. Її автором є американський історик Б. Натанс [13]. Теорія викликала жваву наукову дискусію а її положення були прийняті багатьма дослідниками.

Б. Натанс досліджував соціокультурні аспекти життя єврейської громади Російської імперії, вписавши його в історичний контекст обраного періоду. За точку відліку дослідник обирає символічний для євреїв Російської імперії 1881 р. Це був рік перших погромів, що мали антесимітське забарвлення, призвели до людських жертв і стали шокуючою дійсністю для єврейського населення, чимало представників якого сподівались на можливість інтеграції у російське суспільство. Б. Натанс відкидає тезу про імперію, що постійно намагається піддати асиміляції своїх євреїв. Використовуючи термін – «селективна інтеграція», який він протиставляє процесу єврейської емансипації, дослідник демонструє «вживання» різних соціальних прошарків єврейського населення в імперське суспільство за межами «Смуги осілості». Територіальні межі дослідження – столиця імперії – Санкт-

Петербург. Діюче законодавство в означений період зберігало риси дискримінаційного по відношенню до євреїв і продовжувало доповнюватись новими нормами. Незважаючи на це, чисельність єврейської громади у Санкт-Петербурзі продовжувала зростати. Натанс вважає, що переселенню у місто кваліфікованих євреїв сприяла низка обставин, а Петербург таким чином надавав приклад іншим регіонам імперії.

Представлена вище теорія суперечить традиційному уявленню про умови існування єврейської громади в Російській імперії досліджуваного періоду. Найчастіше в науковій літературі можна було зустріти визначення політики уряду Александра III, як антисемітської, а становище єврейського населення майже нестерпним [16; 23; 24]. Реалізація такої політики вважалася характерною для всіх регіонів держави. В тому числі, для «українських» губерній імперії. На прикладі губернського міста – Харкова, ми дослідили те, яким чином політика, що декларувалась центром по відношенню до євреїв втілювалась, так би мовити, на місцях.

Харків наприкінці XIX ст. був великим культурним і торгівельно-промисловим центром потужного регіону, містом яке динамічно розвивалось. Незважаючи на те, що Харків знаходився поза «Смугою осілости», єврейська громада у пореформений період була постійною складовою місцевого населення, маючи тенденцію до кількісного зростання. Вже у 1859 р. право постійного мешкання у Харкові було надано купцям першої гільдії. Пізніше цей дозвіл було поширено на ремісників, лікарів, випускників вищих навчальних закладів, військових і ще деякі соціальні групи. У 1879 р. в Харкові було зареєстровано 5194 постійно мешкаючих єврея, а під час перепису 1897 р. ця цифра зросла до 9848 осіб, що становило близько 6 % від населення міста. Наприкінці XIX – на початку XX ст. приріст єврейського населення Харкова був вищим за середні показники зростання населення міста [21, с. 80].

Євреї були найбільш урбанізованим етносом Російської імперії. В цьому аспекті Харківська губернія підтверджує загальну статистику. У другій половині XIX ст. єврейське населення міст губернії дорівнювало 93,2 % від загального числа представників етносу в регіоні. Для порівняння – рівень урбанізації українців становив 9,9 %, німців – 30,9 % [Цит. за 21, с. 81].

Єврейська громада Харкова зберігала традиційні риси, однак вплив оточення відчувався дедалі більше, відбиваючись зокрема у зростанні кількості російськомовних євреїв. Така ситуація отримала назву «акультурації». В сучасних дослідженнях цей термін деякою мірою виступає заміною «асиміляції» з її однозначно негативною конотацією. Теза щодо акультурації є ще одним з постулатів теорії Б. Натанса і знов таки, начебто слугує підтвердженням теорії селективної інтеграції – єврейське населення міста постійно зростає за рахунок представників окремих категорій (купців, ремісників тощо) і підпадає під акультураційні впливи суспільного оточення.

Залишається питанням, якою мірою визначенню кваліфікованих, «корисних» категорій відповідають ті соціальні групи євреїв, що вони поповнювали харківське населення. А також, чи дійсно вони відповідають уявленню щодо певної селективності таких груп, про яку повідомляє Б. Натанс. Дійсно, серед євреїв

Харкова були лікарі та юристи, військові та студенти, заможні купці – власники гуртових складів, ломбардів, банків та заводів. Та в першу чергу, єврейське населення Харкова – це кравці та швачки, торговці-лахмітники, робітники поліграфії та металообробки, що працювали на дрібних підприємствах і в маленьких майстернях [14]. Таке масове проникнення єврейського населення до не надто престижних сфер економіки вочевидь вступає у протиріччя з тезою Натанса щодо «елегантної» селективності Петербургу, як імперського взірця.

Єврейська громада перманентно виступала підставою для хвилювання з боку місцевої політичної та господарчої еліти. Незважаючи на постійну присутність євреїв у Харкові та їх питому вагу в економічному житті міста, місцева влада з великою підозрою ставилась до присутності іудеїв. Користуючись постановами, які забороняли постійне проживання в місті особам іудейського сповідання, місцеві чиновники дозволяли собі безапеляційно повідомляти про те, що: «Єврейської громади як юридичної особи у Харкові не існує» [4, арк. 30].

У 1883 р. харківський громадський діяч, колишній міський голова Є. Гордієнко із занепокоєнням відзначав: «торгівля та інші промисли переходять до рук прибулого населення, з наших ринків витискуються наші міщани, замість них євреї займаються дрібною торгівлею, близький день, коли вся торгівля у Харкові стане єврейською» [1, с. 116].

У випадку євреїв які обрали своїм заняттям торгівлю, крім пильної уваги з боку влади, неприємності підстерігали і через конкуренцію з православними колегами у комерційній сфері. Засоби цієї конкуренції не завжди залишались у економічній площині. Крім того, економічні конфлікти всередині громади також іноді вирішувались за допомогою позаекономічних методів, наприклад у формі звернень до влади.

Євреям було необхідно підтверджувати законність своєї присутності у Харкові в різних життєвих ситуаціях. Так, міщанин Бенціан Юровський клопотав з приводу видачі документу який міг би засвідчити його право на постійне проживання у Харкові. Таке свідоцтво було необхідним для влаштування його десятирічного сина Авраама-Бера до освітнього закладу [6, арк. 6].

Однією з легальних можливостей перебування євреїв у Харкові був найм у прислугу до купців-одновірців. Але, незважаючи на такий вповні легітимний привід для перебування у місті, місцеві органи влади нерідко гальмували такі спроби. Так, у 1901 р. купець другої гільдії Арон Вігдергауз був змушений звернутись до харківського губернатора за дозволом тримати у своєму будинку прислугу «єврейського віросповідання», через попередню відмову задовольнити його прохання місцевим повітовим справником. В своєму проханні до губернатора А. Вігдергауз повідомляв, що його батько – солдат у відставці, відбував службу ще до Х ревізії, а сам він приписаний до Харківського купецтва з 1891 р. [5, арк. 1]. На запит з канцелярії губернатора відносно причини відмови місцевому старожилу, справник повідомив, що він заборонив двом євреям – Воловику та Красовицькому влаштуватись в якості прислуги до будинку Вігдергауза. Причиною було непредоставлення ними свідоцтв, що дозволяли залишити місце попереднього

проживання в смузі єврейської осілості (обидва як з'ясувалось були записані до міщан Глухова) [5, арк. 5].

Нерідко органи влади ініціювали перевірки, спрямовані на з'ясування законності перебування євреїв у Харкові. Так, у 1911 р. до харківського губернського правління було подано рапорт поліцмейстера щодо безпідставності перебування міщанина Мордуха-Лейби Шапіро в якості прислуги у будинку купця першої гільдії Залмана Добкіна [6, арк. 5]. Ця справа потягла за собою офіційне розслідування, наслідком якого стало рішення про заборону проживання у Харкові шістьом особам єврейської національності. На момент судової постанови кожен з приречених на вигнання проживав у Харкові не менше чотирьох років. Пізніше харківський поліцмейстер звітував про виконання вироку: троє євреїв були вислані негайно, двоє були поставлені під нагляд поліції до виконання судового вердикту, один зник, залишивши дружину, яка мала законне право на проживання [6, арк. 55].

Іноді перевірки щодо легальності перебування євреїв у Харкові ініціювались «чутливими» до цієї проблеми пересічними громадянами. Який розголос та рівень офіційної реакції з боку влади набували такі звернення вірнопідданих маємо можливість прослідкувати на прикладі справи «Про незаконне проживання у місті Харкові великої кількості євреїв» [7, арк. 1-11]. 19 січня 1879 р. на ім'я Федіра Іванова, члена Харківської міської управи, завідуючого міськими ринками, було надіслано розпорядження від його установи. У розпорядженні Ф. Іванову пропонувалось звернути особливу увагу під час розподілу торгових місць, на осіб іудейського віросповідання. В першу чергу з приводу законності їх перебування у Харкові, по друге щодо права займатись торгівлею в місті. В той же час, звернення від міської управи про необхідність уважного вивчення питання законності наданих євреям свідоцтв на право торгівлі надійшло до Харківської міської депутації. Підставою для звернення начебто були скарги місцевого населення на постійні порушення процедури видачі таких документів.

Ініціював появу всіх вищезгаданих звернень донос міщанина Василя Бистровського до Харківської міської управи. Автор доносу вочевидь був знайомий із сучасними для нього європейськими антисемітськими публікаціями. Демонструючи непересічний «літературний талант» пан Бистровський повідомляв наступне: «Осман-бей, у своєму історичному, хоча й стислому дослідженні передрікав підкорення світу євреями...сумне пророцтво. За законом євреї у Харкові без сумніву не повинні жити » (автор доносу посилається на відомий у Європі антисемітський памфлет «Завоювання світу євреями» написаного Ф. Мілінгеном під псевдонімом Осман-бея і виданого в той час в Італії) [7, арк. 3]. Однак між собою євреї говорять про те, що закон на папері, корисніше йти в обхід закону. Таким чином, кожен єврей, видаючи себе наприклад за ремісника, легко отримує потрібне свідоцтво, яке надає йому підстави законного перебування у місті.

Надалі, замість того, щоб як це лічить законослухняному міщанину, виконувати свої професійні обов'язки, такий єврей займається здебільшого всілякими спекуляціями. А між тим, «інші євреї, які не сплачують податків, торгують під його ім'ям». Як наслідок, збитків зазнають держава і суспільство. Євреї «ледве не

партіями, зовсім не звані, сміливо входять до чужих домівок з пропозицією продавати та купувати, останнє задешево» [7, арк. 3].

На Благовіщенському ринку Бистровський начебто став свідком продажу євреями навіть «святих ікон». Тільки наостанок своєї скарги автор знайомить нас з особистими мотивами, які й пояснюють її появу. Виявляється, пан Бистровський хотів придбати у єврея-лахмітника на ринку якусь річ, що надзвичайно йому приглянулася і дуже образився через небажання торговця поступатися в ціні.

Так чи інакше, представники влади не відкладаючи відреагували на звернення міщанина й прикінцевим вердиктом стало рішення щодо необхідності перевірки всіх євреїв, що проживають у Харкові. Ті особи, які не могли б довести законність перебування на території міста підлягали виселенню за його межі. В офіційному рішенні відзначалось: «Неодноразово повідомляли мешканці, що кількість євреїв які мешкають у місті з кожним роком зростає і тепер їх проживає тут не менше десяти тисяч. Живуть вони, видаючи себе за ремісників, займаючись спекуляціями і захопивши у власні руки всю дрібну торгівлю на шкоду «корінному російському населенню»» [7, арк. 4].

Після цього розгляд справи піднявся вгору на ще один бюрократичний щабель. Харківське губернське правління звернулось до міського голови, з вимогою доручити старшому чиновнику з особливих доручень Дееву, за участі членів міської управи, ремісничої управи і поліцейських чинів, здійснити перевірку всіх євреїв які перебувають у місті з метою з'ясування законності їх знаходження у Харкові. У відповідь управа доручила своєму члену – вищезгаданому Іванову увійти до новоствореної комісії з метою «сприяння зменшенню кількості євреїв, що мешкають у місті і для запобігання її збільшенню у подальшому» [7, арк. 6].

Такі дії підтримала і Санітарна рада міста, звернувши увагу на небезпеку торгівлі у Харкові старим одягом та білизною. Для розуміння цього зауваження достатньо згадати результати всеросійський перепис 1897 р., за результатами якого саме цей вид діяльності був названий одним з основних для єврейського населення міста [14]. Санітарна рада навіть заявила про небезпеку чумної хвороби, через «надзвичайну неохайність у житлах євреїв і надмірну скупченість у них» [7, арк. 6].

Однак незважаючи на такі рішучі заяви влади, які здавалось би загрожували існуванню єврейської громади Харкова, справа виявилась мильною бульбашкою. Через деякий час, неодноразово згаданий член Харківської міської управи Іванов повідомив свою установу про те, що хоча минулого року він був приставлений до комісії чиновника з особливих доручень Деева, з метою перевірки законності проживання Харківських євреїв, але розпочати роботу він так і не зміг. І це не з власного недбальства, а через відсутність самого Деева (який, як ми пам'ятаємо, і повинен був очолити комісію з перевірки). На звернення Іванова, безпосередньо до пана Деева, останній відповів, що таке доручення з нього знято і передано до губернського правління для додаткового розгляду.

Іванов звернувся з власним запитом до вищеназваної установи і з'ясував, що правлінням було прийнято рішення провести найближчим часом (тепер вже без визначеного терміну) одноденний перепис всіх євреїв Харкова. Остаточо

спантеличеному пану Іванову залишалося лише рапортувати про таке рішення до своєї установи [7, с. 12].

Висновки. Проведене дослідження приводить нас до наступних висновків. По-перше – за досліджуваний період, права єврейської громади Харкова здавалось би постійно знаходилися в підвішеному стані. У цьому випадку, слова Дж. Клієра про те, що: «у законодавця підхід до євреїв як до особливої групи населення, якій усе заборонено, що не дозволено» цілком виправдовують себе [11, с. 21]. Чинне законодавство та політика імперського центру дозволяла державним інститутам, за будь-якого приводу (будь то примха окремого чиновника або антисемітський донос жителя міста), використовувати свої повноваження проти єврейського населення. Не останню роль тут грали і економічні інтереси групи, що мала фактичну монополію на харківське самоврядування – місцевого купецтва.

По-друге – попередні висновки нерідко вступали в протиріччя з життєвими реаліями. З цього боку, постійно зростаюча чисельність єврейської громади Харкова, в тому числі за рахунок кваліфікованих соціальних груп єврейського населення мала місце, що цілком узгоджується з теорією Натанса. Не суперечить їй і прогресуюча акультурація (як ми зазначали вище, в першу чергу за рахунок зростаючого вживання російської мови) єврейського населення в ситуації «зустрічі культур».

Тим не менш, очевидно, що термін «селективна інтеграція» навряд чи може характеризувати структуру зростаючого єврейського населення міста. Скоріше динамічне зростання міста, що модернізувалось, обіцяло широкий вибір сфер зайнятості і залучало населення регіонів які перебували в економічній стагнації. Такий висновок підтверджується навіть поверховим аналізом тих галузей міської економіки, які в першу чергу зростали за рахунок мігруючого населення, в тому числі єврейського. Представники більш високопоставлених кіл імперської бюрократії – губернського рангу намагалися вирішувати юридичні казуси, що виникали за цих обставин за допомогою компромісів. Вони не поспішали застосовувати силу у таких випадках, демонструючи рішучість хіба що на папері. Ймовірно, зважуючи всі плюси і мінуси реального втручання в таку справу, чиновники вважали за краще закрити очі на існуючі порушення чинного законодавства, перспективі витрати державних коштів і наданням такій справі публічного розголосу. До того ж очевидною залишалася економічна ефективність присутності єврейської громади в господарському житті міста.

Список літератури: **1.** Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления 1654–1917 / А. Л. Антонов, В. Л. Маслійчук, А. Ф. Парамонов – Харьков, 2004. – 192 с. **2.** Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер – Т. 2 – Харьков, 1993. – 980 с. **3.** Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 / И. Барталь – Москва – Иерусалим, 2007. – 264 с. **4.** ДАХО. Ф. 4. Оп. 187. Спр. 119. **5.** ДАХО. Ф. 4, Оп. 187. Спр. 160. **6.** ДАХО. Ф. 4, Оп. 187. Спр. 291. **7.** ДАХО. Ф. 45, Оп. 1, Т. 2. Спр. 656. **8.** *Евреи в современном мире: антология документов.* – М., 2003. – 799 с. **9.** *Западные окраины Российской империи.* – М., 2006. – 606 с. **10.** Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX вв. / Н. А. Иванова, В. П. Желтова – М., 2004. – 572 с. **11.** Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер – М., 2000. – 190 с. **12.** Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур / В. Л. Маслійчук – Харків, 2007. – 400 с. **13.** Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией / Б. Натанс – М., 2007. – 464 с. **14.** *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.* СПб., 1904. – Т.47. **15.** Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (Социально-политическая история евреев Одессы и Новороссии, 1881-1904 гг.) / Полищук М. – Иерусалим – Москва, 2002. – 424 с. **16.** Фельдман Д. З. Страницы истории евреев России XVIII–XIX вв. / Д. З. Фельдман – М., 2005. – 422 с. **17.** Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / С. Ципперштейн – Москва – Иерусалим, 1995. – 207 с. **18.** *Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в.* – М., 2010. – 552 с. **19.** Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний – Харків, 2007. – 304 с. **20.** Herlihy P. *Odessa: A History, 1794-1914* / P. Herlihy. – Cambridge, 1986. – 576 p. **21.** Levitats I. *The Jewish Community in Russia, 1844-1917* / I. Levitats. – Jerusalem, 1981. – 656 p. **22.** Loewe H.-D. *The Tsars and the Jews, 1772-1917* / H.-D. Loewe. – Singapore, 1993. 190 p.

Надійшла до редколегії 21.03.2014 р.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

З життя єврейської громади Харкова кінця XIX – початку XX ст.: конформізація під батогом / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 22 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує історію формування єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Из жизни еврейской общины Харькова конца XIX – начале XX вв.: конформизация под кнутом / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 22 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю формирования еврейской общины Харькова в конце XIX – начале XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральные и местные власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия властей на разных уровнях позволяет говорить о сочетании имперской и либеральной модели в подходе к еврейской общине.

Ключевые слова: аккультурация, еврейское население, модернизация, селективная интеграция, Харьков.

In the article the author researches the history of the formation of the Jewish community of Kharkov in the end XIX-th – the beginning XX-th centuries. Forming a community occurred against the background of the modernization of its traditional institutions. Central and local authorities conducted a discriminatory policy against the Jewish population. Study of interaction of various levels of government allows speaks about the combination of Imperial and liberal models in the approach to the Jewish community.

Keywords: acculturation, the Jewish population, modernization, selective integration, Kharkiv.

ЗМІСТ

<i>Вітринська О. В.</i> Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України.....	3
<i>Єремєєва І. В.</i> Російська революція 1905-1907 рр. очима акторів наддніпрянської України.....	15
<i>Жигло В. В.</i> Організація фондування та архівного зберігання документів радянських підпільних організацій та партизанських груп на території України у перші післявоєнні роки.....	22
<i>Жуков С. М.</i> Система управління мережею земських шкіл у Харківській губернії (1865-1919 рр.).....	29
<i>Журавльов Д. В., Солодкіна В. О.</i> Роль дворянства в суспільстві слобідсько-української губернії відповідно до «жалуваної грамоти дворянству» 1785 р.....	38
<i>Журавльов С. А.</i> Роль традицій родини Грушевських у життєвому сценарії С. В. Шамрая.....	45
<i>Кабачек В. В.</i> Формування місцевих державних промислових об'єднань на початку непу.....	53
<i>Кравченко О. В.</i> Підкидьки чи знайди?: державна та суспільна опіка над незаконнородженими в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.....	62
<i>Лихачова Т. М.</i> Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки першої світової війни.....	70
<i>Логовський І. М.</i> Робота земських органів самоврядування Харківської губернії з впровадження вогнестійкого будівництва у сільській місцевості (кінець XIX – початок XX ст.).....	82
<i>Мешкова С. І.</i> «Состав служащих засорен «бывшими людьми»»: лишенцы Харькова и Донецка в период чистки советского аппарата 1930 - 1931 гг.....	90

<i>Мотенко Я. В., Шишкына Є. К.</i> Формування грошових систем УНР та Української Держави.....	98
<i>Пеляшенко К. Ю.</i> Питання етнокультурної історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя скіфського часу (за матеріалами ліпної кераміки).....	106
<i>Саманцов О. П.</i> Юридичні підвалини іноземної підприємницької ініціативи у кам'яновугільній та металургійній промисловості південно-східної України другої половини ХІХ ст.....	118
<i>Тахтаулова М. Ю.</i> Топоніміка та ідеологія: зміни у топоніміці Харкова в перші десятиліття радянської влади.....	128
<i>Телуха С. С.</i> Погляди Павла Скоропадського та митрополита Антонія (Храповицького) на актуальні питання церковного будівництва в Україні (квітень-червень 1918 р.).....	137
<i>Харченко А. В.</i> З життя єврейської громади Харкова кінця ХІХ – початку ХХ ст.: конформізація під батогом.....	145